

Јво Андрич

891.761

A-65

МІСТНА ДРИНИ

Вишеградська хроніка

Переклад з сербо-хорватської

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ - 1957

41754 ✓ +
АН УРСР
Інститут літератури
ім. Т. Г. Шевченка
БІБЛІОТЕКА
Інв. №

Переклад С. Панька.

Переклад здійснено за виданням:
Иво Андрић. На Дрини нуприја. Просвета издавачко предузеће
Србије. Београд, 1955.

I

Більшою частиною своєї течії ріка Дрина протікає вузькими ущелинами поміж стрімких гір або глибокими каньонами. Лише в кількох місцях її береги розширюються у відкриті долини й утворюють то з одного, то з обох боків ріки родючі — подекуди рівні, подекуди горбкуваті — придатні для обробітку та заселення землі. Така широка долина починається і тут, біля Вишеграда, на місці, де Дрина круто повертає й виривається з глибокого й вузького міжгір'я, яке утворюють Буткові Стіни та Узавницькі гори. Поворот, що його тут робить Дрина, дуже крутий, а гори з обох боків такі стрімкі й настільки близько височать одна біля одної, що схожі на суцільний масив, з якого ріка витікає, наче з темної стіни. Але тут гори раптом утворюють неправильний амфітеатр, діаметр якого в найширшому місці має більше п'ятнадцяти кілометрів.

Там, де Дрина всією лавою зеленої запіненої водяної маси витікає з мовби замкнутого нагромадження чорних і стрімких гір, стоїть великий, гармонійно збудований кам'яний міст на одинадцять арок. Від цього моста, як від основи, віялоподібно розширяється горбкувата долина з містом Вишеградом та навколишніми селами, що поховалися за перевалами порізаних межами та тинами пагорбів, вкритих нивами, пасовиськами, сливовими садочками, перелісками та невеличкими борами. Отже, коли дивитися з дна обр'ю, то здається, що з-під широких арок мосту тече і розливається не тільки зелена Дрина, але й цілий цей родючий і обжитий простір з усім, що на ньому є, навіть з південним небом над ним.

На правому березі річки, починаючись від ^{самого} мосту, — частково на рівнині, а частково на схилах пагорбів, — розташований центр містечка з майданом. На протилежному боці моста, вздовж лівого берега, простяглося Малухине Поле, розкидане передмістя біля шляху, який веде до Сараєва. Отже, міст, з'єднуючи два кінці сараєвського тракту, зв'яже місто з його передмістям.

А взагалі, коли ми говоримо «зв'яже», це так само вірно, як коли б ми твердили: «сонце сходить ранком для того, щоб ми, люди, все бачили навколо себе і виконували необхідні роботи, і заходить увечері, щоб ми могли спати і відпочивати від денних турбот». Адже цей великий кам'яний міст — дорогоцінна споруда виключної краси, якої не мають і значно багатші торгові міста («Тільки два такі є в державі!» говорили в старі часи). Він є єдиною сталою і надійною переправою на всій середній та верхній течії Дрини й необхідною ланкою шляху, що зв'яже Боснію з Сербією — і не тільки з Сербією, але і з іншими частинами Турецької держави, аж до самого Стамбула. А місто та його передмістя — це одне з тих поселень, які обов'язково виникають на важливих шляхах поблизу великих та важливих мостів.

Отак і тут з часом вирости будинки, і поселення розширювалося по обидва боки моста. Міст був тим міцним коренем, що живив місто і сприяв його росту.

Щоб ясніше уявити собі і краще зрозуміти, який вигляд мало місто, а також щоб збагнути характер його зв'язку з мостом, необхідно мати на увазі, що в місті була і ще одна річка і ще один міст. Це Рзав і дерев'яний міст через нього. На одній з околиць Вишеграда Рзав впадає в Дринку, через що центр міста і його основна частина розташовані на піщаній косі між двома річками — великою і малою, які тут зустрічаються. Розкидані околиці простягаються по другий бік мостів — на лівому березі Дрини та на правому березі Рзава. Місто оточене водою.

Хоча й було дві річки і два мости, вираз «на мосту» ніколи не означав рзавський міст — просту непривабливу дерев'яну споруду, яка нічим не прославилась і служила лише переправою для городян та їхньої худоби. Цей вираз завжди відносився до кам'яного мосту на Дрині.

Міст через Дринку має біля двохсот п'ятдесяти кроків довжини й біля десяти кроків ширини, коли не рахувати

його центральної частини, де цілком однакові площадки по боках вдвічі збільшують його ширину.

Ця частина моста зветься брамою. Саме тут, на середньому біку, який зверху був ширший, ніж знизу, збудовані по боках виступи. На цій огорі, зліва і справа від проїзної дороги, тримається по одній терасі, що сміливо й гармонійно висунуті за лінію моста над бурхливою зеленою водою. Тераси близько п'яти кроків довжини й ширини були відгороджені кам'яним муром так само, як і весь міст, але взагалі відкриті, без даху. Права тераса зветься софою. Вона піднята на два східці, а попід муром, який служить перилом, стоїть лава. І східці, і лава, і мур — все з світлого чудового каменю. Ліва тераса, що міститься навпроти софи, така ж сама, тільки порожня, без лави. На її середині мур підіймається вище людського росту; вгорі на цій огорі вмурована біла мармурова плита, на якій вирізьблено багатий турецький напис — тарих — в тринадцять рядків. Тут названо ім'я того, хто побудував міст, і рік, коли міст було зведено. Біля нижнього краю стіни витікає джерельце: тоненький струмінь води з вуст кам'яного змія. На цій терасі розташований кав'ярник зі своїми кофейниками, чашками, завжди гарячою жаровнею; його підручний — хлопчисько — носить відвідувачам, що сидять на софі, каву. Це і є брама.

З мостом та його брамою тісно пов'язане, як ми побачимо далі, життя вишеградців. У всіх розповідях про особисті, сімейні та громадські справи завжди можна почути слова «на мосту». І справді, на дринському мосту відбуваються перші дитячі прогулянки та ігри. Християнські діти, народжені на лівому березі Дрини, переходять цей міст ще в перші дні свого життя, адже їх уже на першому тижні несуть до церкви хрестити. І всі інші діти, що народилися на правому березі, в тому числі й мусульманські, яких взагалі не хрестять, проводили головну частину дитинства навколо моста, як колись їхні батьки та діди. Вудили рибу біля нього або ловили голубів під склепінням його арок. Від перших років життя їхні очі звикали до гармонійних ліній цієї великої споруди з світлого, пористого, правильно витесаного і підігнаного каміння. Вони знали всі майстерно вирізьблені виступи та заглибини, а також усі перекази та легенди, зв'язані з будівництвом моста, в яких дивно змішуються і пере-

плітаються вигадка і дійсність, яві сон. Запам'ятовували їх неспівомо, наче разом з ними на світ народжувались; вони знали їх, як молитви, не задумуючись над тим, від кого навчилися і коли їх уперше почули.

Вони знали, що міст побудував великий візир Мехмед-паша¹, який народився в селі Соколовичі, розташованому серед гір, недалеко від міста і міста. Тільки візир міг забезпечити все, що потрібне було для будівництва цього довговічного кам'яного дива. (Візир в уяві дітей був кимось сяючим, великим, страшним і неясним.) Збудував його Раде Неимар², який мав би жити сотні років, щоб збудувати все те прекрасне і довговічне, що є на сербських землях, яке йому приписували; Раде Неимар — легендарна і справді невиразна, омріяна й улюблена постать майстра, котрий живе в уяві як єдиний будівник всього чудового, бо народ неохочий запам'ятовувати багато прізвищ та бути перед кимось у боргу навіть у своїх спогадах. Діти знали, що будівництву заважала, як скрізь і завжди хтось заважав кожному будівництву, русалка: вона вночі руйнувала те, що було збудоване вдень. Це тривало доти, поки «щось» не проговорило з води і не порадило Раде Неимару знайти двох дітей-близнят, брата й сестру — Стою і Остою — і замурувати їх в середню опору мосту. І відразу розпочались розшуки таких немовлят. Тому, хто їх найде і приведе, була обіцяна нагорода.

Нарешті стражники знайшли у віддаленому селі двох дітей-близнят і іменем могутнього візира відібрали їх у матері. Мати не хотіла розлучатися з дітьми. Ридючи, оплакуючи їх, незважаючи на лайки і стусани, вона бігла, спотикаючись, за ними до самого Вишеграда. Тут їй вдалось дістатися до Неимара.

Дітей замурували, бо інакше не могло бути, але розповідають, ніби Неимар зглянувся на нещасну матір і залишив у бикі отвір, через який вона могла годувати молоком своїх приречених дітей. Це ті красиво вирізьблені, вузькі, наче амбразури, сліпі вікна, в яких зараз гніздяться голуби. І немов нагадуючи про цю страшну подію, вже сотні років тече з муру материнське молоко. Це ті тонень-

¹ Мехмед-паша Соколи — турецький великий візир (XVI ст.), за походженням серб-боснієць з околиць Вишеграда, яничар. — Прим. ред.

² Неимар — будівник.

кі струмочки білої рідини, що течуть у певну пору року і залишають на камені незмивний слід. Поняття жіночого молока викликає в дитячій уяві щось надто близьке і, разом з тим, мов ті візир та архітектори, неясне й таємниче, що їх збентежує і відвертає. Цю стверділу молочну речовину люди скоблять з стовпів і продають жінкам, що після родів не мають молока, як ліки.

В середній опорі моста, під брамою, є великий отвір — вузькі довгасті двері без стулок. Цей отвір дуже нагадує велетенську амбразуру. Подейкують, що він веде у велику, темну кімнату, в якій живе Чорний Арап. Це знають всі діти. Адже він у їхніх снах та вигадках відіграє велику роль. Хто помітить Арапа, той повинен умерти. Та, мабуть, жодна дитина його ще не бачила, бо діти не вмирають. Але однієї ночі він показався Хамиду, хворому на заднишку, вічно п'яному, з червоними очима носильнику, і він тут-таки під стіною вмер тієї ж ночі. Правда, він напився до нестями і заночував під відкритим небом тут, на мосту, при п'ятнадцяти градусах морозу. В цей чорний отвір у бикі, наче в безодню, що лякає й приваблює, з берега часто дивляться діти. Домовляються дивитися без перестанку, і коли хтось перший щось побачить, повинен крикнути. Діти, тремтячи від цікавості і страху, вдивляються в широку чорну діру, поки якомусь малокровному хлопчикові не привидиться, що отвір, наче чорна завіса, починає гойдатись і рухатись, або поки якийсь насмішник і пустун (в компанії завжди трапляються такі) не зукне: «Арап!» і не почне вдавати, що тікає. Це псує гру й викликає незадоволення й обурення в тих, хто серйозно захоплюється грою і не любить вигадок, ненавидить іронію й вірить, що коли уважно й довго дивитися в отвір, можна щось побачити, і що при цих обставинах може щось статися. А вночі уві сні не один з цих хлопчаків марить про Арапа, поки його мати не розбудить і не звільнить від важкого сну. А коли напоїть його холодною водою (щоб прогнати ляк) і примусить вимовити боже ім'я, хлопчина, змучений денними іграми, знову засинає глибоким дитячим сном, перед яким страх вже безсилний.

Вище моста, на обох крутих берегах ріки в сірому вапняку видно круглі заглибини. Розташовані на однаковій відстані одна від одної попарно, вони нагадують врзани в камінь сліди копит якогось величезного коня. Почина-

ються вони біля Старої фортеці, спускаються по скелі вниз і з'являються знову на другому березі ріки, де губляться в коричневій глині й зеленій траві.

Дітвора, яка влітку вздовж цього кам'янистого берега щодня ловить рибу, знає, що ці сліди залишили древні воїни. В давнину на землі жили великі герої; камінь ще не встиг затвердіти, був м'яким, наче глина, а коні, відповідно до воїнів, були велетенського зросту. Сербські діти вважають, що це сліди копит Шараца¹, які залишилися з того часу, коли Кралевиц Марко, що був ув'язнений у Старій фортеці, тікаючи, спустився з гори і перескочив Дрину, на якій тоді ще не було моста. А турецькі діти твердять, що це не Кралевиц Марко («Звідки в гура та ще й безбатченка могла бути така сила й такий кінь?..»), а Джержезел Алія² на своїй арабській кобилі, котрий, як відомо, зневажав порони й поронників і перестрибував ріки, наче ручаї. Діти про це і не сперечаються, адже і ті й інші переконані в правоті свого вірування. Ще не було випадку, щоб колись хтось когось переконав або щоб хтось змінив свою думку.

В цих широких та глибоких круглих заглибинах у камені, схожих на великі дерев'яні миски, надовго після дощу затримується вода. Ці западини, наповнені тепленькою дощовою водою, хлопчачи називають колодязями; християнські і мусульманські діти тримають у них дрібну рибу, піскарів та пліток, пійманих вудкою.

На лівому березі біля самої дороги видні невеличкі сірий і скам'янілий горбок землі. Ніщо, крім низенької, жорсткої, мов сталевий дріт, трави, на ньому не росте й не цвіте. Цей горбок служив межею всіх дитячих ігор. Колись він називався могилою Радисава — якогось, як розповідають, сербського ватажка могутньої сили. Коли візир Мехмед-паша вирішив побудувати міст на Дрині і наказав людям вийти на будівництво, всі підкорились і з'явилися. Один лише Радисав не підкорився, підняв народ і почав вимагати, щоб той відмовився від цієї роботи, бо не так-то легко побудувати міст на Дрині. Добре

¹ Ш а р а ц — кличка коня легендарного Марка Кралевица, героя сербського епосу. Його прототип, македонсько-сербський король Марко, був васалом турецького султана і загинув у боротьбі з ваським воеводою (1394). — Прим. ред.

² Джержезел Алія — головний герой сербських та албанських мусульман. — Прим. ред.

намучився візир, поки, нарешті, перемиг Радисава, бо то був герой над героями: його не могла вбити ні куля, ні шабля; не було таких вірьвовок і танцюгів, якими б його можна було зв'язати: він усе рвав, наче нитки. Мав при собі такий талісман. І хто знає, чим би це закінчилося і чи збудував би візир міст, коли б не знайшовся серед його людей один хитрий чарівник і не підкупив слуги Радисава та не випитав у нього таємниці. І от слуги візира, скориставшись тим, що Радисав спав, зненацька накинулись на нього, зв'язали шовковими вірьвовками й задушили, бо тільки проти шовку його талісман був безсилим. Місцеві жінки віряють, що на протязі року буває така ніч, коли можна бачити, як з неба сля на могилу Яскраве біле світло. Це буває в кінці літа між Малою і Великою Богородицею¹. Але діти, серед яких були такі, що вірили й не вірили в це, залишаються пильно дивитись у вікно на могилу Радисава, ніколи не могли дочекатись небесного світла, бо їх ще до півночі змагав сон. У той же час подорожні, яким було не до сну, повертаючись вночі до міста, бачили на могилі біля моста якесь біле сяйво.

А турки в Вишеграді здавна розповідають, що на цьому місці мученицькою смертю загинув якийсь дєрвіш на ім'я шейх Турханія, що був великим героєм і захищав тут від якогось гяурського війська перехід через Дрину. А що немає на горбку ні пам'ятника, ні гробниці — то це з волі дєрвіша. Він заповів залишити його могилу непримітною, щоб ніхто не знав, де він похований. Адже якщо знову нападе якесь невірне військо, він встане з могили і, як це колись зробив, зупинить його і не пустить далі Вишеградського мосту. І от тому його могилу інколи осяває своїм світлом саме небо.

Отак життя дітей містечка проходить під мостом та біля нього в безтурботних забавах або в дитячих мріях. А з першими роками зрілості воно переноситься на міст, вірніше, на браму, де юнацькі мрії знаходять нову поживу й нову мету, коли вже починаються і життєві турботи, і боротьба, і праця.

На брамі моста та біля неї народжуються й перші любовні мрії та відбуваються побачення, залицяння. Тут місце укладання торгових угод, різних зустрічей, сварок і при-

¹ Християнські свята в пам'ять міфічної Богородиці. — Прим. переклад.

мирень. Тут, на кам'яних поручнях моста, продають перші черешні та кавуни, напої та гарячі булки. Сюди приходять також жебраки, прокажені й каліки, а також молоді здорові люди, які бажають себе показати або інших побачити, та всі ті, хто має що винести на продаж, зокрема фрукти, одягу або зброю. Тут часто сідають літні поважні люди, щоб поговорити про різні турботи й громадські справи, але найчастіше — парубки, які визнають тільки пісні та забави. Під час великих подій та історичних перемін тут на мурі з мармуровою плитою з турецьким написом і джерельцем вивішують оголошення та заклички. Нарешті, тут аж до 1878 року висіли людей або настромлювали на палі голови страчених, а страти в цьому прикордонному місті, особливо в неспокійні роки, відбувались часто, а в окремі роки, як побачимо, й щодня.

Не може перейти через міст ні весільна, ні похоронна процесія, щоб не зупинитися на брамі. Тут вони готуються, щоб організовано вийти на майдан. В мирні і безтурботні часи свати на мосту кружляють слив'янку, співають і водять «коло»² і часто затримуються тут значно довше, ніж це передбачалось. А під час похорону ті, що несуть небіжчика, кладуть його труну біля брами, де пройшла більша частина його життя, щоб він трохи відпочив.

Брама — найважливіша частина моста, як у свою чергу міст — найважливіша частина міста. Один подорожній турок, якого вишеградці добре почастиували, записав у своєму щоденнику: «Їхня брама є серцем моста, який є серцем містечка; вона у всякого повинна залишитися у серці». Брама показує, наскільки старі будівники, про яких розповідають перекази, ніби вони боролись з русалками й різними чудесами й мусили замурувати живих дітей, турбувались не тільки про довговічність і красу будови, але й про користь та зручність її також для майбутніх поколінь. Кожен, хто вивчить місцеве життя й добре поміркує, повинен прийти до висновку, що небагатьом людям у Боснії вдавалось користуватися такими вигодами і насолодами, які одержує тут, на брамі, кожний, навіть останній вишеградець.

¹ Рік приєднання Боснії до складу Австро-Угорської монархії. — Прим. ред.

² Коло — народний танець. Танцюристи беруться за руки або обіймаються і всі повторюють рухи, які імпровізує провідний танцюрист. — Прим. ред.

Звичайно, зима не береться до уваги, адже тоді через міст переходить тільки той, кому це необхідно, і прискороє крок та нахилиє голову перед холодним вітром, що без уперу дме над рікою. Тоді, звичайно, ніхто не затримується на відкритих терасах брами. Але в усі інші пори року брама є справжньою благодаттю для малих і дорослих. Тоді кожний місцевий городянин може, коли йому заманеться, вдень чи вночі, вийти на браму й сісти на софу й затриматися тут, щоб відпочити або порозмовляти. Висунена і піднята на п'ятнадцять метрів над зеленою шумливою рікою, ця софа з каміння вночі чинить у повітрі над водою; з трьох боків видніють темно-зелені гори, а над цією простягся купол неба, в якому пропливають хмари та світять зірки. Коли дивишся звідси на ріку, то бачиш вузький амфітеатр, який вдалині замикають сині гори.

Чи багато є візирів та багатіїв на світі, які можуть проводити свої дні, радісні і невеселі, користуватися втіхами і насолоджуватись дозволенням в такому хорошому місці? Мало, дуже мало. А скільки наших людей, на протязі століть, із покоління в покоління зустрічало тут зорю, проводило вечори і нічні години, коли непомітно над головою рухався зоряний небосхил! Не один з нас сидів тут, високо, спершись на тесаний, гладкий камінь, позираючи на гру світла в горах та на хмарки в небі, і розпитував завжди одні і ті ж, але завжди по-новому заплутані нитки долі наших вишеградців. Хтось ще в давнину твердив (правда, це був іноземець і говорив жартома), що ця брама впливала на долю міста і навіть на характер його жителів. У цих довгих безтурботних сидіннях, говорив іноземець, треба шукати причини нахилу багатьох городян до роздумувань і мрійливості і одну з головних причин безтурботності, якою славляться жителі міста.

У всякому випадку не можна заперечувати, що вишеградці здавна, в порівнянні з жителями інших міст, вважаються легковажними, схильними до насолод та марнотратства. Їхнє місто знаходиться в сприятливих умовах: навколишні села досить багаті, і гроші, звичайно, течуть безперервним потоком у Вишеград, але не довго затримуються в ньому. А якщо й знайдеться в місті ошадливий господар, байдужий до насолод, то це обов'язково заїда; однак вишеградська вода й повітря сприяють тому, що вже його діти не вміють стиснути руки в кулак, багатство

пропускають крізь пальці, підлягаючи загальній заразі марнотратства і безтурботності. Вони живуть з девізом: «Новий день — нові гроші».

Розповідають, що Старина Новак¹, коли став недолугим і кинув розбійництво в Румунії, так навчав Диете Груїцу, свого наступника:

— Коли сидиш у засаді, добре приглядайся до подорожнього. Якщо побачиш, що він гордо їде верхи і на ньому червона безрукавка з срібними бляхами та білі гетри, нападай відразу: цей має і на собі і в торбі; він — житель Фочі. Коли побачиш бідно одягненого подорожнього — він нахилив голову, зігнувся на коні, наче в жєбрі їде, — нападай спокійно: цей з Рогатиді. Такі вони всі: скнари, в них грошей, як в шкифа насіння. Але коли побачиш дивака: він схрестив ноги на сідлі, награв на шаркії² та голосно співає, не чіпай його, не брудни марно рук, пусти його, хай собі їде: це вишеградець, він не має нічого, бо в них гроші не тримаються.

Все це начебто підтверджувало думку того іноземця. Та все ж важко сказати певно, наскільки ця думка вірна. Так само, як і в багатьох інших справах, тут важко встановити, де причина, а де наслідок. Чи брама зробила вишеградців такими, якими вони є, чи, навпаки, вона задумана і побудована згідно з їхніми уявленнями, звичаями та потребами. Немає випадкових будов, відірваних від людського суспільства, які не відповідали б його потребам, бажанням і поняттям; так само немає довільних ліній і не виправданих задумом обрисів у будівництві. Виникнення кожної великої, красивої і корисної споруди, а також її зв'язок з тими, для кого вона побудована, часто ховає в собі складні і таємничі пригоди і драми. Та певне одне: між життям людей у Вишеграді і мостом встановився тісний, віковий зв'язок. Їхні долі настільки переплетені, що не можна окремо ні уявити їх, ні говорити про них. Отже, переказ про виникнення і долю моста водночас розповідає й про життя міста та його жителів — з покоління в покоління, так само, як у всіх розповідях про Вишеград згадується кам'яний міст з одинадцятьма арками та брамою, що в центрі його, наче корона, височіє.

¹ Старина Новак — легендарний герой сербських народних пісень. — Прим. ред.

² Шаркія — музичний інструмент, схожий на гітару. — Прим. ред.

II

Зараз нам слід повернутися до тих часів, коли на цьому місці не було навіть думки про міст, особливо про такий, як цей.

Можливо, і в ті давні часи, проходячи тут, не один подорожній, змучений і промоклий, побажав, щоб через цю широку та шумливу річку перекинувся міст, щоб легше та скоріше можна було переправитися на другий берег. Адже немає сумніву, що люди здавна, відколи існують, подорожували й долали перешкоди і думали про те, щоб на цьому місці створити перехід, так само, як усі подорожуючі вічно мріють про хорошу дорогу, надійних товаришів і теплу ночівлю. Біда тільки в тому, що не кожне бажання здійснюється, не в кожному мрії вкладають волю та зусилля, щоб вона перетворилася в дійсність.

Перше видіння моста, ще зовсім наївне, неясне і туманне, але якому суджено було справдитися, промайнуло в мріях десятирічного хлопчика з недалекого села Соколовичі, коли його ввели з рідного села в далекий, світлий і страшний Стамбул. Це було 1516 року¹, в ранній, до-світлий час.

Тоді ця сама Дрина, зеленорода могутня гірська ріка, «що часто каламутиться», як співається в пісні; текла цими місцями між голих кам'янистих та піщаних берегів. Вишеград існував і тоді, але не був таким великим і не мав такого вигляду. На правому березі ріки, на вершині крутої гори, де зараз руїни, здіймалася Стара фортеця,

¹ В 1516 році майбутній великий візир Мехмед-паша Соколи був у десять років вивезений з Боснії в Стамбул. — Прим. ред.

побудована в часи розквіту Боснійського королівства, з баштами, казематами, ровами та неприступними мурами — витвір могутнього вельможі Павловича¹. На схилах, нижче фортеці, під її захистом, розташовані були християнські села Мейдан та Бикавац, а також отурченій хутір Душче. Внизу на рівнині, між Дриною та Рзавом, де пізніше виросло сучасне місто, простягались вишеградські ниви, перерізані шляхом, біля якого стояла старовинна баня, кілька водяних млинів та халуп.

Там, де шлях упирився в річку, був знаменитий вишеградський порон. Нелюдяний, повільний у рухах поронник, по імені Ямак, перевозив людей на почорнілому від часу пороні; його важче було докликатися, коли він не спав, аніж іншого, який перебував би у міцних обіймах сну. Ямак був людиною велетенського росту та незвичайної сили, але чимало переніс від багатьох війн, в яких він прославив себе. Ямак втратив одне око, одне вухо і ходив на дерев'яній. Завжди похмурий, без усмішки на обличчі, він подавав пороні нерегулярно, коли йому хотілося, але надійно перевозив вантажі і подорожніх. Про його чесність складали легенди, так само як і про його неповороткість та примхливість. З подорожніми, яких він перевозив, не хотів розмовляти й мати жодних стосунків. Мідяки, якими йому платили за перевіз, люди кидали на порон; там монети лежали цілий день у піску й воді, і тільки ввечері поронник згрібав їх дерев'яною мискою, якою вичерпував воду з човна, і відносив на берег у свою халупу.

Порон працював лише тоді, коли вода не перевищувала звичайного рівня, але як тільки ріка скаламучувалася й підіймалася понад певну межу, Ямак відводив свій величезний порон у затон і міцно прив'язував його. Тоді через Дрину не можна було переправитись, вона вирувала, як море. Ямак тоді оглухав і на здорове вухо або просто йшов подивитись на свою ниву. Тоді могли цілий день простовбичити на березі ріки подорожні, які надходили з боку Боснії. Вони, наче приречені, стояли на кам'янистому березі і, змерзлі та промоклі, марно виглядали порон та поронника. Час від часу над каламутною, скаженою рікою лунали протяжні крики:

¹ Павлович — напівлегендарний сербський феодал епохи незалежності Боснійського королівства (XIV ст.). — Прим. ред.

— Ге-е-ей! Я-ма-че-е-е!

Ніхто не відповідав і ніхто не з'являвся, поки не спала вода; а це похмуро, невблаганно, без балачок і поясень визначав сам Ямак.

Місто, тоді ще невеличке селище, було зосереджене на правому березі Дрини, на стрімких схилах гори, біля самих руїн колишньої фортеці. Тоді воно мало зовсім інший вигляд, ніж той, якого воно набуло пізніше, коли був побудований міст і розвинулися зв'язки і торгівля.

Одного листопадового дня прибув на лівий берег ріки загін: довгим ланцюгом тяглися нав'ючені коні. Загін зупинився тут на ночівлю. Яничарський ага з озброєною охороною повертався в Царград, зібравши по селах Східної Боснії «данину крові» — християнських хлопчиків.

Вже шостий рік минув від останнього збору «данини крові», тому на цей раз збір був багатий; турки без особливих труднощів вибрали потрібну кількість здорових, розумних і красивих хлопчиків у віці від десяти до п'ятнадцяти років, хоч багато батьків ховали дітей у лісі, навчали їх вдавати недоумкуватих або кульгавих, одягали в лахміття та залишали брудними, щоб не забрав їх ага. Дехто навмисне калічив своїх дітей, відрубуючи по одному пальцю на руках.

Відібраних дітей на низькорослих боснійських конях відправляли далі. Кожен кінь був нав'ючений двома плетеними корзинами, схожими на ті, в які збирають фрукти; в кожній корзині сидів хлопчик з невеличким клуночком та скибкою пирога — останнім, що він взяв з собою з батьківського дому. З корзин, які рівномірно коливалися й скрипіли, виглядали засмагли перелякані обличчя забраних дітей. Деякі з них поверх кіньських спин спокійно й безперервно дивилися на простір рідного краю, деякі їли і одночасно плакали, а деякі, нахиливши голову до в'ючно-го сидла, спали.

На певній відстані від останніх коней цього незвичного каравану втомленою юрмою плентались батьки або родичі цих дітей, яких відвозили назавжди, щоб на чужині вчинити обряд обрізання, потурчити їх, щоб вони, забувши свою віру, свій край і рідне слово, проводили життя в яничарських загонах або на деякій іншій, часом високій службі в турецькій державі. В юрмі були переважно жінки — матері, баби та сестри загарбаних хлопчиків. Коли вони наближались до каравану, вершники з загону аги, спря-

мовуючи на них з голосними криками коней, розганяли їх ударами своїх бичів. Вони тоді розбігались і ховались у лісі біля дороги, а трохи пізніше знову збирались у хвості каравану й намагались ще раз побачити своїх дітей, яких від них відібрали. Особливо настирливими були матері. Розхристані, простоволосі, забувши про все на світі, вони швидко бігли слідом. Одні з них голосили, наче за покійником, інші розлючено верещали, наче при родах, і, осліплені від плачу, відбачали просто від бичів вершників і на кожний удар бича відповідали божевільним запитанням: «Куди ви його везете? Куди його від мене забираєте?»

Дехто намагався докликатись своєї дитини, щоб хоч у двох словах дати якусь останню напутню пораду, пересторогу.
— Раде, синку мій, не забувай матір!..
— Іля! Іля! Іля! — гукала інша мати, шукаючи

розпачливим поглядом знайому, дорогу голівку, весь час повторюючи одне і те ж, наче хотіла, щоб дитина зберегла в пам'яті ім'я, яке буде від неї навіки відібрано вже через кілька днів.

Але шлях довгий, земля тверда, тіло немічне, а турки сильні й жорстокі. Поволі ці жінки відставали і, змучені швидким кроком, посмуговані ударами бичів, одна раніше, друга пізніше, відмовлялись від безнадійних зусиль. Тут, біля вишеградської переправи, змушені були зупинитись і найзавзятіші, бо на порон їх не приймали, а вброд через воду перейти було неможливо. На березі Дрини вони могли спокійно сидіти і плакати, їх вже ніхто не проганяв.

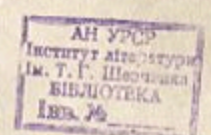
Не відчувачи голоду, спраги й холоду, сиділи тут, наче окам'янілі, аж поки на другому березі ріки не зникли з очей вершники і нав'ючені коні, що віддалялись у напрямі на Добрун, і поки ще можна було бачити владині рідне, навіки втрачене дитя.

В той листопадовий день в одній з корзин мовчки сидів чорнявий десятирічний хлопчина з гірського села Соколовичі й сухими очима дивився навколо себе. Змерзлою, почервоною від холоду рукою він тримав кривий складаний ніж і стругав край корзини і в той же час дивився на все, що його оточувало. Запам'ятав кам'янистий берег, де-не-де порослий чахлими вербами, кудрявого поронника, напівзруйнований водяний млин, в якому вони мусили переночувати, бо не вдалося всім відразу переправитись через Дрину, над каламутною водою якої крякало

вороння. Наче якесь лезо, що краєло йому груди і залишало в ньому чорний слід, хлопчик зберіг у собі пам'ять про це місце, де обривається шлях, де безнадійність та передчуття нещастя ніби згущаються й осідають на кам'янисті береги ріки, через яку так важко й небезпечно переправлялись. Вразливою і болючою ранію був для нього цей гористий і бідний край, в якому явно й відкрито панували злидні, де людина залежала від примх стихії і, соромлячись безсилля, ще ясніше бачила й усвідомлювала свою й чужу біду та відсталість.

Все це злилось у відчуття фізичного болю, який вривався в свідомість хлопчика в той листопадовий день і який пізніше його ніколи не залишав, незважаючи на те, що він змінив життя і віру, ім'я та батьківщину.

Що пізніше сталося з цим хлопчиком у корзині, про це розповідає історія, написана на всіх мовах, і це більше відомо по широкому світу, ніж тут у нас. В молоді роки при дворі султана він був хоробрим сілахдаром — хранителем зброї, згодом — командувачем морського флоту — капудан-пашею, опісля зятем султана, полководцем та державним діячем, відомим під іменем Мехмед-паша Соколи, який на трьох континентах вів здебільшого переможні війни, розширив кордони турецької імперії, забезпечив їх спокій, добрим керівництвом зміцнив державу зсередины. За тих шістдесят з лишком років він служив трьом султанам, звідав добро і зло в такій мірі, як мало хто на світі, і піднявся на невідомі нам висоти могутності та влади, яких мало хто досягає а на яких мало хто затриметься. Цей новий чоловік, яким він став у чужому краю, де навіть мислено важко нам простежити за ним, змушений був забути все, що залишив у країні, з якої колись його вивезли. Забув, без сумніву, і про переправу через Дрину біля Вишеграда, і про голий берег, на якому подорожні дрижать від холоду і невідомості, і про старий, поточений шашелем порон, про калку-поронника та голодних ворон над каламутною водою Дрини. Але те неприємне почуття, що виникло від цього всього, ніколи повністю не залишало Мехмед-паші. Навпаки, з роками все частіше згадувався йому той чорний слід, що лишився в грудях і сповнював їх особливим, добре відомим з дитинства болем, який відрізнявся від усіх мук та болів, що їх пізніше приносило життя. З заплющеними очима візир тоді чекав, поки чорне вістря муки не перестане його терзати,

В один з таких моментів йому спало на думку, що він зміг би звільнитись від цього болю, коли б знищив той порон на далекій Дрині, біля якого, йому здавалось, зосереджуються неприємності і людське лихо. Візир задумав перекинути міст з одного берега на другий над стрімкою водою ріки, з'єднати два кінці перетнутого рікою шляху і, таким чином, навіки надійно зв'язати Боснію зі Сходом, місце свого походження з місцем свого життя. Отже, він був першим, хто в д'яві побачив міцний і стрункий силует великого кам'яного моста, що повинен був народитися на цьому місці.

І того самого року за наказом візира і за його рахунок розпочалося будівництво великого моста на Дрині. Воно тривало п'ять років. Ці роки повинні були мати виключно важливе значення для міста й цілого краю, стали переломним моментом, після якого почались великі переміни, дрібні й значні події. Але, як не дивно, в місті, яке століттями пам'ятало всілякі епізоди, навіть такі, які мали лише умовний зв'язок з мостом, мало збереглося подробиць про його будівництво.

Народ пам'ятає й переказує те, що може зрозуміти й перетворити в легенду. Все інше проходить мимо нього безслідно, як безіменні природні явища, що не зачіпають його думок і не врізаються в пам'ять. Будівництво моста, довге й важке, було справою далекою для народу. Лише тоді, коли завдяки великим зусиллям було майстерно збудовано красивий і міцний міст, люди почали пригадувати подробиці, щоб історію його виникнення прикрасити майстерно вигаданими легендами, які довго зберігаються в пам'яті.

III

Навесні того року, коли візир вирішив будувати міст, прибули в місто його посланці в супроводі озброєного загону, щоб підготувати все, що потрібне для будівництва. Вони приїхали верхи на конях, на возах, привезли різне знаряддя, шатра. Все це викликало страх та розгубленість у малому містечку та в навколишніх селах, особливо серед християнського населення.

Очоловав цей загін головний повірений візира по будівництву моста Абід-ага, а його помічником був будівник Тосун-ефенді. (Про Абід-агу ще до його прибуття розповідали, що це людина свавільна, немилосерда й занадто сувора). Ледь встигли прибулі розташуватися в шатрах під Мейданом, Абід-ага скликав представників влади і всіх знатних турків для укладання угоди. Уклали її недовго, адже говорила тільки одна людина — Абід-ага. Зібрані опинились перед високим чоловіком з нездоровим червоним обличчям та зеленими очима, з короткою рудою бородою та по-угорськи закрученими вусами, одягненим в багатий царградський одяг. Промова, яку виголосив цей чоловік, здивувала присутніх ще більше, ніж його вигляд.

— Мабуть, вже до вас дійшли чутки про мене, а я знаю, що ці чутки не могли бути ні хорошими, ні приємними. Певно, ви чули про те, що я вимагаю від усякого роботи й порядку, що б'ю і вбиваю кожного, хто не працює як слід і не підкоряється беззастережно, що я не знаю, що значить «не можна», «нема», що я за невеличку провину можу відрубати голову, — коротко кажучи, що я кривава й зла людина. Повинен вам сказати, що ці чутки

анітрохи не вигадані, не перебільшені. В мене ніхто не байдикує. Таку славу я здобув на довгорічній службі, віддано виконуючи накази великого візира. Сподіваюсь, що бог допоможе виконати і цю роботу, для якої мене сюди прислано. А коли по її завершенню поїду звідси, про мене поширяться ще гірші й страшніші чутки, ніж ті, які дійшли сюди.

Після цього незвичайного вступу, який всі прослухали в глибокому мовчанні, з опущеними очима, Абід-ага пояснив людям, що приїхав сюди в зв'язку з важливою будовою, якої не мають і багаті краї, що роботи триватимуть п'ять, а можливо й шість років, але, що візирова воля буде виконана бездоганно і в строк. Після цього він виклав, що саме потрібно в першу чергу та які будуть підготовчі роботи і що в цій справі очікується від місцевих турків і вимагається від райї¹, християн.

Біля Абід-аги примостився будівник Тосун-ефенді, невеличкий на зріст, з блідожовтим лицем, потурчений грек з архіпелагу, який побудував у Царграді багато споруд за дорученням і на кошти Мехмед-паші. Він сидів спокійно, байдужий до всього, наче не чув або не розумів, що говорить Абід-ага. Тосун-ефенді дивився на свої руки і тільки зрідка поглядав угору. Тоді можна було бачити його великі чорні очі, що блищали, наче східний шовк, красиві, короткозорі очі людини, яка знає тільки свою роботу і не помічає й не розуміє нічого на світі.

Люди вийшли з тісного й душного шатра збентежені й пригнічені. Під святковим вбранням у них котився піт, кожен з них був стурбований, переляканий.

На місто і на цілий край звалилася велика незрозуміла напасть, і не можна було передбачити, який буде кінець. В першу чергу почали рубати ліс та звозити дерево. По обох берегах Дрини нагромаджено було стільки лісу, що людям довго здавалося, наче міст будуватимуть з дерева. Після цього розпочалися земляні роботи, розкопування і вирівнювання стрімких берегів. Ці роботи в основному проводились за рахунок кулука². Це тривало до пізньої осені, коли роботи тимчасово були припинені і закінчена перша частина будівництва.

¹ Райя — зневажлива назва, дана турками християнам.— *Прим. ред.*

² Кулук — примусова робота, яку повинно було виконувати населення на користь держави або окремих вельмож.— *Прим. ред.*

Все це виконувалось під наглядом Абід-аги, що ходив з довгим зеленим ціпком, який навіть згадується в пісні. На кого він показував ним, помітивши, що марнує час чи не працює як слід, того стражники тут же миттю катували, потім кривавого й неприємного поливали водою й знову гнали на роботу. Коли Абід-ага пізньої осені покидав місто, він знову скликав старшин та знатних турків і сказав їм, що на зиму їде в інше місце, але його очі залишаються тут. Всі відповідатимуть за все. Коли щось буде зіпсоване або зникне хоч одна деревинка з заготовленого лісу, він покарає ціле місто. На їхнє зауваження, що шкоду може причинити і повідь, Абід-ага спокійно відповідав, що це їхній край і їхня ріка, отже, збитки, які завдасть ріка, ляжуть на них.

Цілу зиму городяни стерегли будівельний матеріал і початі споруди, як зіницю ока. А навесні знову з'явився Абід-ага з Тосун-ефенді. Прибули також далматські каменотеси, яких народ називав «римськими майстрами». Спочатку їх було близько тридцяти чоловік. На чолі їх стояв якийсь майстер Антоній, християнин з Улциня. Це була висока, красива людина з великими очима, сміливим поглядом, орлиним носом, чорнявим волоссям, яке спадало на плечі, одягнена по-панськи, на західний манір. Його помічником був негр, справжній негр — веселий молодий чоловік, якого ціле місто й усі робітники називали Арапом.

Якщо в минулому році, дивлячись на нагромадження дерева, можна було подумати, що Абід-ага надумав будувати дерев'яний міст, тепер здавалось, що він збирається тут, на Дрині, побудувати новий Стамбул. З кар'єрів, що були відкриті в годині ходу від містечка в горах біля Бані, почали везти каміння.

В цьому році наступила якась особлива весна. До того, як розпустилися бруньки й зацвіли дерева, тут виростло, ніби з землі, велике селище; з'явилися нові шляхи й кладки через воду, їздили туди й сюди підводи, запряжені волами і кіньми. Жителі Мейдана і Околіншта щодня спостерігали, як зростає біля річки неспокійний натовп людей, збільшується кількість худоби та нагромаджується різний будівельний матеріал.

На стрімкому березі працювали майстри-каменотеси. Цілий район будівництва був забарвлений від камінного пороху в жовтуватий колір. А трохи далі на рівнині

поденники з місцевих жителів випалювали вапно. В обшарпаній одежі, білі від пилюки, метушилися вони в хмарах білого диму, який здіймався високо над землею.

Перевантажені вози псували дороги. Порон працював цілий день, перевозив з одного берега на другий будівельний матеріал, наглядачів та робітників. Стоячи до пояса в каламутній весняній воді, робітники забивали сваї, будували греблі, щоб спинити течію ріки.

Ще спостерігали люди, що досі спокійно жили в розкиданому по пагорбах містечку біля переправи через Дрину. І було б півбіди, коли б вони тільки спостерігали, але роботи набирали такого розмаху і розростались до таких розмірів, що втягували в свій коловорот усе живе і мертве не тільки з міста, але і з широкої околиці. Наступного року кількість робітників перевищила чоловіче населення містечка. Всі вози, коні й воли були взяті на будівництво моста. Всіх, хто міг рухатись, і все, що можна було запрягти, інколи за платню, а інколи й силоміць, забирали і ставили до роботи. Грошей потрапляло більше в обіг, ніж раніше, але дорожнеча та нестатки росли швидше, ніж заробітки. Ще більше лиха, ніж від дорожнечі та нестатків, зазнавало місцеве населення від неспокою та безпорядків, які охопили місто внаслідок скрутчення великої кількості робітників з цілого світу. Незважаючи на суворість Абід-аги, між робітниками часто-густо виникали бійки, по городах та дворах траплялися крадіжки. Мусульманські жінки вимушені були затуляти обличчя й тоді, коли виходили на подвір'я, бо з усіх боків могли дивитись на них численні чужі та місцеві робітники. Адже молоді мусульмани, що жили в містечку, суворо дотримувались законів ісламу, всі вони недавно потурчилися, і не було серед них майже жодного, хто б не пам'ятав батька або діда — християнина або недавно потурченого. І літні мусульмани відверто обурювались, відверталися від цього змішаного нагромадження робітників, тяглової худоби, дерева, глини й каміння, що все більше розширювалося й зростало на обох берегах ріки, і вже готове було захопити їхні вулиці, двори та городи.

Спочатку місцеві жителі гордились великим будівництвом, що його починає візир-земляк. Тоді ще не передбачали того, що виявилось пізніше; ця славетна будова завдала багато клопоту, забрала багато сил і коштів. Як добре, думали вони, належати до правдивої, пануючої

віри, як добре мати земляком візира в Стамбулі, а ще краще помріяти про міцний, дорогоцінний міст через ріку, але те, що відбувається зараз, нікуди не годиться. Їхнє місто перетворилося в пекло, в заплутаний коловорот незрозумілих робіт, диму, пороху, криків і безпорядків. Минають роки, роботи ростуть і розширюються, але не видно, коли вони скінчаться і який в них глузд. Все це схоже на що хочете, тільки не на будівництво моста.

Так думали потурчені жителі міста, і про себе тихенько признавалися, що їм набридла і остогидла ця честь і майбутня гордість та слава, і що вони відмовляються від моста і від візира і молять бога, щоб він звільнив їх від цієї напасті і повернув їм колишній спокій і тихе скромне життя біля стародавньої річкової переправи.

Набридло споруджування моста туркам, а тим більше — християнському населенню цілого вишеградського краю; але це нікого не обходило, і райя не сміла висловлювати свого обурення. І вже третій рік надривались на будівництві і люди, і коні, і воли. Крім місцевої райї були зігнані сюди християни з трьох сусідніх кадилуків¹. Повсюду роз'їжджали стражники Абід-аги і ловили християн — селян і городян і примушували їх працювати на мосту. Здебільшого нападали на людей тоді, коли вони спали, і хапали їх, мов курчат. По всій Боснії подорожуючий переказував подорожуючому не йти на Дрину, бо хто б там не з'являвся, того ловили, не питаючи, хто він і куди подорожує, і примушували попрацювати біля мосту бодай кілька днів. Міські християни відкуповувались митом. Сільські парубки пробували ховатися в лісах, але стражники замість парубків з їхніх хат забирали заложників, здебільшого жінок.

Минала третя осінь, як народ надривався на будівництві моста, але ніщо не передвіщало кінця цій каторзі. Була пізня осінь; опало листя, від дощів розкисли шляхи, вода в Дрині піднялася й стала каламутною; голі стерні вкривали зграї ворон. Але Абід-ага не припиняв робіт. При скупому листопадовому сонці селяни тягали колоди та каміння, чвалали босими закривавленими ногами по грузькому шляху. Люди обливалися від натути потом, мерзли на вітрі, тісніше затягували пояси на брудних дірявих штаних, вкритих латками, і зв'язували обірвані поли

¹ Кадилук — округ.

єдиної грубої льняної сорочки, яка почорніла від дощів, грязюки і диму і яку страшно було прати: у воді вона б зовсім розпалася. Над усіма зловісно зависла зелена палиця Абід-аги, адже він по кілька разів на день обходив і кар'єр у Бані, і всі ділянки робіт навколо моста. Він сердився на весь світ, що дні минають, а робота не посувається так швидко, як йому хотілося. В важкому кожусі з російського хутра, у високих чоботях, з почервонілим обличчям, лазив він по риштуваннях навколо биків, що вже зводились над водою, заходив у кузні, склади та майстерні, нападав на наглядачів і десятників.

— Коротші стали дні. Щораз коротші! Ех, сучі сини, тільки даремно хліб їсте!

Люто кричав на них, начебто вони були винуваті, що пізніше стало світати, а раніше вечоріти. Коли западали присмерки, неблаганні і безнадійні вишеградські присмерки, коли місто обступають стрімкі гори й швидко настає глуха ніч, ніби остання в житті,— злість Абід-аги доходила до найвищої точки, коли він залишався один і не мав на кому її зігнати, він не находив місця собі, не міг спати, думаючи про ту безліч робіт, які ще не виконані, і про людей, які байдикують. Він скреготав зубами, наказував покликати наглядачів і мудрував над тим, як з наступного дня краще використати час і робочу силу.

А між тим робітники спали по халупах та землянках і набиралися сили; але спали не всі: дехто, не думаючи про відпочинок, використовував ніч по-своєму.

Ось посередині однієї низької і сухої землянки горить вогонь, точніше догоряє, жевріючий жар освітлює похмуře приміщення. Повітря насичене димом і кислим важким запахом мокрого одягу й черевиків та випарами від тридцяти людських тіл. Все це — жителі навколишніх сіл, райя, сільська голода. Їх розоряє ця безплатна й важка примусова праця, бо їхні ниви марно чекали осінньої оранки. Більшість робітників не спало. Вони сушили біля вогню онучі, лагодили постолі або просто дивилися на вогонь. Між ними опинився якийсь чорногорець, схоплений по дорозі стражниками. Він вже кілька днів працює на будівництві моста і безупинно запевняє всіх, що тут дуже важко й незручно, що від примусової праці йому ніколи вгору глянути.

Біля нього зібралося багато селян, переважно молодих, що ще не спали. З глибокої кишені сивого кожуха

чорногорець витяг невеличкі, завбільшки з долоню гуслі¹ й коротенький смичок. Один з селян став на варту біля дверей землянки, щоб попередити, коли наблизиться хтось із турків. Всі уважно дивилися на чорногорця, начебто його вперше бачили, і на гуслі, що зникали в його великих долонях. Він зігнувся, притис гуслі бородою; намазав смолою струну і випробував смик; усе було вогке. І поки він, зосередившись, спокійно і впевнено возився з своїм інструментом, люди з нього не спускали очей. Нарешті забринів перший різкий і уривчастий звук. Зворушення росло. А чорногорець, настроюючи інструмент, почав тихенько наспівувати під акомпанемент гуслів. Все готово, і можна чекати дивних сказань. І дійсно, коли чорногорець підстроїв гуслі під свій голос, він раптом гордо закинув голову, так що на зморщеній шії в нього різко визначився кадик, і при тьмяному світлі чітко вималювався його профіль; пролунав приглушений і протяжний звук: аааа — аааааа! Потім урочисто почав:

У Призрені, у багатім місті,
Сербський цар Стеван вино хилєє.
Біля нього старці патріархи.
З ним сидять чотири патріархи
І владиків дев'ять, і вельможних
Візирів аж двадцять трибунчужних,
І багато сербських господарів².
От вином частує всіх Мияйло,
А сестра царева Кондосня
Всяяє золотим намистом...

Слухачі мовчазно обступили гусяра; всі завмерли, затамувавши подих. Здивованими очима вони дивилися на гусяра. Мороз пробігав поза шкірою, випростовувались спини, здіймалися груди, сяяли очі, стискались пальці в кулаки, напружувались м'язи на вилицях. Чорногорець грав і вистукував все швидше й швидше, все красивіше й сміливіше лунав його голос, а втомлені промоклі селяни, забувши про сон і про все на світі, захоплено слухали його пісню, ніби в ній співалося про їхню кращу й світлішу долю.

Серед селян, що працювали на будівництві, був якийсь Радисав з невеличкого села Унішта, розташованого в го-

¹ Гуслі — тут однострунний смичковий народний інструмент. — Прим. ред.

² Господар — удільний князь.

рах поблизу містечка. Радисав був низеньким на зріст чоловічком, чорнявим, з неспокійними очима і трохи сутулився. Ходив він швидко, розкидаючи ногами й хитаючи головою та рухаючи плечима вліво і вправо, наче сів муку. Не був він ні бідняком, на якого скидався, ні простачком, якого з себе удавав. Він походив з родини Хераків. У нього було багато братів, заможних селян. За останніх сорок років майже все їхнє село потурчилось. Турки Хераків пригноблювали, а односельчани їх сторонились. Малий, згорблений, але рухливий Радисав бігав осінніми ночами від халупи до халупи, мов шило, проникав усюди й перешіптувався з окремими селянами. Говорив він приблизно так:

— Брати, обридло все це, ми повинні захищатись. Ви самі бачите, що це будівництво знищить, проковтне нас. І наші діти тут будуть надриватися, якщо ще хтось із них залишиться. Ми будемо на свою погибель — не для чого іншого. Міст не бідноті й християнам потрібен, а туркам... Адже ми не ходимо в походи й не ведемо торгівлі — нам вистачить і порона. Отож ми з товаришами домовились, що глибокими ночами будемо розвалювати й руйнувати зроблене за день і пустимо чутку, що це русалка не дає збудувати на Дрині моста. Побачимо, може, це допоможе. Іншого шляху в нас нема, а робити щось потрібно.

Найшлися, як завжди, малодушні й недовірливі, які вважали, що це пуста вигадка, бо таким чином не вдасться примусити турків відмовитися від свого наміру, і тому, мовляв, слід працювати і далі коритися божій волі, а не накликати на себе ще більшої біди. Але були й такі, які вважали, що краще хай буде інше зло, ніж далі тягти лямку та чекати, поки порвуться останні лахмани та від важкої праці й скупого шматка хліба Абід-аги зовсім знесилієш, що потрібно приєднуватись до кожного, хто шукає хоч якийсь вихід. Так міркували, в основному, парубки, але були серед них і поважні хазяї, жонаті люди, які приставали на це без захоплення, але не боючись нічого:

— Ходімо руйнувати міст, поки він нас не знищить. А коли й це не допоможе... — говорили вони схвильовано, рішуче розводячи руками.

І от у перші осінні дні спочатку серед робітників, а згодом і по місту поширилась чутка, що в роботі по будівництву моста втручається русалка і за ніч руйнує те, що побудовано за день, і що з будівництва нічого не ви-

йде. Незабаром і справді почали раплятися на загачених місцях і в мулярській роботі таємничі пошкодження. Знаряддя, яке муляри залишали на ніч, почало зникати, розвалювались та осипались земляні споруди.

Чутка, що не вдасться побудувати міст, поширилась далеко. Заговорили про це турки й християни, і вона чим далі, тим більше набувала характеру повір'я. Християни, правда, тихо й таємно, але від усього серця раділи з цього. І місцеві турки, які раніше з гордістю дивились на будову візира, почали презирливо підморгувати й махати рукою. Багато хто з потурчених сербів від переємни віри не діждались того, чого очікували; вони й надалі сідали за нужденну вечерю й хизувались подертими на ліктях рукавами, з задоволенням слухали і самі поширювали чутку про велику невдачу й відчували якусь гірку втіху в тому, що й візирі не можуть досягти та виконати всього того, що вони задумують. Уже подекували, що чужоземні майстри готуються від'їжджати і що там, де ніколи не було моста, його ніколи не буде, і не слід його було й починати будувати. Все це підхоплювалось і поширювалось серед населення.

Народ легко вигадує казки і швидко їх поширює, причому дійсність дивно змішується і переплітається з вигадками. Селяни, які вночі слухали гусяра, розповідали, ніби русалка, яка завдає шкоду будівництву, попередила Абід-агу, що не перестане руйнувати биків, поки не будуть замуровані в фундамент діти-близнята, — брат і сестра по імені Стоя та Остоя; багато людей запевняло, що бачили, як стражники шукають по селах таких дітей. (Стражники й справді вештались по селах, але вони не шукали дітей, а за наказом Абід-аги намагались довідатись від населення, хто ті невідомі люди, що руйнують міст).

В ті часи в одному селі поблизу Вишеграда завагітніла якась німа та придуркувата дівчина-сирота, яка працювала служницею. Вона не хотіла, або, може, не могла сказати, хто її спокусив. Це був рідкісний і нечуваний у тих краях випадок, щоб завагітніла дівчина, та ще така, і щоб батько залишався невідомим. Чутки про цей випадок поширилися далеко. І от вона народила близнят, і обидва вони виявились мертвими. Сільські жінки помагали їй при пологах, які були надзвичайно важкими, і відразу поховали дітей в одному сливовому саду. А не-

щасна мати вже на третій день піднялася і почала шукати по селу своїх дітей, хоч їй і пояснювали, що діти народилися мертвими і вже похоронені. Щоб відчепитись від неї, їй сказали, вірніше, пояснили на мигах, що її дітей віднесли в містечко, де турки будують міст. Ще слаба, вона в розпачі добралась до міста й почала блукати навколо порону та будівництва, заглядати перелякано людям у вічі й незрозумілим мурмотінням розпитувати про дітей. Люди здивовано дивились на неї або її відганяли геть, щоб не заважала в роботі. Коли бачила, що її не розуміють, вона розстібувала грубу селянську сорочку й показувала їм свої великі, набряклі від молока груди з потрісканими сосками, з яких текла кров. Ніхто не знав, як їй допомогти та пояснити, що її діти не замуrowані в міст. На всі доброзичливі слова та запевнення, а також лайки та попрози, вона тільки жалібно мурмотіла й гострим, недовірливим поглядом оглядала кожний закуток. Згодом перестали її проганяти, дозволили блукати навколо будівництва, оминаючи її з глибоким співчуттям. Куховари годували її пригорілою кукурудзяною кашею, що залишалась після робітників на дні котла. Вони її прозвали божевільною Ілинкою, і це ім'я закріпилось у місті. Сам Абід-ага, проходячи повз неї, не промовляв жодного слова, відвертав забобонно голову й наказував, щоб їй щось дали. Так вона й залишилась на будівництві. В зв'язку з цим і виникла легенда, що турки замуrowали близнят у міст. Одні цьому вірили, інші — ні, але всі охоче про це розповідали.

Абід-ага скаженів. Дратувало його, що є такі люди, які, незважаючи на його відому всім жорстокість, якою він особливо пишався, виступає проти його справ та намірів. Так само ненавидів він і місцевий народ — мусульман і християн, — дуже повільних, незграбних у роботі, але падких на глузування та зневагу, що так вдало вміють знаходити насмішкуваті слова і назви для всього, чого вони не розуміють або не вміють зробити.

Абід-ага на обох берегах ріки виставив вартових. Тоді пошкодження земляних робіт припинилось, але серед ріки хтось все-таки продовжував руйнувати міст. Не було пошкоджень тільки в місячні ночі. Це підтверджувало припущення Абід-аги, який взагалі не вірив в існування русалок, що ця русалка не є невидимою і що вона не спускається з неба. Довго він не хотів вірити, коли йому го-

ворили, що це селянські витівки, але тепер все більше й більше переконувався в тому, що йому говорили правду. І це його ще більше роздратовало. Але в той же час він добре знав, що поки що повинен потерпіти й приховати свій гнів, коли хоче несподівано зловити шкідника, щоб не було більше балачок про русалку й необхідність припинення робіт на мосту, які можуть стати небезпечними. Він викликав до себе начальника сторожі, блідого, хворобливого чоловіка, що народився в Плевлі, а виріс в Царграді.

Один одного вони інстинктивно ненавиділи, але постійно зустрічалися. В їхніх стосунках була взаємна злість, страх і недовір'я. Абід-ага, який ні з ким не був лагідним, виявляв до цього блідого чоловіка, який прийняв турецьку віру, неприховану огиду. Все, що той робив або говорив, дратувало Абід-агу, і він його ляяв і принижував. Чим більше плевлянин запобігав перед ним і намагався у всьому бути стараним, тим більше до нього зростала ненависть Абід-аги. Начальник сторожі з першого ж дня відчув забобонний страх перед Абід-агою. Це почуття згодом перетворилося в нестерпний кошмар, який його ніколи не залишав. На кожному кроці, при кожному русі, часто навіть уві сні, він думав: що на це скаже Абід-ага? Марно він намагався вислужитися перед ним та вгодити йому. До всього, що було зв'язане з ним, Абід-ага ставився з обуренням. І ця незрозуміла ненависть сковувала й бентежила плевлянина, і він ставав ще більш неповоротким і незграбним. Він був упевнений, що через Абід-агу втратить колись не тільки хліб та посаду, але й голову. Тому він жив у постійному збудженні, переходячи від крайнього пригнічення до гарячкової й лютої старанності. Отож коли блідий і схвильований він з'явився до Абід-аги, той приглушенням від злості голосом заявив йому:

— Слухай, пустоголовий, ти приятелюєш з цими свиньми, знаєш їхню мову та хитрощі і не можеш виявити, який негідник псує роботу візира. А це тому, що ти такий же негідник, як і вони. І знайшлася ще гірша падлюка за тебе, яка тебе призначила начальником. Але нема нікого, хто б тебе нагородив, як ти того заслуговуєш. Отже — я тебе нагороджу. Щоб ти знав: я тебе закопаю в землю так, що від тебе буде менша тінь, ніж від травинки. Якщо через три дні на будівництві не припи-

няться руйнування, якщо не зловиш того, хто це робить, і не примусиш замовкнути тих, хто поширює чутки про русалок і про припинення робіт, я накажу посадити тебе живим на палю та виставити високо на риштованні, щоб тебе всі бачили і набиралась розуму. Клянуся життям та вірою, а ними нелегко клястися. Сьогодні четвер, даю тобі строк до неділі. А тепер іди до біса, який тебе до мене прислав. Іди! Геть!

І без клятви плевлянин повірив би погрозі Абід-аги: адже він і вві сні дрижав від його голосу й погляду. Поволі в ньому вгамувався страх, і він завзято взявся за роботу. Зібрав усіх своїх підлеглих і, вийшовши з смертельного заціпеніння, впав у шалену лють і почав їх лаяти.

— Жебраки! Ледарі! — горлав, заглядаючи кожному стражникові у вічі, плевлянин, наче його живого садовили на палю. — Хіба ж так вартують і бережуть добро візира? Коли потрібно йти до котла, ви всі швидкі й проворні, а коли треба спшити на службу, ви ледве перебираєте ногами, і голова не варить. Мені соромно за вас. Ні, більше ви в мене не будете байдкувати! Знайте, що я з цього риштовання бійню зроблю! Ніхто з вас не носитиме більше на плечах голови, якщо через два дні це диво не припиниться та коли не виловите й не повбиваєте розбійників. У вас всього тільки два дні життя, клянуся вам вірою і кораном.

Так він довго кричав. Наприкінці, не знаючи, що б їм ще сказати і чим пригрозити, почав плювати кожному стражникові в обличчя. Накричавшись і, таким чином, звільнившись від страху, він спересердя відразу почав завзято діяти. Ніч провів, чатуючи з стражниками на березі. Раптом їм почулося, наче десь на риштованнях, що найдалі були висунені в ріку, щось стукає, і вони побігли туди. Наблизившись, вони почули, як відривають дошки й падає в воду каміння; а коли прибігли на місце, помітили, що риштовання було напіврозібране, а мур розвалений, але злочинців і сліду не було. Це загадкове зникнення дуже налякало стражників, вони трусились від забобонного страху й нічної прохолоди. Перегукувалися, дивились напружено в пійтму, махали запаленими смолоскипами, але все даремно. Шкода вчинена, а винуватці не спіймані і не вбиті, начебто справді вони були невидимими істотами.

Наступної ночі плевлянин краще підготував засаду. Перекинув кілька чоловік на другий берег. Коли запала пійтма, він стражників розмістив по риштованнях, а сам з двома помічниками сів у човен і в темряві непомітно переправився через річку. Звідси кількома поштовхами весел легко було добратися до одного з розпочатих биків. Таким чином, можна було напасти на шкідника з двох боків, не давши йому втекти, якщо це тільки не крилата або не підводна істота.

Цілу що довгу й холодну ніч плевлянин, вкрившись овечими шкурами, пролежав у човні. Його мучили найчорніші думки: чи справді виконає Абід-ага свою погрозу і позбавить його життя, яке при такому начальнику було не життям, а суцільним страхом та мукою? Але вздовж усієї будови не було чути жодного шуму, крім одноманітного дзюрчання та хлюпання невидимої води. Почало світати. Тіло плевлянина отерпло від довгого лежання в вузькому човні, і йому здавалося, що закінчується і гасне його життя.

Наступної — третьої й останньої ночі — так само чатувала варта, так само була влаштована засідка, і стражники лякливо прислухалися до тиші. Минула північ. Плевлянина охопила смертельна байдужість до всього. Раптом почулось легке, а згодом голосніше хлюпання, тупий удар в дубові сваї, вбиті в дно ріки, на яких трималося риштовання. Раптом пролунав різкий свист. І човен плевлянина рушив уперед. Він стояв, напружено вдивляючись у пійтму, махав руками і хриплим голосом наказував:

— Веслуй, веслуй! Налятай!

Заспані люди гребли без упину, але човен був підхоплений швидкою течією. Замість того, щоб пристати до риштовань, він поплив за водою і не міг зупинитись. Коли б їх щось не зупинило, вода б віднесла їх далеко.

Тут, на середині бистрини, де не було риштовань, човен ударився об щось дерев'яне й масивне і далі не поплив. Тільки тепер вони почули, що на риштованнях іде боротьба. Стражники, всі з місцевого потурченого населення, здійняли галас; у мороці чулися уривчасті незрозумілі вигуки:

— Держи, не пускай!

— Сюди, Кахриман!

— Я йду, йду!

Серед цих криків чути було, як упав у воду якийсь важкий предмет або людське тіло.

Плевлянин кілька хвилин не міг зрозуміти, де він є і що трапилось, потім опам'ятався й почав довгим гострим багром підтягуватися до свай, щоб підпливти ближче до риштовання. Коли добрався до бика, посмілювався і гаркнув на весь голос:

— Смолоскип, запалюйте смолоскип! Давайте вірвочку!

Спочатку йому ніхто не відповідав. Зчинилось сум'яття, під час якого ніхто нікого не чув і не розумів, потім на риштованні неспішно блимнув у п'ятьм'я вогник, ледве освітлюючи людей та близькі предмети, кидаючи на воду червоні відблиски. Та от запалав ще в чийсь руці смолоскип. Люди полегшено зітхнули і почали впізнавати один одного. Все швидко розплуталось і з'ясувалось.

Між човном плевлянина й риштованням виявився невеличкий пліт, збитий з трьох колод; на передній його частині було весло, яке звичайно буває на плотях, тільки трохи менших розмірів. Пліт був прив'язаний лісковим пруттям до одної з свай під риштованням і добре тримався на швидкій воді, хоча течія захоплювала його і намагалась потягнути його за собою. Стражники помогли своєму начальнику пройти плотом і піднятися до них на риштовання. Всі були захекані й похмурі. На дошках лежав зв'язаний селянин-християнин. Він часто дихав, груди його високо здіймались, дивився він на світло факелів широко виряченими очима.

Старший з чотирьох стражників схвильовано пояснював начальнику, як вони вартували, поховавшись у різних місцях риштовання.

Коли почули, що в п'ятьм'я хтось веслує, вони подумали — це човен їхнього начальника, але були настільки завбачливі, що не озвались й чекали, коли він підпливе. Потім побачили двох селян, що причалили до свай і намагались прив'язати до них пліт. Стражники дали їм вилізи на риштовання, а потім на них напали зі зброєю в руках, звалили й почали в'язати. Того, який знепритомнів від ударів, зв'язали легко, але інший, вдаючи з себе спочатку знепритомнілого, раптом, наче риба, ковзнув крізь дошки у воду.

Тут стражник перелякано замовк, а плевлянин почав гримати:

— Хто його пустив? Признавайтесь, хто його пустив, бо всіх вас порубаю на шматки, всіх!

Стражники мовчали і при блимнанні червоного неспокійного світла кліпали очима, а плевлянин оглядався навколо себе, начебто шукав його в темряві, лаючись, як ніколи. Але раптом він рвонувся, нахилився над зв'язаним селянином, наче над дорогоцінним скарбом, і, тремтячи всім тілом, якимось тонким, плачливим голосом процидив крізь зуби:

— Стережіть цього, добре стережіть! А якщо, сучі сини, ви його відпустите, знайте — відрубаву вам голову!

Стражники заметушились навколо селянина; з берега по риштованню прибігло ще двоє чоловік. Плевлянин наказав ще міцніше зв'язати селянина і добре його тримати. І його, наче мерця, повільно й обережно перенесли на берег. Плевлянин, не дивлячись, куди ступає і не відводячи погляду від зв'язаної людини, пішов слідом за ними. Йому здавалося, що з кожною хвилиною до нього повертається життя.

На березі запалювались і миготіли все нові й нові вогні. Впійманого селянина віднесли в одну з землянок, в якій горіло вогнище, і міцно прив'язали його ланцюгами й вірвочками до стовпа.

Це і був Радисав з Уништа.

Плевлянин трохи вгамувався, не кричав, не лаявся, але ніде не міг собі знайти місця. То послав стражників шукати на березі зловмисника, що стрибнув у воду, хоч і було ясно, що в таку темну ніч, якщо тільки він не втопився, ніхто не зможе ні догнати, ні зловити його, то видавав різні інші накази, виходив, знову повертався, очманілий від збентеження. Почав було допитувати зв'язаного селянина, але й це кинув. Взагалі, все, що він робив, потрібне було лише для того, щоб вгамувати і приховати хвилювання, адже він думав тільки про одне: про прихід Абід-аги. Довго чекати його не довелося.

Абід-ага, за своєю звичкою, як перевалило за північ, відразу ж прокинувся і, оскільки не зміг більше заснути, став біля вікна й почав дивитися в п'ятьм'я. Вдень звідси, з будиночка в Биковцю, можна було бачити річкову долину й будівництво з землянками, курінями, млинами й усім простором навколо нього. Зараз, у п'ятьм'я, він уявив собі все це і з прикрістю подумав про те, як поволі й важко посуваються роботи, і що про це, без сумніву, довідається

візир. Хтось обов'язково йому доповість. Наприклад, цей гладкий, мовчазний і лукавий Тосун-ефенді. І тоді може так статися, що він впаде в немилість візира. Такі думки не дають йому спати й уві сні мучать його. Тільки подумає про це — не може їсти, люди стають огидними. І набридає життя. Впасти в немилість — це значить бути віддаленим від візира. Вороги будуть посміхатися (тільки не це!), мовляв, ти вже ніхто й ніщо, голодранець і нікчема — не тільки в чужих, але і в своїх очах. Це значить втратити з такими труднощами нажите багатство, а коли і вдасться його зберегти, то доведеться користуватися ним крадькома, далеко від Стамбула, десь у вигнанні, у відсталій провінції, коли ти будеш забутим всіма, зайвим, смішним. Ні, тільки не це! Краще не бачити сонця і не дихати повітрям! Стократ краще було б не бути ніким і не мати нічого!

Такі думки кілька разів на день приходили йому в голову, і кров приливала до скронь. Він ніколи не міг позбутися їх. Загроза, що він потрапить в немилість, зростала з кожним днем, з кожною годиною, адже все свідчило про те, що неминуче це трапиться, хоч як він не противиться цьому і не захищається; він сам бореться проти всіх і всього. Прошло вже п'ятнадцять років з того часу, як він завоював собі авторитет і став впливовою людиною, відколи візир йому довіряє великі і важливі справи. Хто ж це може витримати? Хто може в таких умовах спати спокійно?

І хоч була холодна й волога осіння ніч, Абід-ага відчинив вікно й почав вдивлятися в п'ятьм, бо йому здавалось, що задихнеться в закритому приміщенні. І раптом він помітив, що на риштованнях і вздовж берегів засяяли смолоскипи. Побачивши, що вогнів стає чимраз більше, він подумав, що, мабуть, трапилось щось незвичайне, а тому одягся і розбудив слугу. І ось він опинився перед освітленою землянкою саме в ту мить, коли плевлянин вже й сам не знав, кого лаяти, кому наказувати, що робити, щоб скоротати час.

Несподіваний прихід Абід-аги збентежив його зовсім. Він так чекав цієї хвилини, а зараз, коли вона настала, не зумів її використати так, як йому цього хотілося. Заїкався від хвилювання і забув про зв'язаного селянина. Абід-ага презирливо подивився поверх його голови і відразу попрямував до затриманого.

В землянці розклали велике вогнище, яке освітло і найвіддаленіший куток. Стражники підкидали все нові й нові поліна.

Абід-ага зупинився перед зв'язаним селянином, що був значно нижчий за нього зростом, і стояв спокійно, замислившись. Всі чекали, що він скаже, а він думав: «Ось із ким я вимушений мати діло, боротися, ось від кого залежить моє положення і моя доля — від цього нікчемного і недоумкуватого плевлянина і від незрозумілої злості і впертості цієї гниди з райї». Раптом він обернувся, почав давати різні розпорядження і допитувати селянина.

Землянка наповнилась стражниками. Надворі було чути голоси розбуджених наглядачів та робітників. Запитання Абід-аги перекладав плевлянин.

Радисав спочатку твердив, що він разом з одним парубком вирішив утекти, а тому вони змайстрували невеличкий пліт і вирушили за течією ріки. Коли йому вказали на всю безглуздість цього твердження, — адже темною ніччю неможливо пливати по неспокійній річці, багатій на вири, пороги та мілини, і той, хто хоче втікати, не лізе на риштовання і не псує роботи, — він замовкнув і лише роздратовано сказав:

— Таж усе у ваших руках, робіть, що хочете.

— О, зараз побачиш, чого ми хочемо! — відповів Абід-ага.

Стражники розв'язали ланцюг і роздягли селянина до пояса. Ланцюг потім кинули в огонь. Він був у сажі, а тому стражники забруднили руки і залишили чорні сліди на голому тілі селянина і на своїй одежі. Коли вже ланцюг був розпечений майже до білого кольору, підійшов циган Мерджан з довжелезними кліщами і витягнув один його кінець з вогню, а другий кінець притримував один із стражників.

Плевлянин перекладав слова Абід-аги.

— Ну, дядьку, тепер говори правду.

— Що мені вам казати! Ви все можете і все знаєте.

Стражники принесли ланцюг і оперезали ним широкі волосаті груди селянина. Чути було, як зашипіло волосся. Селянин скривив рот, у нього на шиї нап'ялися жилки, позначились ребра, напружився живіт, як при блюванні. Селянин стогнав від болю, пробував зірвати вірьовки, якими був зв'язаний, і марно намагався зменшити дотик

гарячого заліза до тіла. Очі в нього щурились і наповнювались слізьми. Нарешті, ланцюги зняли.

— Це тільки початок. Чи не краще було б без цього все сказати?

Радисав важко дихав, але мовчав.

— Кажі, хто ще був з тобою?

— Він звався Йованом, але я не знаю, звідки він.

Знову принесли ланцюг. Зашипіло волосся і шкіра. Полонений, кашляючи від диму і корчачись від болю, почав уривчасто розповідати.

Тільки вони двоє домовились, що будуть перешкоджати будівництву моста. Як задумали, так і зробили. Ніхто більш не знав про це і не брав участі у цьому. Спочатку пробирались на міст з берегів, і все йшло гаразд, але коли побачили, що на риштованнях та на берегах виставлена варта, вони вирішили зробити пліт з трьох колод і на ньому непомітно добиратись до будови водою. Це було три дні тому. Вже першої ночі їх мало не зловили. Ледве втекли. Тому наступної ночі вони зовсім не виходили. А цієї ночі знову попливли на плоті, і от Радисава схопили.

— От і все. Так воно й було, як я сказав. А тепер ви робіть своє.

— Ні, ти спочатку признайся, хто вас на це підбив.

Ці муки ніщо в порівнянні з тим, що ще тебе чекає.

— Бог з вами. Робіть, що хочете.

Тоді знову підійшов коваль Мерджан. Він нагнувся над зв'язаною людиною і почав відривати нігті з пальців ніг. Зціпивши зуби, селянин мовчав, але страшне тремтіння свідчило про те, що біль був жахливим. Раптом Радисав процідив крізь зуби щось незрозуміле. Плевлянин, який слідував за кожним його рухом, чекаючи його признання, дав рукою знак циганові, щоб припинив тортури, і швидко запитав:

— Що? Що таке?

— Нічого. Кажу, що даремно мене мучите. Марно час тратите.

— Кажі, хто тебе намовив?

— Та хто б мене намовляв? Сатана.

— Сатана?

— Той самий сатана, який вас намовив прийти сюди й будувати міст.

Селянин говорив тихо, але твердо й рішуче.

Сатана! Дивно пролунало це слово при таких незвичайних обставинах. «Можливо, й сатана», подумав плевлянин, стоячи з похнюпленою головою, ніби зв'язаний його допитував, а не він зв'язаного. Це єдине слово вразило його неймовірно і пробудило в ньому тривогу і жах у всій силі й могутності, немов після того, коли спіймано зловмисника, небезпека не зменшилась. Можливо, і справді все це, — робота диявола? Сатана! Мабуть, це єдине, чого треба боятися. Плевлянин затремтів від ляку. Вивів його з оціпеніння гучний і лютий голос Абід-аги.

— Що це? Ти спиш, неробо? — гримав Абід-ага, вдаючи короткою ремінною нагайкою по халяві правого чобота.

Циган з кліщами в руках стояв навколішках і чорними, іскристими очима дивився перелякано і покірно вгору, на Абід-агу. Стражники підкладали дрова в огонь, який і так яскраво палав. У всьому приміщенні було ясно, тепло і якое святково. Взагалі вбога, тісна землянка, що служила для ночівлі, раптом виросла, розширилась і змінилась. В землянці і навколо неї відчувалось якесь врочисте зворушення і особлива тиша, які завжди панують у місцях, де переслідують правду, мучать живу людину, або де відбуваються вирішальні події. Абід-ага, плевлянин і зв'язаний діяли і говорили, мов артисти, а всі інші ходили навщипеньки, опутивши очі, промовляючи слова тільки в разі необхідності, до того ж пошепки. Кожний із стражників у глибині душі волів би не бути тут і не брати участі в цій справі, але оскільки це було неможливим, кожний говорив тихіше і обмежував свої рухи, щоб хоч так відчувати себе далі від цього всього.

Коли Абід-ага побачив, що допит проходить надто повільно і не обіцяє привести до позитивних наслідків, він нетерпляче махнув рукою і, голосно лаючись, вийшов з землянки. За ним вийшов, підстрибуючи, плевлянин і всі стражники.

Надворі вже світало. Сонця ще не було видно, але обрій на сході заяснів. Високо над вершинами гір пропливали хмарини, що нагадували довгі темнофіолетові пасма, а між ними виднілось чисте, майже зелене небо. Над вологою землею низько стелився туман, з якого визирали верхівки фруктових дерев з поріділлим, зовсім пожовклим листям. Абід-ага раз у раз бив нагайкою по халяві

й наказував: шкідника продовжувати допитувати і довідатись, хто був з ним; однак не занадто мучити, щоб сьогодні ж опівдні живим його посадити на палю на найвищому місці риштовань — хай дивиться на нього все місто і всі робітники з обох берегів ріки. Він доручив Мерджану все як слід приготувати, а глашатай повинен був оголосити по хатах, що в полудень народ зможе побачити, яка кара чекає тих, хто перешкодив будівництву моста. Все чоловіче населення — турки і райя, діти й старики повинні зібратися на одному і другому березі ріки.

Саме була неділя. В неділю працювали, як і в інші дні, але сьогодні наглядачі були менш суворі. Ледь встигло розвиднітись, поширилась чутка, що схоплено злочинця, що опівдні відбудеться страта. Пригнічений настрої поширився по всьому будівництву. Робітники працювали мовчки, сусід уникав дивитися сусідові у вічі, а втуплював погляд в роботу, що була перед ним, немов його ніщо більше не цікавило.

Вже за годину до полудня міське населення — переважно турки — зібралось на майдані біля моста. Діти повилазили на високі стоси необробленого каміння. Робітники юрмилися навколо довгих, вузьких столів, за якими одержували свій пайок; їжа була така нужденна, що люди мало не вмирили з голоду. Жуючи, вони мовчазно й сердито озирались навколо себе. І от з'явився Абід-ага в супроводі Тосун-ефенді, майстра Антонія та ще кількох знатних турків. Всі зупинились на видному місці між мостом і землянкою, в якій знаходився засуджений. Абід-ага підійшов до землянки; йому доповіли, що все вже готове. Тут лежала тонка дубова паля довжиною приблизно в чотири аршини, добре загострена, обкована на кінці залізом і густо вимашена лоєм. А на риштованні лежали вже балки, до яких буде вона прикріплена, довбня, вірвовки та все необхідне.

Плевлянин не знаходив собі місця. Обличчя його набрало землистого кольору, а очі почервоніли. Він і тепер не міг витримати похмурого погляду Абід-аги.

— Слухай, коли не буде виконано все як слід і мене осоромиш перед людьми, ні ти, ні цей циганський базіка не покажуться на мої очі, втоплю вас у Дрині, як сліпих щенят.

А потім, звертаючись до збентоженого цигана, додав спокійніше:

— Одержиш шість пістрів за роботу, а коли той залишиться живим до ночі — ще шість.

З головної мечеті, що стояла на майдані, залунав різкий і гучний голос мулли. Натовп заворушився. І ось відчинилися двері, і з землянки вийшли десять стражників і вишикувались у дві шеренги по п'ять чоловік. Між ними босий, з непокритою головою, ступав Радисав: він, як завжди, йшов швидко, трохи згорблено, але не ковляв на ходу, а ступав якимось дивно, дрібно перебираючи ногами, немовби підстрибуючи; на пальцях, там, де були нігті, зяяли криваві рани; він ніс на плечах довгу загострену палю. За ним ступав Мерджан з двома циганами, які йому мали допомагати при страті. Раптом звідкілясь на своєму вороному коневі виїхав плевлянин і очолив цю процесію, що повинна була пройти всього близько ста кроків — до риштовань.

Люди витягали голови, ставали навшпиньки, щоб побачити чоловіка, який вчинив змову і руйнував будову. Всіх здивувала його зовнішність; вони собі уявляли злочинця зовсім іншим. Звичайно, ніхто з них не знав, чого Радисав так смішно підстрибує й переступає з ноги на ногу, і ніхто не бачив закритих одежею опіків від ланцюга, які, наче широкі паси, оповили його груди. Тому Радисав усім здавався занадто жалюгідним і нездатним на вчинок, за який його вели на страту. Тільки біла, довга паля надавала всьому якоїсь величності і привертала до себе загальну увагу.

Там, де починався насип, плевлянин зліз з коня і, не поспішаючи, передав повід слугі, разом з іншими пішов по грузькій, похилій дорозі до води. Згодом люди побачили, що вони в такому ж порядку з'явилися на риштованнях: підіймались повільно й обережно. На вузьких переходах стражники з усіх боків оточували й стискали між собою Радисава, щоб він не міг скочити у воду. Так вони підіймались, поки не прийшли на місце. Тут був побудований поміст завбільшки з середню кімнату. На помості, наче на високій сцені, появився Радисав, плевлянин та трое циганів. Інші стражники розташувалися навколо по риштованнях.

Натовп на майдані заворушився. До помосту звідси було близько ста метрів; отже, люди бачили все, кожний

рух, тільки не могли чути слів і вникнути в подробиці. Городяни й робітники на лівому березі були втричі далі від видовища і ще більше метушилися, намагаючись що-небудь почути й побачити. Та нічого не було чути, а те, що спочатку вони бачили, здалося занадто простим і нецікавим, а наприкінці — таким страшним, що всі відвертали голови, а дехто повертав додому, жалкуючи, що взагалі прийшов сюди.

Коли Радисаву наказали лягти, він застиг на мить, а потім, не дивлячись ні на циган, ні на стражників, немов їх взагалі тут не було, підійшов ближче до плевлянина і довірливо, наче рідному, сказав тихо і сумно:

— Слухай, будь людиною, зроби добре діло: заколи мене, щоб я не мучився, мов собака.

Плевлянин замахнувся, почав на нього гримати, начебто захищаючись від цього надто довірливого звертання засудженого.

— Геть від мене, гяуре! Руйнувати міст, то ти герой, а тепер просишся, наче баба. Буде так, як було наказано, і як ти заслужив!

Радисав ще нижче опустив голову, а цигани підійшли до нього й почали знімати кожух і сорочку. На грудях показалися розпухлі червоні рани від розпеченого ланцюга. Не говорячи більше нічого, селянин ліг, як йому наказали, — долілиць. Кати в першу чергу скрутили йому за спиною руки, до ніг прив'язали по вірьовці. Тягнучи за вірьовки, вони почали розводити ноги засудженому. Мерджан поклав палю на дві короткі круглі цурки гострим кінцем між ноги селянинові. Потім вийняв з-за пояса широкий короткий ніж, став навколішки перед Радисавом, розрізав штани і розширив задній прохід, куди мала увійти палля. На щастя, цей жахливий момент кривавої розправи глядачі не могли бачити. Видно було тільки, як зв'язане тіло Радисава затрепетало від короткого й непомітного дотику ножа, як він намагався підвестися, але відразу ж упав, гупнувши на дошки. Мерджан схопився, підняв з землі довбню і легкими, рівномірними ударами почав нею бити в нижній, тупий кінець палі. Після кожного удару зупинявся, оглядав тіло, в яке вбивав її, а своїм двом помічникам наказував, щоб вони тягли повільно й рівномірно. Тіло катованого селянина корчилося; при кожному ударі довбні спина згиналася й горбилася, але вірьовки розтягали й випрямляли тіло. На обох бере-

гах ріки панувала така тиша, що добре було чути глухі удари, і луна повторяла їх у прибережних скелях. Ті, що стояли найближче, чули, як людина вдаряється лобом об дошки і, разом з тим, чулося ще щось; та це не був ні зойк, ні хрип, ні жодний інший звук людського голосу. Від розп'ятого й катованого тіла нісся якийсь скрип і тріск, наче ламали тин або дерево. Час від часу циган підходив до своєї жертви, нахилився й перевіряв, чи йде палля в потрібному напрямі, а коли переконувався, що не пошкодив жодного з важливих внутрішніх органів, повертався й продовжував свою роботу.

З берега все це слабо було чути, а тим більше бачити, але у всіх тремтіли ноги, блідло обличчя й холодули руки.

Раптом удари припинилися. Мерджан помітив, що під правою лопаткою напружуються м'язи й підіймається шкіра. Він підійшов і зробив два розрізи навхрест. Спочатку виступила, а потім потекла кров. Ще два-три легкі обережні удари, і в розрізаному місці почав вилазити обкутий залізом кінець палі. Мерджан ударив ще кілька разів, аж поки вістря її не досягло рівня правого вуха. Людина була настромлена на палю, мов ягня на рожен, різниця була тільки в тому, що кінець палі виходив не крізь рот, а крізь плече і майже не зачепив ні шлунок, ні серце, ні легені. Мерджан відкинув довбню і, переступаючи через калюжу крові, підійшов до своєї жертви й почав розглядати нерухоме тіло. Цигани повернули Радисава на спину й почали прив'язувати його ноги до палі. А Мерджан спостерігав, чи людина жива, уважно втупився в обличчя, яке напухло й розширилось. З-під нерухомих повік широко дивилися очі, рот був відкритий, губи зкорчені судорогою; між губами біліли зціплені зуби. Обличчя з нерухомими м'язами нагадувало маску. Але серце в катованого ще тихо стукотіло, і він часто й нерівно дихав. Цигани почали знімати його тіло на рожні, наче барана. Мерджан гримав на них, щоб підіймали обережно, і сам їм помагав. Вони закріпили нижній, товстий кінець палі між двома стовпами і прибили її великими цвяхами, а потім ззаду підперли короткою дошкою, яку прибили до палі і до балки риштувань.

Коли все було закінчене, кати зішли з помосту і приєднались до стражників, а на палі залишалась висіти піднята на добрі два аршини людина. Здалека можна було

тільки догадатись, що паля, до якої прив'язані ноги Радисава, проходить крізь його тіло. Тому в очах глядачів ця посаджена на палю людина була схожа на статую, що височить у повітрі високо над рікою, на самому верху риштовань.

На обох берегах у натовпі пронісся шум і хвилювання. Дехто стояв, опустивши голову, а інші, не озираючись, швидко розходились по домах. А більшість людей мовчазно дивилася на цю людську постать, підняту високо в повітря над рікою. Все в них похололо від страху, ноги під ними підкошувались, але вони не могли ні ворухнутися, ні відірвати погляду від цього видовища. Між переляканим натовпом проштовхувалась божевільна Ілінка; вона заглядала кожному у вічі, намагаючись зловити погляд, прочитати щось у ньому, довідатись, де поховані її, принесені в жертву, діти.

Плевлянин, Мерджан і ще двоє стражників знову підійшли до засудженого й почали розглядати його зблизька. Вниз по палі стікав тоненький струмочок крові. Людина була жива й при пам'яті. Груди її здіймалися і опускались, на шиї билася жила, очі кліпали зрідка, але безперервно. Крізь зціплені зуби він промовляв невиразно слова:

— Турки, турки... на мосту... Ви поздихаєте, як пси... Загинете собачою смертю...

Цигани зібрали своє знаряддя і разом з плевлянином та стражниками вирушили риштованням на берег. Народ розступився перед ними й почав розходитись. Тільки хлопчачки, вилізши на високі купи каміння та на голі сучки, все ще чогось чекали, не знаючи, чи все вже закінчилось, чи ще щось буде з тією дивною людиною, яка височить над водою, наче застигла в стрибку.

Плевлянин підійшов до Абід-аги і доповів, що все виконано як слід, що засуджений — живий і, здається, ще буде жити, бо внутрішні органи в нього майже не пошкоджені. Абід-ага не відповів йому нічого, навіть не подивився на нього, тільки махнув рукою, щоб йому привели коня, і почав прощатися з Тосун-ефенді та майстром Антонієм. Чути було, як на майдані глашатай дзвінким голосом сповіщав, що вирок виконано і що така ж, навіть жакливіша карта чекає кожного, хто буде робити подібний злочин.

Плевлянин стояв розгублено на березі, що швидко пустів. Слуга тримав коня, а стражники чекали наказу. Плевлянин відчував, що треба було б щось сказати, але не міг, бо його охопило таке збентеження, що йому здавалось — він ось-ось злетить у повітря. Тільки тепер дійшло до його свідомості все те, про що він, поки був зайнятий стратою, не міг думати. Згадав погрозу Абід-аги, який обіцяв посадити його на палю, якщо він не зуміє зловити шкідника. Він врятувався від цього страхіття, але тільки в останню мить. Той, що зараз височить на риштованні, прикладав уночі всіх зусиль, щоб це сталося. А сталося навпаки. Плевлянину досить було кинути побіжний погляд на людину, що ще жива височіла над рікою, як його охоплював жах і якась хвороблива радість, — адже не його спіткала ця доля: його тіло не торкнute, вільне і ще здатне рухатись. Від цієї думки його груди, ноги й руки пронизували якісь дивні колючки й змушували його рухатися, сміятися й говорити. І плевлянин сам себе почав запевнювати, що він здоровий, що може вільно ходити, що розмовляє й голосно сміється, що, коли хоче, може співати, а не вичавлювати з себе, сидячи на колі, безсилі прокльони в очікуванні смерті, як єдиного щастя, якого можна досягти. Його руки самі здіймалися, ноги самі підстрибували, рот сам роззявився, і вирвався потік слів у переміжку з судорожним сміхом:

— Ха-ха-ха! Радисаве, гірська русалко, чого ти так скарлючився? Чого не руйнуєш моста? Чого розквоктався? Співай, танцюй, русалко!

Здивовані стражники злякано дивилися, як їхній начальник танцює, розвівши в сторони руки, підспівує і заходитья рогом, промовляє дивні слова запіненим ротом. Вороний кінь скося й лякливо дивився на свого хазяїна.

IV

Жахлива звістка про жорстоку страту швидко розлетілась по місту та його околицях. Небувалий жах охопив городян та робітників. Люди ледве усвідомили те, що сталося на протязі короткого листопадового дня. Скрізь говорили про людину на палі, яка там, високо над риштуванням, все ще жила. Кожний зарікався говорити про неї, та марно: думка безперервно поверталась до цього і примушувала дивитись у бік моста.

Коли селяни, які возили з Бані камінь на будівництво, доїжджали до місця страти, вони відводили очі і тихо підганяли волів, щоб швидше минути його. Робітники, що працювали на березі і на будівництві опор, перегукувались упівголоса і то лише в разі необхідності. Навіть наглядачі з горіховими дрючками в руках були більш мовчазні і стримані. Бліді далматинські каменотеси, зіпнвши зуби і повернувшись спиною до моста, своїми зубилами сердито довбали камінь. Їхні удари нагадували стукіт дятлів у лісі.

Швидко сутеніло, і робітники, бажаючи бути чимдалі від риштувань, поспішали на ночівлю. Перед тим, як мало зовсім стемніти, Мерджан і довірений слуга Абід-аги знову піднялися до Радисава і виявили, що засуджений все ще, навіть і через чотири години після виконання страти, живий і, здається, при пам'яті. Знесилений лихоманкою Радисав ледве розплющував очі, але, коли побачив внизу цигана, застогнав голосніше. Крізь стогін і передсмертний хрип можна було розібрати тільки окремі слова:

— Турки... Турки... Міст...

Задоволені, вони пішли до будинку Абід-аги на Бикавац, розповідаючи по дорозі кожному, що страчений ще живе, скрегоче зубами, вимовляє ясно й зрозуміло слова і, очевидно, проживе на палі до завтра до обіду. Задоволений був і Абід-ага і наказав виплатити Мерджанові обіцяну нагороду.

Цієї ночі в місті і навколо моста всі засинали з страхом. Та було багато й таких, які зовсім не змикали очей.

Настав понеділок. Ні на будівництві, ні в цілому місті не було людини, яка б не поглядала поверх цього складного сплетіння балок та дощок над водою туди, де на краю помосту, наче на носу корабля, виднілась самотня і випрямлена постать на палі. Чимало було таких, які, прокидаючись ранком, думали, що вчорашня страта на мосту їм тільки приюнилась; але все це було жахливою дійсністю.

Серед робітників панувало вчорашнє мовчання, сповнене пригніченості та озлобленості. В містечку — те ж перешіптування й збентеження. Мерджан і довірений слуга Абід-аги знову піднялися на поміст, щось сказавши один одному, підвели голови й подивилися вгору на обличчя страченого. Мерджан смикнув його за холошу. По тому, як вони, спустившись на берег, мовчазно пройшли між працюючих людей, всі зрозуміли, що Радисав помер. І всі серби відчували полегшення, наче здобули невидиму перемогу.

Тепер всі вони сміливіше поглядали на риштування і на страченого. Відчували, що в їхній невгамовній боротьбі та суперництві з турками перевага тепер була на їхньому боці. Смерть — найважче, що припадало на долю людини в цій жорстокій боротьбі. Роти, що їх досі заціплював страх, розкривались самі по собі. Брудні та мокрі люди, худі, неголені, підважуючи сосновими підйомами важкі брили банського каменю, зупинялись на мить, віддихувались і тихо говорили один одному:

— Прости його, боже, і помилуй!

— Мученик! Заступник наш!

— Хіба не бачиш, що він прилучився до лику святих? Святий страждальник!

І кожний крадькома поглядав на небіжчика, який стояв струнко, наче б вів за собою військовий загін. Високо, вгорі, він уже не здавався ні страшним, ні жалюгідним. Навпаки, всім тепер стало ясно, наскільки він

відзначився, піднявся над ними. Звільнений від земних пут і турбот він більше не терпить страждань, не мучиться. Тепер уже ніщо йому не страшно: ні пушка, ні сабля, ні зла думка, ні людське слово, ні турецький суд. Голий до пояса, випростований, зі зв'язаними руками й ногами, з закинутою головою, він не був схожий на людину, тіло якої зазнає тління і розпадається, а нагадував високо підняту, неприступну статую, що стоятиме тут віки.

Робітники відвертались і крадькома хрестились.

На Мейдані одна до одної з двора в двір перебігали жінки, щоб хоч одну-дві хвилини крадькома поговорити з сусідкою і поплакати разом з нею, і відразу ж повертались бігцем додому, побоюючись, щоб не пригорів обід. Одна з них запалила в себе лампадку. Незабаром у всіх хатах були запалені лампадки в кутках кімнат. Діти в святковому настрої зворушено дивилися на ці вогники, слухаючи незрозумілі, уривчасті слова старших:

— Господи, захисти і помилуй!

— О мученику, тебе прийняв бог, наче б ти побудував найбільшу церкву!

— Поможі нам, єдиний боже, знищ ворога і не дай йому довго панувати!

Діти безперервно запитували, що означає «мученик», хто і де буде церкву. Особливо були допитливі хлопчики. Матері їх заспокоювали:

— Мовчи, лебедику мій! Мовчи, слухай маму і, поки жити будеш, бережися проклятого турка!

Надвечір Абід-ага ще раз обійшов будову і, задоволений дією страшного прикладу, наказав, щоб мерця зняли з помосту:

— Киньте собаку собакам!

В цю вологу і теплувату ніч, що надійшла швидко, наче навесні, робітники вели між собою таємничі і схвильовані розмови: і ті, які раніше й чути не хотіли про руйнування моста та опір, зараз готові були на все. Людина на палі стала предметом спільних турбот, святинею. Кількасот змучених людей, підштовхуваних вродженим інстинктом, силою співчуття та старих звичаїв, схвилювалося і об'єдналося в зусиллях, щоб здобути труп мученика, оберігти його від плюндрування і по-християнськи поховати. Крадькома перешіптуючись, робітники по халупах і землянках зібрали між собою сім пістрів, щоб підкупити Мерджана. Для цієї справи вибрали з-поміж себе

трох найхитріших людей. Мокрі і змучені від роботи, вони здалека почали розмову з Мерджаном. Хмурачись, чухаючи потилицю і навмисно заїкаючись, найстаріший з виборних почав:

— Ну що ж, і це трапилось. Так уже було суджено, та й годі. Ти ж сам знаєш, як воно є. Людина, так би мовити, боже створіння, і не годиться, щоб її, так би мовити, звірі або пси розшматували.

Мерджан відразу відчув, про що йде мова. Він не ухилився від розмови, але відповів стурбовано:

— Ні, ні! Ні в якому разі. Йі не говоріть мені про це. Велике нещастя ви накликаєте на мою голову. Хіба ви не знаєте, який лютий Абід-ага?

Селянин морщився і думав: «Циган — нехрещена душа. Не можеш з ним ні покуматися, ні побрататися. Не проймеш його нічим. Не жди дяки від прибудної псяки». Праву руку він тримав у кишені кожуха і стискав у ній сім пістрів.

— Таж ми знаємо, який Абід-ага. І тобі, так би мовити, не легко. Але це тобі не пошкодить. Ось чотири пістри. Ледве ми їх зібрали і думаємо, що цього досить.

— Ні, ні! Мені життя дорожче за всі земні блага. Абід-ага не залишив би мене живим, бо він бачить усе навіть тоді, коли спить. Жахаюсь, коли про це подумаю!

— Тут чотири. А коли мало, хай уже буде п'ять. Якось зберемо, може, — продовжував селянин, не звертаючи уваги на зітхання цигана.

— Не можу, не смію, от і все!

— Правда, тобі наказано кинути це... тіло псам. Ти кинеш, а що з ним буде опісля, це не твоя турбота. Ніхто про це тебе не питає. Тоді б ми взяли це... тіло і поховали крадькома, за нашим законом, так, щоб ніхто на світі про це не знав. І ти, так би мовити, сказав би, що пси розірвали це... тіло. От і все, а ти своє одержиш.

Селянин говорив обережно і вдумливо, тільки чогось завжди запинаявся перед словом «тіло».

— Щоб я за п'ять пістрів втратив голову? Ні, ні, ні!

— За шість, — додав спокійно селянин.

І тоді циган, випроставшись, розвів руками, посерйознішав і з виразом схвильованої ширості, на яку здібні тільки люди, що не відрізняють брехню від правди, стояв

перед селянином, наче засуджений на страту, а селянин був його катом.

— Ну, що ж, коли вже в мене така доля, хай моя жінка залишиться вдовою, мої діти — сиротами. Дайте мені сім піастрів і забирайте небіжчика, тільки щоб ніхто не бачив і не знав.

Селянин крутив головою, жалкуючи, що доведеться віддати цьому негіднику все до останнього гроша. Наче циган підглянув, скільки грошей у нього в кулаці.

І вони докладно домовилися про все. Мерджан здійме мерця з риштовань і перенесе на лівий берег ріки і, коли настануть сутінки, кине на кам'янистий схил біля шляху, щоб його там могли бачити слуги Абід-аги і прохожі. Поблизу в кущах ховаються вибірні. Коли стемніє, вони візьмуть труп, поховають його в потайному місці, не залишивши жодних слідів. І буде здаватися цілком правдоподібним, що собаки вночі розтягли і з'їли тіло. Три піастри будуть віддані Мерджану наперед, а чотири — після закінчення діла.

І тієї ж ночі все було зроблено згідно домовленості.

Коли почало смеркатися, Мерджан зняв труп з помосту і кинув на берег біля дороги. Тіло не було схоже на те, яке всі бачили на протязі двох днів. Це знову старий Радисав, невеличкий і згорблений, тільки знекровлений і неживий. Кат з помічниками перебрався риштованням на другий берег і вернувся до міста. Селяни вичікували в густих кущах. На шляху появилася якийсь запізнаний перехожий, що, мабуть, повертався додому. Згодом навколо запанувала тиша, і стало темно. Звідкілясь почали з'являтися бездомні здоровенні пси, голодні й полохливі. Селяни, кидаючи в них з кущів камінням, відганяли їх. Пси з підібганими хвостами відбігали вбік, а потім знову зупинялись і чекали, що буде далі. В темряві очі їхні горіли і світилися. Коли зовсім стемніло і відпала небезпека, що хтось надійде, селяни вийшли з своєї криївки з киркою, лопатою та двома дошками. Поклавши дошки одну на одну, селяни віднесли на них небіжчика вбік від шляху. В руслі пересохлого потоку, що навесні був повноводим і збігав у Дрину, селяни відгребли гальку, що її нанесла вода, і, не сказавши жодного слова, швидко викопали глибоку могилу. В могилу спустили тверде, холодне і скорчене тіло. Найстаріший селянин зіскочив у яму, обережно ударив кілька разів кресалом об кремень,

запалив спочатку трут, а потім — тоненьку воскову свічку. Заслоняючи вогник долонями, він обережно поставив свічку біля голови покійника й тричі швидко перехрестився. За ним перехрестилися і ті двоє, що стояли в темноті над могилою. Потім селянин провів над небіжчиком двічі рукою, начебто його поливав з келиха невидимим вином, і двічі проговорив тихо і скрушно:

— Со святими улокой, Христе, душу раба твогого.

Потім ще довго шептав якісь незв'язні й незрозумілі врочисті і суворі слова молитви, а ті двоє над могилою хрестилися. А коли замовк, йому подали зверху дві дошки. Він склав їх так, що вони утворили над покійником щось на зразок віка труни. Селянин перехрестився ще раз, погасив свічку і вибрався з могили. Тоді почали всі трое обережно і швидко кидати в могилу глину і старанно її втрамбовувати, щоб над могилою не залишилося помітного горбка. А коли все закінчили, засипали свіжу, перекопану землю, галькою. Потім ще раз перехрестилися і, роблячи великий гак, щоб вийти на шлях чимдалі від могили, попрямували додому.

Вночі пройшов дощ; коли розвидніло, вся річкова долина була вкрита молочобілим туманом і повна важкої теплої вологи. В небі то зростало, то майже зникало біле саяво — сонце боролося з туманом і ніяк не могло перемогти його. Все навколо здавалося примарним і дивним. Люди раптом виринали з туману і так само раптово зникали в ньому. Рано-вранці через місто проїхав простий віз з двома стражниками, які притримували плевлянина — свого вчорашнього начальника.

Відтоді, коли плевлянин, зрадивши, що залишився живим і що його не насаджено на палю, раптом почав перед усіма танцювати: він не знаходив собі місця. Його нерви, напружувались, немов струни, він не міг заспокоїтись. Його постійно мучила непереможна потреба запевняти себе й інших, що він живий і здоровий і може вільно рухатися. Час від часу він згадував Абід-агу, єдину людину, що затьмарювала його радість, і тоді відразу глибоко замислювався. Невдовзі в ньому знову зростала потреба рухатися і кривлятися. І він вставав і, ляскаючи пальцями та вигинаючись, мов танцівниця, розводив руками й починав дріботіти ногами. Все новими й новими швидкими рухами він намагався довести людям, що він такий не на палі, і, важко дихаючи, викукував:

— Ось так... Ось так... і так могу, і так... і так!
Він не хотів нічого їсти, а розпочату розмову раптом обривав і, танцюючи, по-дитячому запевняв при кожному русі:

— Ось так, бачите, ось так... і так, і так!

Коли, нарешті, ввечері вирішили доповісти Абід-азі, що з плевлянином робиться щось неймовірне, Абід-ага холодно і коротко відрубав:

— Відвезіть божевільного в Плевлю. Хай його дома зв'яжуть, щоб не лякав людей. Він не годився для цієї роботи.

Так і вчинили. Плевлянина посадили на віз, але, оскільки йому не можна було дати ради, стражники вимушені були прив'язати його. Плевлянин плакав, лаявся, кидався, поки ще мав змогу рухати якоюсь частиною тіла, і продовжував кричати: «Ось так! Ось так!» Нарешті, довелось зв'язати руки й ноги таким чином, що він мусив сидіти на возі нерухомо і тепер нагадував собою мішок жита. Але коли він перестав рухатися, йому здалося, що його саджають на палю, і плевлянин почав корчитися, відчайдушно кричучи:

— Не мене, не мене! Ловіть русалку! Не чіпайте мене, Абід-аго!

На його крик із хат вибігали люди; віз із двома стражниками і хворим швидко промчав по Добруньському шляху і зник в імлі, крізь яку ледь пробивалося сонце.

Раптовий і сумний від'їзд плевлянина ще більше налякав населення. Почали ширитися чутки, що засуджений селянин був невинним і що плевлянин взяв його загибель на свою душу. На Майдані сербські жінки розповідали, що русалки похоронили тіло нещасного Радисава під Бутковими Стінами, що вночі на його могилу падає яскраве сяйво: довгою стрічкою спускаються з неба на землю мільйони запалених свічок. Вони бачили це сяйво крізь сльози.

Багато про що перешіптувались і говорили, але жак був надто сильним. Роботи на мосту продовжувались без перешкод і зволікань. Вони продовжувались би хтозна як довго, коли б на початку грудня раптом не вдарили люті морози, проти яких навіть Абід-ага не міг нічого вдіяти.

Таких морозів і хуртовин у першій половині грудня ще ніколи не було. Камінь примерзав до землі, тріщали дерева. Снігом заносило матеріал, рихтовання. Дув силь-

ний вітер то в одному, то в другому напрямі. Абід-ага ще кілька днів тримався свого, а потім таки здався: розпустив робітників, припинив роботи. І під час найбільшої хуртовини виїхав із своїми людьми. Того ж дня, обклавшись соломкою та ковдрами, на сільських саних поїхав Тосуи-ефенді, а після нього — і майстер Антоній. Робітники розбрелися по селах тихо і непомітно, наче вода, яку поглинає земля. Будову було залишено, мов набридлу іграшку.

Перед від'їздом Абід-ага знову зібрав іменитих турків. Пригнічений усвідомленням своєї безсилої люті, він сказав, що, як і в минулому році, все залишає на їхню відповідальність.

— Я від'їжджаю, але мої очі залишаються тут. Пильнуйте добре: краще відсічіть двадцять непокірних голів, ніж має загубитися хоч один цвях. Як тільки настане весна, я буду знову тут і жадаю від кожного звіту.

Імениті городяни, як і торік, пообіцяли, що виконають його наказ і, кутаючись в кожухи, сіряки та шалі і дякуючи богу, що дав холодну зиму й хуртовину і обмежив своєю могутністю владу сильних, розійшлися по домах.

А коли настала весна, прибув не Абід-ага, а новий повірений візира — Аріф-бег разом з Тосуином-ефенді. З Абід-агою трапилося те, чого він так боявся. Хтось із тих, що добре був обізнаний з справами, бо, мабуть, зблизька все спостерігав, докладно доповів візиру про вчинки Абід-аги на будівництві вишеградського моста. Візир довідався, що протягом двох років на будівництві щодня безплатно працювало двісті-триста робітників, часто на своїх харчах, а гроші візира Абід-ага брав собі. Була підрахована навіть сума, яку він за цей час привласнив (свою нечесність, як це часто буває в житті, Абід-ага прикривав зовнішньою ретельністю і надмірною суворістю). І люд усього краю, не тільки християни, але й турки, замість того, щоб благословляти цю велику споруду, що будувалася на помин душі, прокляли ту мить, в яку вона була розпочата, і того, хто її наказав будувати. Мехмед-паша, що ціле своє життя борючись з крадіжками та продажністю підлеглих, наказав своєму повіреному повернути всі привласнені гроші і з своїм майном та гаремом негайно виїхати до малого анатолійського містечка і там собі тихо сидіти, якщо не хоче набратися більшого лиха.

На третій день після приїзду Аріф-бега прибув зі своїми робітниками з Далмації майстер Антоній. Тосун-ефенді представив його новому повіреному. Ясного і теплого квітневого дня вони обійшли будівництво і затвердили розпорядок перших робіт. Коли Аріф-бег пішов собі і старі знайомі на березі ріки залишились самі, майстер Антоній уважно подивився в обличчя Тосун-ефенді, що в такий сонячний день кутався в широкий чорний плащ.

— Це зовсім інша людина. Слава богу! Мене тільки цікавить, хто був таким мудрим і сміливим, що сповістив про все великого візира й усунув цю потвору.

Тосун-ефенді, не ворухнувши головою, спокійно промовив:

— Немає сумніву, це краща людина.

— То мав бути хтось такий, хто добре знає діяльність Абід-аги, хто вхожий до візира і користується його довір'ям.

— Безперечно, у всіх відношеннях це краща людина, — відповів Тосун-ефенді, не підводячи очей і загортаючись ще більше в свій плащ.

Так почалася робота під наглядом нового повіреного Аріф-бега.

І справді, це був зовсім інший чоловік. Незвичайно довгоногий, згорблений, лисий, червонощокий, з розкосими чорними насмішкуватими очима. Народ відразу прозвав Аріф-бега Місір-бабою¹. Він розпоряджався спокійно, без крику, без палиці, без лайки, з посмішкою на обличчі, хоч ніби й з висока; нічого не забував, нічого не випускав з ока. Він вселяв у серця людей дух суворої ревності, що було бажаним для візира. Він був спокійною, здоровою і чесною людиною, якій нічого боятися і нічого таїтися, отже, й не було необхідності лякати і ганяти інших. Робота посувалась темпами, що влаштували візира. За провини карали так само суворо, як і раніше, але безплатна праця була відмінена з першого ж дня. Всім робітникам платили за виконану роботу грішми, а також давали муку і сіль, і темпи будівництва значно підвищились. Не було більше й божевільної Ілінки — взимку вона десь пішла на села.

Споруда росла і розширювалася. Тепер з'ясувалося,

¹ Місір-баба — отець з Місіра, тобто з Єгипту (турецьке). — Прим. ред.

що візир дарує людям не тільки міст, але й заїжджий двір — караван-сарай, в якому подорожні з далеких країв, що переїдуть через міст, коли їх тут застане ніч, зможуть знайти притулок для себе, своїх коней і товару. За наказом Аріф-бега почалося будівництво караван-сарая. При в'їзді на ринок, за двісті кроків від моста, там, де дорога на Мейдан стрімко підіймається вгору, був невеличкий майданчик, на якому досі щосереді продавали скот. Тут саме і розпочалося будівництво заїжджого двору. Роботи посувалися повільно, але вже відразу можна було бачити, що тут поставлять велетенську пишну споруду. Люди навіть не помічали, як зростає кам'яний будинок, адже всю їхню увагу привертало до себе будівництво моста.

Те, що зараз творилось на берегах Дрини, здавалося дуже заплутаним; роботи ускладнювались, і жителі міста, які у вільний час стежили з берега за будівництвом, мов за яким дивом, не могли второпати, що там діється. Були побудовані нові насипи і канали в різних напрямках, ріка була розділена на кілька рукавів і переведена з одного русла в друге. Майстер Антоній привіз з Далмації вмілих канатників і закупив усе прядиво в місті і в сусідніх околицях; вони в окремих приміщеннях крутили ливни незвичайної міцності і товщини. Грецькі теслі за кресленнями майстра Антонія та Тосун-ефенді майстрували великі дерев'яні крани на блоках, встановлювали їх на плотах і, за допомогою ливн, переносили кам'яні брили до опор, що піднімалися з річища. Для того, щоб перенести брилу з берега до мостової опори, потрібно було чотири дні.

Стежачи за цим з дня у день, з року в рік, люди втрачали почуття часу і не розуміли кінцевої мети будівників. Здавалося, що будівництво не посувається вперед, а все більше й більше заплутується, ускладнюється якимись побічними роботами, і чим далі, тим менше схоже на те, чим мало б воно бути. Люди, які в житті самі нічого не роблять, ні за що не беруться, втрачають терпіння і часто помиляються, коли оцінюють чужу роботу. Вишеградські турки, говорячи про міст, знову почали знизувати плечима і махати руками. Християни мовчали, але дивилися на будівництво з потайним злорадством, бажали йому невдачі, як і всякій турецькій справі. Приблизно в ці часи ігумен монастиря Бане біля Прибоя записав на останній чистій сторінці однієї з міней:

«Хай буде відомо, що будував міст на Дрині біля Вишеграда Мехмед-паша і велике насилля терпів народ християнський від агар'янів і виконував важку примусову роботу. З-за моря прибували сюди майстри. Будували три роки і багато сіл пограбували. Ріку поділили на два і три рукави, але моста навести не змогли».

Минали роки, літо змінювала осінь, зиму — весна, виїжджали і поверталися робітники та майстри. Тепер уже були з'єднані обидва береги Дрини, але не мостом, а дерев'яним риштуванням, яке нагадувало незрозуміле і заплутане сплетіння балок та дощок. Біля обох берегів гойдалися високі дерев'яні крани, встановлені на міцно зв'язаних плотах. На обох берегах ріки диміли вогні, на яких топили олово, щоб ним залити щілини та шви в опорах.

Наприкінці третього року трапилося нещастя, без якого рідко зводяться великі споруди. Саме закінчували мурувати середню опору, яка трохи вища і в верхній частині ширша від інших, — адже на ній мала бути зведена брама. Під час пересування велетенської кам'яної брили робота зупинилась. Робітники юрмилися навколо величезного, пов'язаного міцними ланками чотирикутного каменя, що висів над їх головами. Кран не міг підняти його саме на те місце, куди він мав лягти. Прибіг помічник майстра Антонія — Арап і нетерпляче, сердитим голосом почав наказувати (на тій чудернацькій змішаній мові, що протягом років виникла між цими людьми з різних кінців світу) робітникам, які були на плотах і управляли краном. Раптом з невідомої причини ланки ослабли, і брила, зірвавшись, зачепила краєм Арапа, а потім і всією вагою навалилася на його нижню частину тіла, випадково впадши на своє місце. Люди заметушилися, стали перелякано гукати на поміч. Незабаром прибіг і майстер Антоній. Молодий негр, опам'ятавшись, стогнав крізь зіплені зуби і переляканим поглядом дивився у вічі майстрові Антонію. Майстер Антоній з нахмуреними бровами, блідий, наказав скликати робітників з інструментами і підняти брилу. Та марні були зусилля. Юнак швидко стікав кров'ю, в нього зупинялось дихання і тьмарився погляд. Через півгодини він помер, судорожно стискаючи в своїх руках руку майстра Антонія.

Похорон Арапа був урочистою подією, яка надовго запала в пам'ять. Всі мусульмани-чоловіки вийшли його

випроводити в останню путь і по черзі несли його труну, в якій лежала тільки верхня половина молодого тіла, адже нижня половина залишилася під кам'яною брилою. Майстер Антоній збудував над його могилою з каменю, з якого побудовано міст, красивий пам'ятник. Його сильно врадила смерть юнака, якого він ще дитиною вивів із злиднів; це було в Улчині, де жило кілька сімей негрів, що невідомо як опинилися тут. Згадана подія не припинила робіт ні на мить.

І ця і наступна зима була м'яка, і люди працювали на мосту до половини грудня. Починався п'ятий рік будівництва. Зменшувалися штабелі дерева, каміння та різного матеріалу, звужувалися побічні роботи.

Біля шляху на Мейдан уже стояв звільнений від риштувань новий караван-сарай. Це був великий будинок, вимурований з такого ж самого каменю, що й міст. Ще провадилися роботи і всередині і зовні, але вже тепер можна було бачити, наскільки за своїми розмірами, архітектурою та міцністю нова споруда відрізняється від усього, що колись було задумане і споруджене в містечку. Цей будинок з світложовтого каменю, з дахом з темно-червоної черепиці, з рядом красиво збудованих вікон здавався вишеградцям якимсь розкішним і надзвичайно парадним витвором, що віднині стане невід'ємною частиною їх щоденного життя. Поставлений візором, він мав такий вигляд, наче в ньому будуть жити тільки візир. Все тут сяяло незвичайною величністю, говорило про тонкий смак і розкіш, і це хвилювало жителів міста.

Почали знімати риштування і з моста. Все виразніше можна було бачити міст з красивого банського каменю. Ще окремі майстри і групи робітників виконували роботи, які людям здавалися зайвими і не зв'язаними з будівництвом моста, але зараз уже і для останнього маловірного вишеградця було зрозуміло, що тут працюють за єдиним планом, складеним на основі непохибних обчислень кожної ділянки робіт. Спочатку окреслювалися ті арки, що здавалися найменшими по висоті та ширині і найбільше були розташовані до берегів, а потім відкривалася одна за одною й інші арки, поки весь міст з одинадцятьма арками не скинув з себе риштування і не постав перед жителями міста у всій своїй красі.

Вишеградці, що швидко міняли свою думку, соромилися своїх сумнівів і зневіри. Зараз вони навіть не нама-

гались приховати здивування, не могли стримати зворушення. Переходити через міст ще не було дозволено, але люди збиралися на обох берегах, особливо на правому, де розташований майдан і основна частина міста; вони дивилися, як по мосту рухаються робітники і шліфують камінне поруччя та високі лави брами. Вишеградські турки, що зібралися сюди, дивилися на що чужо для них будову, яку вони цілих п'ять років по-різному прозивали і якій віщували поганий кінець.

— Адже я вам казав,— почав захоплено і радісно один ходжа з Душча,— що рука візира ніколи нікого не кривдила, що ці мудрі люди нарешті збудують те, що задумали, а ви заперечували, мовляв, цього не буде, вони не зможуть. І от бачите — збудували. Та ще й який міст, красивий і зручний, просто диво!

Всі підтакували, ніхто й не пам'ятав, коли він це говорив. Всі знали, що він разом з ними паплюжив і будову, і того, хто її зводив.

Всі, щиро розчулені, без упину дивувалися, дивлячись на міст:

— Оце так люди, дивись, що виростало в нашому містечку!

— Бачите, що таке сила і розум візира: куди гляне — там і достаток, і щастя.

— Та це ще нічого,— додав веселий і жвавий ходжа,— міст буде ще кращим. Бачите, як його начищають і причепурюють, мов коня на парад!

Так змагалися вони у висловленнях зворушення, шукаючи весь час нові, кращі і вагоміші слова похвали. Тільки багатий торговець житом Ахмед-ага Шета, похмурий і окупий чоловік, все ще дивився з презирством і на будову, і на тих, хто її вихваляв. Високий, жовтий і худорлявий, з чорним пронизливим поглядом, тонкими стиснутими губами, він жмурився на вересневому сонці і не відмовлявся від своєї попередньої думки. Адже трапляється, що в деяких людей чужі діла та вчинки безпричинно викликають заздрість і злість. Тим, які зворушено хвалили величність і надійність моста, говорючи, що він міцніший від будь-якого замка, Шета зневажливо кидав:

— Ще не було поводи, справжньої вишеградської поводи. От тоді побачите, що од нього залишиться!

Всі заперечували йому і хвалили тих, хто працював на мосту, особливо Аріф-бега, який з посмішкою, немов

жартома, вивів таку споруду. Але Шета твердо вирішив нікого і ніщо не визнавати.

— Коли б не було Абід-аги, його зеленої палиці, його суворих та жорстоких порядків, чи ж зміг би оцей Місір-баба з своїми посмішками та закладеними за спину руками закінчити будівництво моста?

Розлючений загальним зворушенням, наче хтось особисто його образив, Шета сердито пішов у свою крамницю, щоб сісти на своє постійне місце, звідки не видно ні сонця, ні моста, не чути гомону збуджених людей.

Але Шета був винятком. Радість і зворушення городян росли і поширювалися на навколишні села. На перші дні жовтня Аріф-бег намітив торжество з нагоди закінчення моста. Ця дуже сувора і поважна людина, з панськими звичками, що витратила всі видані для будівництва гроші за призначенням, не залишаючи нічого для себе, стала для народу головним героєм дня. Про Аріф-бега говорили більше, ніж про самого візира. Свято було пишне й багате.

Наглядачі та робітники були винагороджені грішми і одягом; пригощали всіх, хто тільки цього бажав, два дні. За здоров'я візира і Їли, і пили, в його честь грали на інструментах, співали і танцювали; проводились змагання піших та вершників; бідноті видавали м'ясо і ласощі. На ринку в котлах варили халву і ще гарячою роздавали народу. В ці дні найвся солодкого і той, хто не бачив його і в дні байраму. Навіть у навколишні села привозили халву; кожен, хто куштував її, бажав здоров'я візирів і вічності його спорудам. Були й такі, які по чотирнадцять разів підходили до котла, поки, нарешті, їх не впізнавали куховари і не проганяли черпаками. Одне циганча стільки з'їло гарячої халви, що померло.

Багатьом все це запам'яталося надовго. Люди переказували з покоління в покоління подробиці торжества, як і різні легенди про виникнення моста, тим більше, що візири та шановні повірені, які роздавали подарунки, в пізніші віки траплялися дуже рідко. Можливо, чесні і щедрі візири та повірені звелися з світу, і подібні свята стали рідкісними і взагалі невідомими явищами, поки, нарешті, не перетворилися в легенди, подібні до легенд про русалок, про Стою та Остою та інші дива.

Поки тривало святкування, як і взагалі в перші дні після відкриття моста, люди безперервно ходили мостом

з одного берега на другий. Діти бігли, дорослі йшли повільно, статечно розмовляючи, або оглядаючи з кожного місця все нові і нові краєвиди, які відкривалися з моста. Хворих, тих, хто не міг пересуватись, — паралізованих, приносили сюди на носилках, адже ніхто не хотів відмовитись від участі в цій урочистості. Кожен, навіть найнепомітніший городянин відчував, як у нього раптом прибула сила; наче міст збільшив його здібності, і він став учасником цього надлюдського подвигу, який увійшов в його повсякденне життя; міст став частиною життя так само, як до цього часу входили в нього земля, вода і небо; дякуючи чийсь благодійним зусиллям, раптом здійснилося одне з найбільших бажань людей — їхня давня мрія — ходити над водою і долати простір.

Парубки-турки танцювали навколо котла з халвою, заводили «коло» на мосту; їм здавалось, що вони не торкаються камінних плит; на брамі, взявшись за руки, так тупотіли ногами, наче випробовували міцність моста. Навколо молодих танцюристів, які невтомно підстрибували в однаковому ритмі, пританцьовували діти, пробігали між ногами, наче крізь рухомий тин, стояли вперше в житті в середині «кола» на мосту, про який стільки років говорено, та ще до того ж на брамі, під якою, як подекують, замуруваний нещасний Арап, який начебто ночами лякає людей. Діти веселились у парубочьому «колі», але їхні серця завмирили від страху при згадці про Арапа: адже поки він жив і працював тут, то безперервно лякав дітей містечка. На цьому високому новому і незвичайному мосту їм здавалося, що вони давно покинули матір і рідний дім і заблудились у країні чорних людей, величних замків і незвичних забав; вони тремтіли, але не могли відігнати від себе думок про Арапа або відірватися від танцю на чудовому новому мосту. Тільки якийсь нове диво могло повернути до себе їхню увагу.

Якийсь Мурат, що його прозвали Мурою¹, придуркуватий юнак з родини аги Турковича з Незука, з якого в містечку часто глузували, раптом виліз на кам'яні поруччя моста. Почулися дитячі крики, здивовані й перелякані голоси дорослих, а ідіот, широко розставивши руки й закинувши голову, крок за кроком просувався по вузьких плитах перил, наче він ступав не над безоднею, а брав

¹ Мурта — недорікуватий (сербське). — Прим. ред.

участь у найцікавішій грі. Вслід за ним по мосту рухався патовп дітлахів і нероб і підбадьорював його. На другому кінці моста його чекав брат Алі-ага, а потім відлупцював, як малу дитину.

Дехто йшов берегом ріки вниз за течією до Калати, або Мезалина, куди з півгодини ходу від моста, і звідти милувався ним. Білий, легкий, він виділявся над зеленою водою між темних берегів своїми величними і різноманітними щодо розміру арками, нагадуючи дивну арабеску.

В ці дні була принесена і велика біла мармурова плита з висіченим написом і прикріплена на брамі до муру з червонуватого каменю, що здіймається на добрі три аршини вище перил моста. Довгий час біля напису юрмилися люди, дивились на нього, поки не з'явився якийсь софта¹ чи молодий хафіз², що за чашку кави, або скибку кавуна, а то й просто за спасибі більш-менш вдало, в міру своїх знань прочитував напис.

Сотні раз у ці дні по складах були прочитані рядки тариха, написані якимсь царградським віршувальником Баді. Вони оповіщали ім'я та посаду того, хто звів цю споруду, та щасливий рік 979 після Хеджри³, тобто 1571 рік за християнським літочисленням, коли вона була закінчена. Цей Баді, якщо йому добре платили, писав легкі, дзвінкі вірші і вмів їх пропонувати іменитим людям, які будували або ремонтували великі будови. Ті, що його знали і трохи йому заздрили, говорили зневажливо, що небозвід — єдина споруда, на якій ще немає тариха Баді. А він, незважаючи на хороші заробітки, бідував і голодував. Завжди він боровся з нуждою, яка часто переслідує поетів, — те прокляття, від якого ніяка платня та винагорода не можуть захистити.

Малограмотність людей доповнювалась їх живою уявою, і кожний з містечкових грамотіїв по-своєму читав і тлумачив тарих поета Баді. Цей тарих, як і кожен створений і опублікований текст, висічений у вічному камені, залишаючись незмінним і вічним, читали різні люди — розумні і дурні, добрі і злі. Кожен з слухачів запам'ято-

¹ Софта — учень мусульманського духовного училища (турецьке). — Прим. ред.

² Хафіз (гафіз) — молодий богослов (турецьке). — Прим. ред.

³ Хеджра — арабсько-мусульманське літочислення від часу втечі Магомета з Мекки в Медіну (622 р. н. е.). — Прим. ред.

вував ті вірші, які найбільше були приємні для його слуху і відповідали його смаку. Переходячи з вуст у уста, вони обновилювались, змінювались і викривлялись до безглуздя. На камені було вирізьблено:

Дивіться!

Мехмед-паша, наймудріша і наймогутніша
людина своєї доби,

Здійснив заповіт свого серця
і своєю турботою і зусиллями

Звів міст на річці Дрині.

На цій глибокій і швидкій річці

Його попередники нічого не могли спорудити.

Надіюся, що з божої волі ця споруда буде міцна,

А сам він житиме в щасті,

Ніколи не знатиме скорботи,

Адже він пожертвував на це своє золото й срібло.

І ніхто не може сказати, що марно витрачені кошти,

Якщо вони пішли для такої справи.

Коли будівництво було закінчене,

Баді, який бачив усе, промовив:

«Хай бог благословить цю споруду.

Цей красивий і чудовий міст!»

Нарешті, люди досита надивувалися, надивилися на міст і наслухалися віршів напису. Те, що в перші дні було дивом, увійшло тепер в повсякденне життя, і вони проходили мостом байдуже і неухважно, заклопотані своїми справами, ніби під ними не протікала бурхлива ріка і це був один з багатьох шляхів, протоптаних ними та їхньою худобою. А плита з написом залишалась німою, як і всяке каміння.

Тепер шлях на лівому березі був зв'язаний з своїм продовженням, що тяглось по рівнині на правому березі ріки. Не стало ні чорного, подірваного шашілем порона, ні кульгавого поронника. Лише під крайніми арками моста залишився піщаний спуск та стрімкі береги, по яких колись було важко підніматись і спускатись. Тут колись чекали подорожні переправи і марно гукали з одного берега на другий. Все це, разом з примхами бурхливої ріки, кануло у вічність. Люди, немов на крилах, переходять тепер з одного берега на другий широким, довгим, міцним і стійким, мов гора, мостом. Під копитами він дзвенить, наче збудований з однієї тонкої кам'яної плити.

Немає більше й тих дерев'яних млинів та халуп, в які подорожні вимушені були проситись на ночівлю. На місці

халуп стоїть розкішний караван-сарай; е тепер де зупинятися подорожнім, яких з кожним днем стає все більше й більше. Вхід в заїжджий двір веде крізь широку, гармонійно збудовану браму, з обох боків якої є по два великі вікна з решітками, зробленими не з заліза, а вирізьбленими з суцільного каменю. В широкому прямокутному дворі можна розмістити товари й вантажі; сюди виходять двері тридцяти шести кімнат. Трохи далі від берега була побудована конюшня. На превеликий подив вона побудована також з каменю, мов була призначена для султанських коней. Такого караван-сарая немає ніде від Сараєва до Андрианополя. Тут може кожний зупинитись, безплатно переночувати; тут є вогонь і вода і місце для коней.

Все це, як і міст,— дар великого візира Мехмед-паші. Він народився понад п'ятдесят років тому тут у горах, в невеличкому селі Соколовичі; в дитинстві з юрбою сільських хлопчаків його вивезли до Стамбула. Кошти на утримання караван-сарая виділялися з вакуфа¹, який Мехмед-паша звів від прибутків з великих маєтків, захоплених у новозавойованих областях Угорщини.

Отже, після побудови моста і заїжджого двору зникли трудніші переправи через ріку. Зник би, можливо, й той біль, від якого візир страждав з дитинства, з того часу, коли його перевозили яничари біля Вишеграда через бурхливу ріку,— біль, який йому час від часу краєв груди. Але Мехмед-паші не судилося довго жити без того болю і довго втішатися своїми вишеградськими спорудами. Незабаром, після закінчення останніх робіт, як тільки був збудований караван-сарай, а про міст пішла слава по світу, Мехмед-паша останній раз відчув гострий біль у грудях, але на цей раз від сталевого леза.

В одну з п'ятниць, коли разом з своїм почтом він прямував до мечеті, підійшов до нього напівбожевільний обідраний дєрвіш, простягаючи за милостинею ліву руку. Коли візир повернувся до когось з почту, щоб наказати подати йому щось, дєрвіш вихопив з правого рукава здоровенний ніж і з усієї сили встромив його візирові в бік.

¹ Вакуф (турецьке) — податок з відписаного маєтку або нерухомого майна, що знаходилось у розпорядженні мусульманського духовенства для релігійних та благодійних цілей.— Прим. ред.

Хтось із почту зарубав дєрвіша. Мехмед-паша і його вбивця померли разом. На сїрих плитах перед мечеттю лежали вони ще кілька хвилин один біля одного: високого зросту, повнокровний вбивця лежав з розкинутими руками й ногами, наче кипів гнівом шаленої схватки з ворогом, а поряд з ним — великий візир в розстібнутому на грудях закривавленому одязі з далеко відкинutoю чалмою. За останні роки життя візир схуд і згорбився, якоесь потемнішав і постарів на обличчі. І тепер розпростертий на плитах, з непокритою головою, окровавлений, скорчений, він більше нагадував старого виснаженого селянина з Соколовичів, ніж сановника, недавнього правителя турецької держави.

Минуло кілька місяців, поки до Вишеграда дійшла звістка про смерть візира, та й то говорили про це не відкрито, а пошепки, як передають непереверену чутку, яка може і не підтвердитись. Адже в турецькій державі не дозволено було поширювати погані вісті — навіть тоді, коли це стосувалося сусідньої країни, а тим більше, коли мова йшла про події в самій Туреччині. Взгалі на цей раз нікому не було вигідно, щоб багато й довго говорилося про смерть візира. Партія його супротивників, якій кінець кінцем пощастило звалити його, прагнула, щоб разом з врочистим погребінням останків поховати і всяку згадку про візира. А родичі, прихильники й близькі особи Мехмед-паші в Стамбулі здебільшого теж не хотіли, щоб про колишнього візира багато говорили, бо хотіли увійти в довір'я до нових правителів, надіючись, що їхнє минуле буде забуте.

Незважаючи на все це, дві красиві споруди на Дрині вже почали впливати на торгівлю і зв'язки, на Вишеград і його околиці; виконували це незалежно від живих і мертвих, незалежно від тих, що підносяться, і тих, що падають. Місто почало швидко розростатись на обох берегах річки, розширяться, все більше й більше оточувати міст та караван-сарай, що його народ прозвав Кам'яним заїздом.

Так постав міст з брамою, так розвивалося навколо нього місто. Після цього, на протязі понад триста років, місце моста в розвитку міста та його значення в житті вишеградців були такими, якими ми їх коротко вище описали. А сенс та суть його існування полягали в його сталості. Його світлі контури на тлі міста залишались не-

змінними так само, як і обриси наколишніх гір на фоні неба. Швидко чергувались людські покоління, а він залишався незмінним, так само як і вода, що тече під ним. Старів, звичайно, і він, але час, коли це відбувалось, настільки відрізнявся від строку одного людського життя та життя цілих людських поколінь, що це старіння було непомітним. Його життя хоч і повинно було колись закінчитися, нагадувало вічність, адже йому не видно було кінця.

Минуло перших сто років — довгий згубний час і для людей, і для багатьох їхніх справ, але невідчутний для добре задуманих і міцно побудованих споруд. Міст та караван-сарай біля нього продовжували стояти й служити людям, як і в перші дні свого існування. Так промайнуло б над ними і друге століття, зі звичною зміною пір року та поколінь, а споруди стояли б собі без змін. Але те, що не міг зробити час, зробив скороминучий і непередбачений збіг обставин, що склався далеко від цих місць.

В ті часи, наприкінці сімнадцятого сторіччя, в Боснії багато співали пісень, говорили вголос і пошепки про Угорщину, яку почали залишати після столітньої окупації турецькі війська. Під час відступу турків багато боснійських поміщиків полягло на угорській землі, захищаючи свої маєтки. Ім, можна сказати, пощастило, бо інші повернулися в свою боснійську батьківщину голі, як бубни. Після розкішного життя і вільного панування на просторах угіддях Угорщини їх чекала малородюча земля і вбоге животіння. Невиразний відгомін цих далеких подій доходив і до Вишеграда, але тут нікому навіть не спадало на думку, що ця Угорщина, про яку співали в піснях, має якийсь зв'язок з повсякденним життям містечка. Проте це було так. Після того як турки відступили з Угорщини, були втрачені і залишилися за межами держави також і ті маєтки, з прибутків яких утримувався караван-сарай у Вишеграді.

Жителі міста та подорожні, що користувались Кам'яним заїздом, звикли до нього і ніколи не задумувались над

тим, на які кошти він утримується і де беруться вони. Всі користувались ним, наче благословенним фруктовим деревом при дорозі, яке належить всім і не належить нікому. Подорожні за звичкою бажали «вічного спокою душі візира», зовсім не думаючи про те, що візир уже сто років як мертвий, і не питаючи, хто зараз захищає султанські землі та вакуфи. Хто б міг подумати, що на світі, незважаючи на таку відстань, речі так пов'язані між собою. Ось чому в місті спочатку ніхто й не помітив, що прибутки вичерпались. Слуги працювали, і караван-сарай приймав подорожніх, як і раніш. Думали, що кошти на утримання заїзду затримались, як це часом бувало й раніше. Однак минули місяці і роки, а гроші не надходили. Слуги почали залишати роботу в заїздному дворі. Тодішній управитель вакуфа Даут-ходжа Мутевеліч (так люди прозвали управителів вакуфа, і це прозвище згодом стало їхнім прізвиськом) всюди звертався, але відповіді не одержував. Подорожні самі себе обслуговували й чистили сарай, наскільки це було потрібно для них самих та їхньої худоби. А коли хтось від'їжджав, то залишав на долю інших мандрівників сміття й безлад. Але після кожного залишалось завжди трохи більше сміття, ніж до його приїзду.

Даут-ходжа робив усе, щоб врятувати заїздний двір і продовжити його життя. Спочатку він витрачав на нього власні гроші, а потім почав витрачати позичені в родичів. Так з року в рік він ремонтував і чепував довірену йому споруду. Тим, хто робив закиди, що він розоряє себе, зберігаючи те, чого не можна вже зберегти, Даут-ходжа відповідав, що він вкладає свої гроші в добре діло, адже позичає їх богам, і як управитель покине будову, яку всі залишили, останнім.

Цю мудру й побожну, вперту й наполегливу в своїх вчинках людину, яку довго потім згадувало місто, не міг ніхто відговорити від її безнадійних зусиль. Будучи щиро відданим своїй справі, Даут-ходжа давно примирився з думкою, що така вже наша доля на землі: боротися проти розрухи, смерті й занепаду, і що людина повинна вистояти в цій боротьбі навіть тоді, коли боротьба зовсім безнадійна. Сидячи перед караван-сараям, який руйнувався на його очах, він відповідав кожному, хто його намагався переконати, або висловлював йому співчуття.

— Не потрібно мене жаліти. Адже всі ми вмираємо тільки один раз, а великі люди двічі: вперше, коли самі покидають землю, а вдруге, коли зникають побудованими на спомин душі споруди.

Коли Даут-ходжі нічим було платити поденникам, він сам своїми старечими руками полов бур'ян коло заїзду і лагодив огорожу. Одного дня, коли він виліз на дах, щоб укріпити черепицю, що позсувалася, там він і помер. Було ясно, що вишеградський ходжа не міг зберегти того, що заснував великий візир, а історичні події прирекли на знищення.

Після смерті Даут-ходжі заїзд піддався ще більшому руйнуванню. Це було помітно по всьому. Колодязі позабруднювались і почали смердіти, дах став протікати, а вікна і двері не захищали більше од вітру. Стайні геть поросли бур'яном. Але зовні караван-сарай не змінився і здавався непорушним у своїй красі. Спокійно дивилися на світ великі, з арками і вирізьбленими з суцільної брили вапняку решітками, як найтонше мереживо, вікна при землі. А на верхніх, звичайних вікнах уже з'явилися ознаки руїни, занедбаності і пустки. Поступово люди почали оминати караван-сарай і зупинялись на ночівлю в місті, в платному заїзді Устамубча. Все рідше й рідше заходили подорожні в караван-сарай, хоч тут замість плати треба було тільки побажати «вічного спокою душі візира». Нарешті, коли вже було ясно, що грошей не буде і нема кому турбуватися про візирів споруду, про неї ніхто вже не дбав, навіть новий управитель. Караван-сарай залишився нічим і порожнім і зовсім став непридатним до використання, як і всі будинки, де ніхто не живе і які ніхто не доглядає. Навколо все заросло крапивою й будяками, а на даху почало збиратися й гніздитися горлате гайвороння.

Так передчасно і неждано (всі подібні справи трапляються неждано!) почав руйнуватися і розвалюватися кам'яний заїзд візира.

І в той час, як караван-сарай збігом незвичайних обставин примушений був змінити своє призначення і передчасно перетворитися в руїни, міст, який не потребував ні догляду, ні жодних витрат на утримання, залишився цілим, непошкодженим і незмінним і так само зв'язував обидва береги ріки. І, як у перший день свого існування, він переносив на собі живі й неживі вантажі.

В його мурах гніздилися птахи, в ледве помітних отво-

рах, які відкривав час, росли тонкі стеблини трави. Під сталим впливом вологи, тепла і вітру, що віяв то в одному, то в другому напрямі над долиною ріки, митий дощами та сушений сонячною спекою жовтуватий пористий камінь набирав матовобілого кольору пергаменту, і в п'ятмі здавалося, наче він світиться зсередини. Великі і часті повені — постійне й страшне лихо міста — не могли йому завдати ніякої шкоди. Повені траплялися кожного року навесні і восени, але не завжди були однаково небезпечні для міста, що було розташоване біля моста. Щороку один-два рази Дрина підіймалася, каламутилась і з великим шумом несла попід арки моста зірвані з ланів загорожі, викорчовані пні, жовтобуре листя і хмиз із прибережних лісів. У місті від повені терпіли найближчі двори, городи та комори, розташовані біля річки. На цьому все й кінчалось. Але кожних двадцять-тридцять років бували й великі повені. Вони запам'ятовувались, мов повстання або війни, і датами їх користувались жителі міста для визначення давності існування споруд та окреслення людського віку. («За п'ять-шість років до великої повені», «Під час великої повені»).

Після кожного такого водопілля дуже мало чого залишалося від рухомого майна в тій частині міста, яка лежить на піщаній косі між Дриною та Рзавом. Так повинь відкидала Вишеград на кілька років назад. Цілі покоління решту свого віку витрачали на те, щоб позбутись тієї шкоди і нещастя, що їх завдала велика повідь. Вони до кінця життя згадували в розмовах ту жахливу осінню ніч, коли під холодним дощем і страшним вітром, при світлі поодиноких ліхтарів виносили кожний з своєї хати і крамничі майно і крам і переправляли у вищу частину міста, на гору, в Мейдан, в чужі хати та комори. Коли наступного туманного ранку вони дивилися з пагорба на місто, яке любили кривно, широко — до безтями, і бачили каламутну воду, що, зацінена, неслася вулицями, сягаючи аж до дахів, і з тріском відривала дошку за дошкою, вони лише втадували, чия хата ще не зруйнована. Під час слав¹, різдвяних свят або ночі рамазана огрядні й заклопотані господарі жвавішали й ставали більш балакучими, як тільки починалася розмова про найзначнішу і найтяжчу подію в їхньому житті — про повідь. Минало п'ятна-

¹ Слава — врочисте свято іменни. — Прим. ред.

дцять-двадцять років, під час яких господарі відбудовувались, обзаводились господарством, і повинь увялялась їм як щось велике і страшне, але дороге та близьке. Вона була міцною ланкою між людьми одного покоління, яких залишалось щораз менше, бо ніщо не пов'язує людей так сильно, як разом і притому щасливо пережити нещастя. Вони відчували себе міцно зв'язаними спогадами про колишнє лихо. Ось чому вони любили згадувати про найважчий удар, що випав на їхню долю в житті, і знаходили в цих згадках задоволення, яке для молодших поколінь було зовсім незрозумілим. Ці спогади були невичерпні. Старі люди, розповідаючи і згадуючи минуле, невтомно доповнювали один одного, заглядали один одному в старечі, з пожовклими склеротичними білками очі, й бачили те, чого молоді не могли собі навіть уявити. Вони захоплювались власними словами, топили свої теперішні турботи в значно більших, що давно вже й щасливо минули.

Сидячи в теплих кімнатах своїх будиночків, над якими колись пронеслася повідь, вони в сотий раз розповідали про окремі кумедні або трагічні сцени. Чим важчим і болючим був спогад, тим більша була насолода від розповіді. Зараз, коли на ці події вже можна було дивитися крізь тютюновий дим, сидячи за чаркою не дуже міцної ракії¹, їх перебільшували й прикрашали, але цього ніхто не помічав, і кожний міг би запрягтися, що все було саме так: адже всі вигадували, не усвідомлюючи цього.

Таким чином, залишалось в живих ще кілька старих людей, які пам'ятали останню велику повідь. Вони без кінця могли говорити про неї між собою, повторюючи молодим, що немає тепер давнього лиха, але не має й колишнього добра і достатку.

Особливо довго згадували одну з найбільших повідей, яка трапилась в останній рік вісімнадцятого століття.

З того покоління, як пізніше розповідали діди, не залишилось нікого, хто б добре пам'ятав останню велику повідь. Однак у ці дощові осінні дні всі були напоготові, знаючи, що вода — ворог. Все винесли з найближчих до ріки комор; вночі городяни виходили з ліхтарями на берег Дрини і прислухалися до шуму води. Адже старі люди

¹ Ракія — горілка (сербське).

твердили, що по тому, як реве вода, можна визначити, яка буде повідь: така, яка буває щороку і не завдає місту помітної шкоди, чи така, яка трапляється, на щастя, не так часто, але геть заливає міст і місто і зносить усе, що неміцно побудоване або не має надійного фундаменту. Напередодні здавалося, що вода в Дрині не прибуває, і Вишеград поринув у глибокий сон, адже всі жителі були стомлені, тому що, охоплені тривогою, вони не спали минулої ночі. Однак ріка їх обманула. Цієї ночі, як ніколи досі, несподівано піднявся Рзав і червоною від намулу водою перегородив течію Дрини в тому місці, де вони зливаються. Таким чином обидві річки вийшли з берегів біля самого міста.

В Суль-аги Османогича, одного з найбагатших міських турків, був дорогий і дуже гарний чистокровний арабський карий кінь. Як тільки вода в Дрині почала підніматися, двома годинами раніше, ніж вона розлилася по вулицях, цей кінь почав іржати і не переставав доти, поки не розбудив слуг та господаря і поки його не вивели з конюшні, що стояла на самому березі ріки. Незабаром прокинулося майже ціле місто. І от темної жовтневої ночі під холодним дощем та оскаженілим вітром почали люди тікати і рятувати все, що можна було врятувати. Непододягнені, вони брели по коліна в воді, несучи сонних та розплаканих дітей і майно. Ревла перелякана худоба. Раз у раз чути було, як глухо вдаряють в опори кам'яного моста колоди й уламки дерев, що їх несла Дрина з затоплених водою лісів.

На горі, в Мейдані, куди не могла піднятися вода, всі вікна були освітлені, і крізь темряву пробивалося й миготіло слабке світло ліхтарів. Двері хат були відчинені для промоклих та переляканих людей. Їх скрізь співчутливо приймали разом з дітьми, або найціннішим скарбом у руках. Навіть у хлівах горів вогонь, біля нього сушилися ті, кому не вистачало місця в хатах.

Після того, як розмістили людей по будинках (турків по турецьких, а християн та євреїв по християнських) найповажніші громадяни міста зібралися в нижній великій світлиці в будинку ходжі Ристана. Тут були також мукгарі¹ та кмети² з усіх частин міста, які змогли та пото-

¹ Мукгар — старшина міського передмістя (турецьке).— Прим. ред.

² Кмет — тут квартальний староста (турецьке).— Прим. ред.

милися, поки розбудили та розмістили всіх співгромадян. Тут були всі вкупи: турки, християни і євреї. Сила стихії та спільне нещастя зблизили цих людей на один вечір, наче перекинули міст через безодню, яка розділяла одну віру від іншої, особливо християн від мусульман. Тут були: Суль-ага Османогич, багатий господар Петар Богданович, Мордо Пало, мовчазний, кремезної постави настоятель парафії священик Михайло, товстий і поважний вишеградський ходжа мулла Ісмет та єврейський рабин Еліас Леві, прозваний ходжа Ліачо¹, відомий далеко за межами міста своєю мудрістю та відвертим характером, і ще понад десять господарів — представників трьох вір. Всі сиділи мокрі, бліді, тамуючи внутрішню тривогу, але на зовнішній вигляд — спокійні, і говорили лише про те, що вже було зроблено для рятування та що ще треба зробити. Час від часу сюди заходили молоді вишеградці, з яких струмочками збігала вода, і доповідали, що люди переведені на Мейдан та в Замок і розміщені по турецьких та християнських домах, і що вода весь час підіймається, заливає вулицю за вулицею.

Коли ця ніч минула, — а минала вона так поволі, що здавалося, ніби вона не убуває, як і вода в долині, що все піднімалась і ширше розливалась, — імениті та багаті господарі почали зірватися гарячою кавою та ракією. Утворився дружній тісний гурток. Трапилось щось неймовірне: адже такого не було вчора і не могло бути завтра: повинь утворила тут щось подібне на тимчасовий острів для всіх. Бесіда жвавішала і, наче за мовчазною згодою присутніх, міняла свій напрям. Люди намагались не говорити навіть про попередні повені, про які знали тільки з розповідей, а заводили мову зовсім про інші речі, які не мали ніякого зв'язку з рікою та лихом, що спіткало їх у цю хвилину.

Доведені до відчаю люди робили великі зусилля, щоб здаватися спокійними, байдужими і навіть легковажними. За якоюсь мовчазною згодою і за неписаними, але священними законами ввічливості господарів дому та купецьких давніх звичаїв, кожен вважав своїм обов'язком у цю хвилину, принаймні зовні, приховати свою тривогу та страх перед лицем небезпеки, яку не можна було відвернути, намагався говорити про все жартома.

¹ Ліачо — хитрун (сербо-хорватське). — Прим. ред.

Та леле люди почали заспокоюватись, захопившись розмовою, в якій знаходили хвилину забуття, а разом з тим короткочасний відпочинок, а з ним і силу, яка їм буде потрібна завтра, в світлицю звели Косту Баранаца. Цей молодий торговець був зовсім мокрим, брудним до колін, без пояса. Збентежений світлом і поглядами багатьох людей, він, наче спросоння, втупився в підлогу, стер долонею воду з обличчя. Його запросили сісти і почастиувати ракією, але він увесь тремтів і не міг донести чарки до рота. Люди пошепки почали говорити між собою, наче він хотів кинутись в каламутний потік, що зараз нісся піщаною косою, — саме над тим місцем, де стояли його комори і склади.

Коста Баранац не був корінним жителем Вишеграда: його двадцять років тому привели в містечко вчитись на торговця. Тут він вигідно одружився, перейшов у багату сім'ю і швидко сам став на ноги. Цей селянський син, який сміливо і не гребуючи ніякими засобами швидко розбагатів і несподівано перегнав багатьох господарів, не звик до збитків і не вмів переносити нещастя. Цієї осені він закупив велику кількість слив та горіхів, далеко більше, ніж дозволяли його кошти. Він розраховував, що взимку продаватиме сушені сливи та горіхи по більш дорогій ціні і таким чином поверне борги, ще й матиме зиск, як і в минулому році. І тепер повідь його зовсім розорила.

Потрібен був певний час, поки згладилось враження, яке справив на всіх присутніх вигляд цієї людини. Адже повинь зачепила всіх, одного менше, іншого більше, і тільки завдяки засвоєним з дитинства правилам поведінки вони краще володіли собою, ніж цей вискокка.

Старіші та поважніші господарі знову звернули розмову на абстрактні теми. Почалися довгі розповіді про старі часи, розповіді, які не мали жодного зв'язку з лихом, що розоряло і оточувало їх з усіх боків. Пили гарячу ракію. Перед ними воскресали дивні постаті з давничи, виникали спогади про міських диваків та різні кумедні й незвичайні пригоди. Особливо відзначились священик Михайло та ходжа Ліачо. А коли розмова випадково знову звертала в бік давніх подій, згадували тільки щось смішне або веселе; принаймні воно таким їм здавалось з відстані багатьох років. Цими розмовами люди ніби хотіли зачарувати повідь і відомстити їй. Розповідали про

священника Йована, колишнього місцевого настоятеля, про якого парафіяни говорили, що він добра людина, але не має «щасливої руки», бо ніби його молитви бог неохоче приймає.

Під час літніх посух, які часто нищили всі посіви, священник Йован марно правив молебень, щоб ішов дощ. Бо після цього наставала ще більша посуха та спека. Якось після одного посушливого літа, коли почала підніматися Дрина й загрожувати повінню, священник Йован вийшов на берег, зібрав людей і почав читати молитву, щоб усух дощ і спала вода. Тоді якийсь Йокич, п'яниця та ледар, переконаний, що бог, звичайно, дає не те, чого просить панотець Йован, а протилежне, голосно вигукнув:

— Не цю молитву читай, панотче, а торішню, дощову, тоді, мабуть, допоможе, і вода зупиниться.

Повнолиций, товстий Ісмет-ефенді в свою чергу розповідав про своїх попередників та їхню боротьбу з стихією. Так, під час одної давньої повіді два вишеградські ходжі вийшли читати молитву проти цієї напасті. Один з них мав хату в низинній частині міста, якій загрожувала повідь, а другий на пагорбі, куди вона не могла досягти. Спочатку читав молитви той, що жив на горі, але вода не відступала. Тоді один сивий циган, хату якого почало вже zalивати, гукнув:

— Годі, люди! Хай моляться той ходжа, хату якого разом з нашими вже затопила вода. Хіба ж не бачите, що цей моляться в півсерця?

Ходжа Ліачо, рум'яний і веселий чоловік, з буйними сивими кучерями, що стирчали з-під занадто малої фески, сміявся, але голосно звертався до священника і ходжі:

— Не говоріть багато про молитви під час повіді, бо люди додумуються вигнати нас усіх трьох у зливу читати молитву та відвертати воду.

Так чергувалися незначні, а для сторонніх незрозумілі розповіді, значущі тільки для тих, хто розповідав, та їхніх ровесників. Це були наївні, але дорогі й зрозумілі для співбесідників спогоди про одноманітне, з radoщами і турботами вишеградське життя. Все це давно минуло, але найтісніше було пов'язане з ними і відвертало увагу від нічної драми, що збрала їх у це товариство.

Так проводили ніч під час великої повіді загартовані і звиклі з дитинства до всіляких невдач імениті люди

міста. Знаходячи в собі сили, щоб під загрозою лиха, яке їх спіткало, удавано жартувати, вони наче обманювали біду, якій не могли запобігти.

Але глибоко в душі всі вони були дуже схвильовані, і за вимушеним сміхом та жартами, наче під маскою, приховувались тривожні думки, і кожен з них прислухався до шуму води та вітру в нижній частині міста, де залишилося все їхнє майно. А наступного ранку, після такої важкої ночі, вони з Мейдана дивилися на свої до половини, а то й до покрівлі затоплені будинки, тоді перший і останній раз у житті бачили своє місто без моста. Вода піднялася на добрих десять метрів, затопила широкі й високі арки і плавно неслась над мостом, що зник під нею. Тільки найвище місце, на якому розташована була брама, стирчало над рівною поверхнею каламутної води. Через браму перекочувалися хвилі, мов через поріг.

А за два дні вода раптово спала, прояснилося небо, і засяяло таке тепле яскраве сонце, яке буває тільки в жовтні в цьому благодатному краї. В такий сонячний день місто здавалося страшним і жалюгідним. Циганські та бідняцькі хати на березі похилилися до ріки; багато з них залишилося без дахів; з деяких вода змила вапно і глину, і виплетені з лози чорні стіни здавалися кістяками. З розгороджених дворів очима порожніх вікон дивилися хати городян, і червонуваті смути на них показували, як високо піднялась вода. Багато сараїв було знесено, а невеличкі амбари перевернуті.

В низеньких крамницях мул сягав до колін і в ньому лежав увесь крам, якого не могли вчасно винести. Вулиці були завалені великими колодами, звідкілясь принесеними водою, та роздутими трупами тварин.

Але це було їхнє місто, в яке треба було зараз зійти з Мейдана і налагоджувати в ньому життя. А між затопленими берегами, над бурхливою та каламутною водою, яка все ще шуміла й хвилювалась, стояв білий, непорушний і сяючий на сонці міст. Вода досягала середини опор, і здавалося, що міст забрів у якусь іншу, глибшу річку, ніж та, яка під ним досі текла. На мосту вздовж перил товстим шаром осів мул, який зараз висихав і тріскався на сонці, а на брамі лежали купи дрібного хмизу та різних наносів, але все це зовсім не міняло вигляду моста, якому повідь не завдала ніякої шкоди: він залишився таким, яким і був.

Всі в місті відразу взялися до роботи, почали прибирати й лагодити пошкодження, і ніхто не мав часу розмірковувати про сенс та значення перемоги моста над стихією. Але йдучи на роботу через оце нещасне місто, в якому все без винятку пошкодило вода, або принаймні змінила, люди переконувались, що в їхньому житті є щось таке, що перемагає будь-яку стихію, що міст, завдяки незбагненній структурі своїх форм та невидимої мудрої міцності своїх опор, виходить з кожного випробування цілим і непошкодженим.

Зима цього року була дуже важкою. Все, що було припасене по дворах та коморах: дрова, жито, сіно — знесла повідь. Треба було ремонтувати хати, сараї та огорожі, а також брати в борг новий крам замість знищеного по крамницях та складах. Коста Баранац, який через свою ризиковану спекуляцію сливами найбільше потерпів від повені, не пережив цю зиму: згас від горя та ганьби. Він залишив дрібних сиріт та борги, розкидані по різних селах. Про нього залишився спогад як про людину, яка намагалася підняти непосильний тягар.

Але вже наступного літа згадки про велику повідь залишилися тільки в пам'яті літніх людей. А молодь весело проводила час на білій брамі мосту. Під нею внизу, як і раніше, текла річка і своїм шумом доповнювала пісню, що лунала над мостом. Забуття лікує все, а пісня — найкращий засіб для того, щоб забутись, адже, співаючи, людина думає тільки про те, що любить.

Так на брамі, між небом, рікою та горами, покоління за поколінням вчилася не надто жалкувати за тим, що відносила каламутна вода. Тут вони засвоювали неусвідомлену філософію міста: життя — незрозуміле диво, бо воно постійно розпадається та обсыпається, а все-таки триває і держиться міцно, «як міст на Дрині».

VI

Міст та його брама, крім поводей, зазнавали й інших лих: їх приносили перебіг подій і зіткнення людських інтересів, але це далеко менше, ніж водяна стихія, могло пошкодити міст або щось істотно змінити на ньому.

На початку минулого століття в Сербії почалися повстання¹. Вишеград, розташований на самому кордоні Боснії та Сербії, завжди був тісно зв'язаний з усім тим, що відбувалося в Сербії. Він зрісся з нею, як ніготь з пальцем. Ніщо з того, що траплялось у вишеградському краї, — неврожай, пошесті, переслідування або повстання, — не могло бути байдужим для жителів сусідньої Ужицької області і навпаки. Правда, спочатку ці події здавалися далекими і незначними; далекими тому, що відбувалися на другому кінці Белградського пашалика²; незначними — оскільки чутки про повстання не були особливою новиною. Відколи існують держави, живуть і ці чутки, бо немає влади без повстань та бунтів, як немає також маєтків без клопоту та збитків. Але згодом повстання в Сербії почали зачіпати і життя цілого Боснійського пашалика, а особливо життя Вишеграда, що знаходився в годині ходу від кордону. Чим більше в Сербії розгорялось повстання, тим більше вимагали від боснійських турків людей і спорядження для армії. Значна частина війська та обозів, посланих до Сербії, проходила через місто. Це приносило з собою збитки, неприємності!

¹ Тут мова йде про події, які передували повстанню Кара-Георґія в 1804—1806 рр.— *Прим. ред.*

² Пашалик — провінція, якою управляв паша.— *Прим. ред.*

та небезпеку для турків, але особливо нестерпно було для сербів, яких запідозрювали в ворожих діях, переслідували та пригнічували в ці роки більше, ніж будь-коли раніше. Нарешті, якогось літа повстання докотилось і в ці краї.

Повстанці, оминувши Ужице, опинились в двох годинах ходу від міста. Тут, у Велетові, вони з гармати розбили укріплення Лутлі-бега, а в Цричичах попалили турецькі хати.

Дехто з міських турків і сербів твердив, що на власні вуха чув гуркіт «гармати Кара-Георгія». (Звичайно, з зовсім протилежними почуттями). Але якщо й був сумнівим цей гуркіт сербських повстанських гармат — адже людині часто здається те, чого вона боїться, або те, чого сподівається, — то не викликали жодного сумніву вогнища, що їх повстанці розкладали ночами на Паносі — стрімкій і голій горі між Велетовим та Гостишем, на якій простим оком можна було полічити самотні сосни. Турки і серби виразно бачили вогні і уважно стежили за ними, хоч і вдавали, що не бачать їх. З позачинюваних вікон або з густих садів і ті і другі спостерігали, як їх запалювали, як вони горіли і гасли. Жінки хрестилися в п'яті і плакали від незрозумілого хвилювання, і в їхніх сльозах відбивалися повстанські вогні, наче примарне сяйво, яке колись спало на могилу Радислава і на яке їхні прапрабабки з цього самого Майдана майже три століття тому так само дивилися крізь сльози.

Ці мерехтливі, різної сили вогні, розкидані в темряві літньої ночі, коли небо зливається з горами, здавалися сербам новим сузір'ям, з якого вони жадібно вичитували сміливі пророцтва і зі страхом намагалися вгадати свою долю і наступні події. Для турків це були перші хвилі якогось вогняного моря, яке шириться по Сербії і вже захоплює верхів'я гір над містом. В ці літні ночі бажання і молитви тих і других оберталися навколо цих вогнів, лише в протилежних напрямках. Сербі молили бога, щоб це рятувнє полум'я, таке ж саме, яке вони здавна дбайливо ховають в душі, поширилось і сюди, на їхні гори. А турки просили аллаха, щоб зупинив, відігнав і погасив це полум'я, щоб не здійснилися бунтівничі наміри невірних і запанував знову старий лад і добрий спокій, і восторжествувала правдива віра. Ночі в цей час були сповнені обережного і пристрасного шепотіння, перейняті невидимими хвилями найомілівіших бажань і мрій, найне-

правдоподібніших намірів і планів, що сплітались, піднімались і розпливались у фіолетовій нічній п'яті. А вранці — і турки, і серби — займалися своїми справами, зустрічалися між собою з байдужим і спокійним виразом обличчя, вітали один одного, перекидалися тими звичайними ввічливими словами, якими здавна користуються в місті і які переходять від одного до другого, наче фальшиві гроші, що все ж уможливають і полегшують стосунки між людьми.

А коли раптом після Іллі зникли вогнища на Паносі і в Ужицькому краї повстання вщухло, знову ні та, ні друга сторона не виявила своїх почуттів. Та й важко було б сказати, які саме були почуття в тих і других. Турки були задоволені, що повстання віддалилось, і сподівались, що воно цілком згасне і зникне так, як зникають усі безбожні і супротивні діла. Але все ж таки справжнього вдоволення не могло бути, бо воно було затьмарене важкою згадкою про недавню небезпеку. Багато хто з них ще довго уві сні бачив фантастичні повстанські багаття, схожі на рій вогняних іскор у горах, що оточували місто, або чули гуркіт гармати Кара-Георгія, але не глухий і далекий гуркіт, а оглушливу й близьку канонаду. Коли вогні на Паносі зникли, серби, зрозуміло, були засмучені й розчаровані, але в глибині душі, в тій її глибині, куди ніхто не може заглянути, залишилась в них згадка про те, що минуло; вони усвідомлювали: подія, що вже раз мала місце, завжди може повторитися. Залишалась надія, божевільна надія — ця велика перевага пригноблених. Адже ті, що панують і змушені вдаватися до насилля, щоб і далі панувати, мусять діяти розумно. Бо в протилежному разі вони, під впливом пристрасної чи під натиском противника, переступаючи межу едорового глузду, стають на слизьку путь, що веде їх до загибелі. Зовсім в іншому становищі пригноблені та визискувані. Вони легко керуються і розумом, і безумством, адже це тільки два різні види зброї в постійній, інколи прихованій, а інколи і в одвертій, боротьбі проти гнобителів.

В ці часи значення моста як єдиного надійного зв'язку між боснійським пашаликом і Сербією надзвичайно зросло. Для охорони моста на Дрині тепер у місті постійно перебував військовий загін і, незважаючи навіть на спокій, що настав у країні, він і далі залишався на місці. Для зручності і для того, щоб полегшити вартування,

серед мосту була збудована незграбна дерев'яна вежа, що, маючи страхітливий вигляд, потворно височіла над рікою. (Армії цілого світу будують для своїх потреб такі споруди, які пізніше, якщо дивитися на них з точки зору мирного життя і мирних потреб, здаються незрозумілими і безглуздими). Це була велика громіздка будова на два поверхи, з неструганих дощок та балок, а під нею був проїзд, що дуже нагадував тунель. Вежа трималася на лівій і правій терасах брами, начебто сидячи верхи на мосту. Під нею можна було проїхати возом, на коні і пройти пішоходу; на верхньому поверсі, куди вели грубо зроблені сходи, стояла варта, яка звідси могла бачити кожного, хто проходив мостом, могла перевірити документи та ношу і кожної хвилини, коли б була потреба, закрити прохід.

Це дуже змінило вигляд моста. Улюблена брама зникла під дерев'яною спорудою, яка стояла над нею на балках, наче велетенський потворний птах.

Як тільки сторожова вежа була готова і ще свіжо пахла смерекою, в ній відразу ж оселилася сторожа; ледь тільки почало світати, вежа, наче пастка, захопила свої перші жертви.

Удосвіта під вежею зібралися солдати й кілька озброєних городян-турок, які вночі охороняли місто і цим допомагали сторожовому загоні. На одній із балок сидів командир сторожі, а перед ним стояв схожий на монаха або жебрака геть сивий дід-прочанин, — лагідний, спокійний і якийсь привабливий. Незважаючи на убогий вигляд старого, його зморщене обличчя легко і приємно посміхалося. Це був дідусь Єлисей із Чайнича. Завжди бадьорий і усміхнений, він з року в рік ходив по церквах і монастирях, бував на святах та на славах, молився богу, бив поклони і постив. Раніш турецькі власті не звертали на нього уваги і дозволяли йому як недоумкуватому, «божому чоловіку», ходити скрізь і говорити все, що йому заблагеться. Але зараз, після повстання сербів, настали інші часи, і були заведені суворі порядки. З Сербії до Вишеграда прибуло кілька сімей турків, у кого повстанці спалили все; вони були сповнені зненависті й жадали помсти. Скрізь було виставлено варту й посилено нагляд, а місцеві турки, збуджені й похмурі, дивилися на всіх підозріло й вороже.

Дідусь прийшов з Рогатиці і, на своє лихо, був пер-

шим подорожнім, що ступив на міст саме тоді, коли закінчили будувати вежу і в ній оселилася перша сторожа. Правда, прийшов він дуже невчасно — ще й не розвиднілося — і в нього в руках, наче запалена свічка, була велика патериця, з вирізьбленими на ній дивними знаками та словами. Сторожова вежа вхопила його, немов павук муху. Почали допитувати: хто він, звідки йде; вимагали пояснити візерунки та написи на патериці. Прочанин відповідав навіть на те, про що його зовсім не питали, говорив вільно й відверто, наче стояв перед праведним божим судом, а не перед злими турками. Розповів, що він — ніхто і ніщо; подорожній на землі, перехожий в цьому скороминущому світі, миттєва тінь під сонцем, що він свої швидкоплинні дні проводить у молитві і ходить від монастиря до монастиря, поки не обійде всі святі місця, церкви та усипальні сербських царів та вельмож. А візерунки й слова на патериці означають різні часи сербської свободи та величі в минулому і майбутньому. Бо наближається час воскресення, розповідав дідусь, посміхаючись своєю лагідною соромливою посмішкою, і судячи з того, що написано в книгах і що можна бачити на землі й на небі, то до цього вже зовсім близько. Воскресне царство, опокутуване стражданнями й засноване на правді.

— Знаю, панове, що вам не подобається те, про що я тут кажу. Краще було б про це з вами не говорити. Але ви мене спинили і вимагаєте, щоб я вам розповів чисту правду, ну що ж, можна. Бог — істина, а він один! А зараз, прошу вас, відпустіть мене, бо мені потрібно ще сьогодні дістатися до Бани, до монастиря святої Трійці.

Перекладаючи, товмач Шефко, погано знаючи турецьку мову, даремно намагався знайти слова, які б передавали абстрактні поняття. Командир сторожі, хворобливий анатолієць, слухав незрозумілу й неодоладну розповідь перекладача і час від часу кидав оком на діда, який безстрашно й незлобиво дивився на нього, підтверджуючи поглядом, що все воно — так, як говорить перекладач, хоч він і не розумів турецької мови. Командир десь глибоко в душі відчував, що перед ним якийсь юродивий, дорвіш невірних, нешкідливий дивак. В чудернацькій дідовій палиці, яку відразу зламали в кількох місцях, підозрюючи, що в ній сховані листи, не знайшли нічого.

Та в перекладі Шефка слова старого здавалися підозрілими, відгонили політикою й небезпечними намірами. Командир, коли б це залежало тільки від нього, відпустив би бідолашного, слабоумного діда,— хай би собі йшов своєю дорогою,— але був він не сам, навколо стояли солдати й вартіві-городяни і слухали допит. Тут був також його помічник Тахір, хитрий, злий чоловік, з запаленими очима, який вже кілька разів обмовляв його перед начальством і обвинувачував у недостатній обережності та суворості. Крім цього, й Шефко так перекручував у перекладі дідові слова, що вони могли старому тільки пошкодити. Любив оцей Шефко винохувати й доносити навіть і тоді, коли це йому не давало ніякої користі, він міг сам збрехати або підтвердити будь-яку брехню. Були тут і міські турки-добровольці, що похмуро і повагом обходили місто й затримували підозрілих перехожих, і без потреби втручалися в службові справи командира сторожі. Все тут зійшлося в одне. В ці дні турки наче сп'яніли від люті й бажання мститися, страчувати і вбивати кого завгодно, якщо не можна знищити тих, кого б вони хотіли. Командир не розумів їх і не вбачав у цьому ніякого сенсу, але помітив, що всі вони тільки того й чекають, щоб вежа першого ж ранку дістала свою жертву. Він навіть побоювався, що й сам постраждає, коли вчинить опір цим людям, сп'янілим від збудження. Сама думка про те, що він міг би собі нашкодити через цього божевільного діда, була безглуздою. А дідові з його балачками про сербське царство все одно далеко не пройти цим краєм, де турки хвилювались, наче стривожений вулик. Хай вже несе його бурхливий потік, коли він у нього потрапив.

Тільки-но діда зв'язали і командир збирався вже до міста, щоб не бачити страти, коли раптом надійшли стражники з кількома турками і привели з собою бідного одягненого сербського парубка. Одяг на ньому був подертий, обличчя та руки подряпані. Це був Миле, одинокий бідняк з Лієски, який працював на водяному млині в Осоїниці. Йому було не більше дев'ятнадцяти років, він був здоровий і високий парубок, кров з молоком.

Вранці, до схід сонця, Миле засипав ячмінь і, відкривши воду, пішов у лісок недалеко від млина нарубати жердин. Махаючи сокирою, він рубав вільху, мов солону. Парубку приємно було дихати свіжим ранковим повітрям і відчувати, що добре йде робота: від його ударів одне

за одним падали дерева. Звична робота тішила його і радувала. Сокира була в нього гостра, дерево тонке й занадто слабе для сили, що буяла в ньому. Щось наче наростало в ньому й примушувало вигукувати при кожному русі. Ці вигуки частішали, почали один з одним в'язатися. Миле, як майже всі жителі Лієски, не мав слуху і не вмів співати, але раптом голосно заспівав, загорлав у густій вільшині. Не думаючи ні про що, він співав те, що чув від інших.

В часи, коли підіймалась Сербія, народ переробив давню пісню:

Коли Алі-бег був повний сили,
Його прапор дівчина носила,

і вона зазвучала так:

Коли був Георгій повний сили,
Його прапор дівчина носила.

У завзятій, неймовірній боротьбі між двома релігіями, що тривала в Боснії віками і яка насправді прикривала боротьбу за землю, за владу, за своє власне розуміння життя та устрою світу, ворогуючі відбирали один в одного не тільки жінок, коней та зброю, але навіть і пісні. І багато які слова з пісень переходили від одних до других, наче дорожочинна здобич.

Цю пісню останнім часом співали серби в своєму колі під час родинних свят, але обережно, так щоб не долетіла вона до турецького вуха — співали її за щільно зачиненими дверима, або далеко в горах, куди роками не ступала турецька нога і де людина ціною самотності та злиденного існування добувала собі можливість жити, як їй хотілося, і співати, що їй ближче було до серця. Ось таку саме пісню й заспівав Миле, робітник з млина — в ліску біля самої дороги, якою ходили на ярмарок служькі і ораховецькі турки.

Світанок освітлював тільки верхівки пагорбів, а тут, у затінку навколо нього, було ще похмуро. Хоча Миле геть змочився холодною росою, йому було жарко від веселої роботи, після того, як він виспався і з'їв окраєць теплового хліба. Розмахнеться, рубне під корінь тонку вільху, а вона задрижить, схилиться, наче молода перед весільним батьком, обсіпле холодною росою, наче дрібним дощем, і так завмре: в цій гушавині вона не може впасти на землю. А він зрубує зелене гілля, легенько, наче бавиться. І при

цьому співає на повний голос, наголошуючи на окремих словах. «Георгій» — це щось невизначне, але велике й сміливе. «Дівчина» і «прапор» також не зрозумілі для нього слова, але вони відповідають його найбільшим бажанням і мріям: мати дівчину і нести прапор. В усякому разі, йому приємно вимовляти ці слова. Молода сила примушує його вимовляти їх голосно, безперестанку, а від цього вона сама зростає ще більше й вимагає вигукувати їх ще голосніше.

Так співав на світанку Миле, рубаючи жердини. Коли нарубав цілу в'язанку, він спустився з стрімкого схилу, тягнучи її за собою. Біля млина стояли якісь турки. Прив'язали коней і чогось чекали. Було їх чоловік з десять. І Миле відразу став таким, яким пішов у ліс, — незграбним, убогим та соромливим, без «Георгія» перед очима, без дівчини і без прапора. Турки почекали, поки він поклав сокиру й накинувся на нього відразу з усіх боків; після короткої боротьби зв'язали його поводами і повели до міста. По дорозі вони били його пальцею по спині, штовхали ногами в соромітне місце; розпитували, де тепер його Георгій, ляляли прапор і дівчину.

Біля сторожової вежі на брамі, де щойно зв'язали дивака-діда, крім солдатів, зібрались, незважаючи на ранній час, також якісь цікаві. Серед них були й озброєні турки-погорільці, які повтікали з Сербії. Вони тримались з особливою урочистістю, начебто готувались до великої події або вирішального бою. Зі сходом сонця їхнє збудження почало зростати. А сонце швидко підіймалося на небосхилі в світлій червонуватій імлі над Голешем. Переляканого парубка стерегли, мов ватажка повстанського загону, хоч він і був обдертий, убогий, до того ж приведений з лівого берега Дрини, де ще не було повстання.

Ораховецькі та слуяцькі турки, роздратовані його зухвалістю, яку вони вважали зловмисною, доповіли командирові, що парубок при самій дорозі нахабно співав пісень про Кара-Георгія та борців-невірників. Насправді ж парубок не був схожий на якогось там героя, або небезпечного ватажка. Переляканий, у мокрому одязі, побитий і подряпаний, блідий, він скося дивився на командира сторожі, ніби чекав від нього порятунку. Миле мало був у місті. Він не знав, що на мосту побудували вежу, і тому все йому здавалося дивним і незрозумілим, наче

він уві сні заблукав до незнайомого міста, між злих та небезпечних людей. Потупивши погляд і запинаючись, хлопець запевняв, що нічого не співав і ніколи не ображав турків, що він бідний робітник з млина, що він заготовляв жердини і сам не знає, чого його привели сюди. Миле тремтів від страху і справді не міг второпати, що ж воно сталося і як це він після такого веселого ранку в тінистій гущавині раптом опинився зв'язаний і побитий тут, на брамі, в центрі уваги стількох людей, перед якими йому треба зараз виправдовуватись. Миле навіть забув, чи співав він колись хоч яку-небудь найневиннішу пісню.

Та турки стояли на своєму: парубок співав бунтівничих пісень саме тоді, коли вони проходили шляхом, а коли його хотіли зв'язати, вчинив опір. На запитання командира кожний із них підтверджував свої слова клятвою:

- Клянетеся богом?
- Клянемося богом!
- Підтверджуєте свою клятву божим ім'ям?
- Підтверджуємо свою клятву божим ім'ям!

І так тричі. Тоді юнака поставили поруч з Єлисеєм і пішли по ката, який, мабуть, ще міцно спав. Дід подивився на юнака, який перелякано кліпав очима, соромлячись, що він стоїть серед білого дня на мосту серед стількох людей, приковуючи до себе всі погляди.

— Як тебе звати? — спитав дід.

— Миле, — мовив юнак так покійно, як відповідав на всі запитання турків.

— Миле, синку, поцілуймося. — І дід схилив свою сиву голову на його плече. — Поцілуймося і перехрестімося. Во ім'я отця і сина і святого духа, во ім'я отця і сина і святого духа. Амінь.

Через те, що в обох руки були зв'язані, дід тільки так, у думці, хрестився і хрестив юнака; він вимовляв слова молитви швидко, бо вже надходив кат.

Кат, один із солдатів, швидко скінчив своє діло, і перші перехожі, які спустилися з гір і переходили мостом (саме був базарний день), побачили дві голови на сучкуватих кілках біля вежі і місце страти, посипане річковим піском.

Так сторожова вежа почала свою «роботу».

З цього дня на браму приводили всіх, кого хапали тут, на мосту, або десь на кордоні як підозрілого або учасника

повстання. Кого із зв'язаними руками приводили сюди під вежу на допит, той рідко повертався звідси живий. Всі ці гарячі або просто нещасливі голови, відрубані катом, насаджувались на палі і виставлялися біля вежі. Безголови тіла страчених кидали в Дрину, якщо ніхто не приходив їх викупити, щоб поховати.

Повстання то вщухало, то розгорялося знову, і поки воно тривало, число кинутих у воду (хай собі пливуть і шукають іншу, розумнішу голову) було дуже великим. З ласки випадку, який нищить слабких і необережних, довгу чергу цих людей суджено було очолити двом вихідцям з середовища темних, убогих та простих людей. Адже саме в таких людей, якими були ці двоє, голова туманіє від виру великих подій і саме таких цей вир затягає і губить. Так, сільський хлопець Миле і дід Єлисей, мов брати, були страчені разом в один час, і їхні голови були виставлені на сторожовій вежі, яка після цього, поки тривало повстання, ніколи не залишалась без такої прикраси. Тому пам'ять про цих людей, яких раніше ніхто не знав, збереглася на довший час, ніж пам'ять про інші жертви, які при житті, можливо, були й більш відомими.

Так під кривавою і зловісною вежею зникла брама, а разом з нею і зустрічі, розмови, пісні та відпочинок. Навіть турки проходили мостом неохоче, а серби наважувались робити це тільки в разі крайньої потреби і йшли тоді, поспішаючи, з похнюпленою головою.

Навколо дерев'яної вежі, дошки якої з часом побуріли та почорніли, все здавалось занедбаним та неохайним, як і в кожному місці, де постійно живуть солдати. На балках сушилася солдатська білизна, з вікон виливали помії, викидали сміття та всякі нечистоти. Від цього на білій опорі моста довгий час здалеку видно було довгі брудні патьоки.

Обов'язки ката виконував один і той же самий солдат. Це був гладкий смуглявий анатолієць, з жовтими мутними очима та відкопиленими губами на опухлому обличчі, з якого не сходила посмішка, як це буває в оградних і лагідних людей. Він звався Хайрудін і незабаром став відомим не тільки в цілому місті, але і далеко за його межами, вздовж кордону. Свою «роботу» він виконував спокійно, з гідністю, і був у ній надзвичайно вправним і спритним. Вишеградці говорили, що в нього легша рука, ніж у міського циркульника Мушана. Його знали

старі й молоді, принаймні на ім'я, яке викликало в людей одночасно і жах, і цікавість. Сонячними днями він майже весь час сидів або лежав у затінку дерев'яної вежі і, як власник баштану оглядає кавуни, так він час від часу оглядав голови, насажені на палі; потім знову лягав на своє місце в затінку, позіхаючи і потягуючись, опасистий, з гнійними очима, спокійний, наче постарілий патлатий цепний пес. В кінці моста збиралися діти і з-за поруччя з цікавістю і жахом дивилися на нього.

Але коли потрібно було виконувати обов'язки ката, Хайрудін ставав спритним та вельми акуратним і не любив, коли хтось втручався в його «роботу». А її ставало все більше, бо повстання розросталося. Коли повстанці спалили декілька сіл недалеко від міста, озлоблення турків перейшло всяку межу. Вони не тільки ловили учасників повстання та шпигунів, чи тих, кого за них приймали, і приводили їх до командира на мосту, але й самі, проїняті злобою, конче хотіли брати участь у страті.

Одного разу тут був страчений і вишеградський священник, той самий отець Михайло, який під час великої повіди знаходив у собі сили жартувати з ходжею та рабином: він став невинною жертвою гніву турків проти сербів. Циганчата встромили в його мертві уста недокурок.

Але такі речі Хайрудін суворо засуджував і перешкоджав цьому, як тільки міг.

А коли анатолієць нагло помер від чорної віспи, його замінив новий кат, правда, далеко менше вправний. І ще багато років, поки в Сербії тривало повстання, на брамі завжди стирчали дві-три голови. Люди в такі часи швидко дичавіють і робляться жорстокими: вишеградці так звикли до цього, що проходили мостом байдуже, не оглядаючись на ці голови. І навіть не помітили, коли їх перестали виставляти.

А коли в Сербії та на кордоні з нею настало заспокоєння, вежа втратила своє значення та сенс. Однак, незважаючи на те, що перехід через міст був давно вільним, у ній і надалі жила варта. В кожній армії порядки змінюються поволі, а в турецькій — ще повільніше, ніж у будь-якій іншій. Вежа стояла б бог зна як довго, коли б однієї ночі від свічки не виникла пожежа. Вежа з висохлих дошок, ще гарячих від денної спеки, згоріла дощенту — тобто до кам'яних плит моста та брами.

Збентежені люди в місті дивилися на величезне полум'я, яке яскраво освічувало не тільки білий міст, але й навколишні гори і відбивалося червоними неспокійними відблисками на поверхні ріки.

А коли настав ранок, міст, звільнений від дерев'яної незграбної будови, яка роками закривала його браму, постав у своєму первісному вигляді. Білі плити були закурені і вкриті сажею, але невдовзі дощі та сніг змили і ці сліди. Таким чином від сторожової вежі та кривавих подій, пов'язаних з нею, не залишилося нічого, крім важких спогадів, які чим далі — більше блідли і зникали разом з своїм поколінням, та ще — однієї дубової балки, що не згоріла, бо лежала стиснута двома кам'яними плитами на сходах брами.

І знову брама стала для міста тим, чим вона була для нього раніше. На лівій терасі, коли йти з Вишеграда, кав'ярник знову розпалив жаровню і розставив все для готування кави. Пошкоджений лишився тільки фонтан: надбита була голова змія, з якої витікала вода. Люди знову почали затримуватися на кам'яній лаві на мосту і проводити час у розмовах, дрібних заняттях та дозвільній дрімоті. Літніми ночами тут співала молодь або самотньо сиділи юнаки, тамуючи любовну пристрасть або незрозумілий болісний потяг, що виникає в юнацтва від надто звичного оточення — йти кудись далеко на пошуки великих діл та незвичайних переживань. А через двадцять років тут співало і жартувало нове покоління, яке навіть не пам'ятало незграбного силуету дерев'яної вежі і хрипких вигуків сторожі, яка ночами зупиняла перехожих, ні Хайрудіна, ні виставлені голови, які він відтинав з винятковою майстерністю. Тільки старі жінки, відганяючи дівчорю, яка крала в них персики, вигукували їм навздогін голосні і люті прокляття:

— Щоб тобі Хайрудін розчесав патли! Тебе мати на мосту зачала!

Але діти, тікаючи від них через тини, не розуміли справжнього значення цих прокльонів. Знали тільки одне, що вони не означають нічого доброго й приємного.

Так біля моста мінялися покоління, а він, наче п'люку, струшував з себе сліди, що їх залишали на ньому минулі людські пристрасті і примхи, і після всього залишався незмінним.

VII

Над мостом та містечком пролітали роки і десятиріччя. Настала середина дев'ятнадцятого століття — період повільної агонії Турецької імперії. З точки зору сучасника цих подій, це були порівняно мирні і щасливі роки, хоч і тоді було багато причин для турбот і страху, траплялися посухи, поводи, небезпечні пошесті та інші лиха. Тільки все це відбувалося не відразу, і ці нещастя можна було порівняти з короткочасними потрясіннями між тривалими періодами затишшя.

Кордон між двома пашаликами, Боснійським та Белградським, який проходив тут біля самого Вишеграда, почав у ці роки визначатись все чіткіше і набув характеру та значення державного кордону. А це змінювало умови життя цілого краю і міста, впливало на торгівлю, на стосунки, на загальний настрій та взаємини турків і сербів.

Старі турки кривилися, недовіриливо підморгували, ніби хотіли відігнати від себе неприємну примару, сердились, загрожували, радились, а інколи місяцями забували про цю сувору дійсність, поки вона їм знову про себе не нагадувала і не починала їх бентежити.

Так одного весняного дня якийсь велетовський турок, який прийшов до Вишеграда з кордону, сидів на брамі і схвильовано розповідав іменитим городянам-туркам про те, що днями трапилось у Велетові.

— Якось узимку, — розповідав велетовець, — з'явився біля нашого села в супроводі озброєних людей лихий Йован Мичич, ружанський сердар¹ із Ариля, і почав

¹ Сердар — воєначальник (турецьке). — Прим. ред.

оглядати та вимірювати кордон. Коли його спитали, куди він іде і що тут робить, він зухвало відповів, що нікому не зобов'язаний звітувати, а тим більше — потурченим боснійцям, але коли вже дуже хочуть знати, то він їм скаже, що його надіслав ходжа Милош¹, щоб він подивився, де має пролягти кордон Сербії. Ми думали, — продовжував велетовець, — що влах п'яний і сам не відає, що говорить, хоч ми й знаємо здавна, що він — гайдук² і поганець. Ми його прогнали й забули про нього. Але не минуло й два місяці, як він знову з'явився, цього разу з великим загоном стражників Милоша і з повіреним султана, тихим і блідим стамбульцем. Ми не вірили своїм очам, але повірений нам все підтвердив. Від сорому не дивиться у вічі, але підтверджує: «Так, — сказав він, — цар³ вирішив, щоб Милош милостю султана керував Сербією і щоб встановив кордони своїх володінь». Коли люди повіреного почали вбивати кілки на схилі біля Тетребиці, підійшов Мичич і почав витягати їх. Оскаженілий влах, собаки б його покусали, накинувся на повіреного, нагримав на нього, наче на хлопчиська, і почав загрозувати йому. «Це, — каже, — не кордон; кордон встановили султан та російський цар і дали про це фірман⁴ князю Милошу; кордон тепер проходить по Лиму, навпростець на вишеградський міст, а звідси далі — Дриною; так от все тут навкруги — Сербія. Але й це, — каже, — тільки тимчасово, бо пізніше кордон потрібно буде пересунути ще далі». Ледве його вговорив повірений, і вони встановили кордон понад Велетовим. Поки що це так і залишилось. Тільки з того часу ми живемо в страху і не можемо придумати, що робити і куди подітись. Ми радилися з ужичанами, але й вони не знають, що з цього буде і до чого це призведе. А старий ходжа Зуке, який двічі ходив до Мекки і якому минуло дев'яносто років, сказав, що раніше, ніж через одне покоління, турецький кордон пересунеться аж до самого Чорного моря, на п'ятнадцять днів путі звідси.

Імениті турки уважно і зовні спокійно слухали веле-

¹ Ходжа Милош — правитель Сербії. В 1830 році, після перемоги Росії в російсько-турецькій війні 1826—1828 рр., був призначений наслідним князем Сербії і перебував під покровительством Росії. — *Прим. ред.*

² Гайдук — спришок, повстанець.

³ Мова йде про російського царя Миколу I. — *Прим. ред.*

⁴ Фірман — указ. — *Прим. ред.*

товця, але насправді були приголомшені і збентежені. Їм хотілося втекти від цих слів, і вони хапалися за кам'яну лаву, наче їх збивала з ніг могутня хвиля і міст виривався з-під ніг. Оволодівши собою, вони заперечували велетовцю, намагаючись зменшити значення цієї події.

Вони воліли жити так, щоб їх не турбували важкі думи і неприємні вісті, уникаючи серйозних та тривожних розмов на брамі, але цього разу все це не віщувало нічого доброго. Не будучи спроможними спростувати те, що говорив велетовець, заспокоїти і втішити його, вони з нетерпінням чекали, щоб він забрався звідси геть у своє Велетово разом з тими неприємними звістками, які він приніс. Звичайно, неспокій від цього не зменшувався, а на деякий час віддалявся. А коли гість справді пішов, вони були раді повернутися до своїх старих звичок і далі продовжували спокійно сидіти на брамі, не заводячи таких розмов, від яких життя стає немилим, а майбутнє страшним; покладались на час, щоб він заспокоїв їх перед тими подіями, які відбувалися там, за горами.

І час справді робив своє. Життя проходило без видимих змін. Від тієї розмови на мосту минуло тридцять років. І ті кілки, що їх повірений султана та румунський сердар забали в землю на кордоні, пустили коріння, поприймались і згодом вродили, але гіркі були для турків ці плоди: вони повинні були залишити і решту міст Сербії. Одного літнього дня на вишеградському мосту появилася сумна валка біженців з Ужиц.

Стояли теплі дні з довгими приємними вечорами; у такий час турки — торговці з міста — заповнювали обидві тераси над рікою. Сюди в кошах приносили кавуни і дині; вони тут, у затінку, лежали цілий день, а надвечір їх розкуповували на дозвіллі люди. Звичайно, билися об заклад, яка буде в кавуні серединка: червона чи біла. Потім його розрізали, і той, хто програвав, платив за кавун, і всі разом, жартуючи, з'їдали його.

Кам'яні тераси ще дихали спекою дня, а знизу підіймався, з приходом сутінок, холодний подих ріки. Дрина посередині ще блищала, а вздовж берегів під вербами та рокитами вже стелилися темнозелені тіні. Береги були освітлені промінням призахідного сонця — де-не-де яскраво, де-не-де менш помітно. Над усією південно-західною половиною гірського амфітеатра, який видно було з брами, пливли легкі хмарини, безперервно міняючи своє забар-

влення. Ці хмари були одним з найвеличніших видовищ, які можна було бачити влітку з брами. Як тільки дні ставали довгими, хмари з'являлися зі сходом сонця з-за гір густою сріблестосивою масою, більшали на очах, і тоді перед глядачем відкривалися казкові простори, чудові палаци з численними фантастичними куполами. Так висіли вони цілий день, нерухомі і важкі, над горами навколо міста, залитого промінням гарячого сонця. Турки, сидючи надвечір на брамі, завжди бачили перед собою ці хмари, схожі на велетенські шовкові шатра, які викликають в їхній уяві неясні видіння, сцени походів та воєн, казкові картини надзвичайної краси і розкоші. А коли наставала пітьма і небо над містом звільнялося від хмар, відкривалась нова чудодійна картина з зірок та місячного сяйва.

Ніколи на брамі не буває так надзвичайно добре, як наприкінці літнього дня. Людина стоїть на ній, мов у чарівній гойдалці, наче і по землі йде, і по воді пливе, і летить у просторі. І разом з тим вона відчуває себе надійно і міцно зв'язаною з містом, з своїм білим будинком, баштаном та фруктовим садом. Сидючи тут на брамі за чашкою кави і покуруючи люльку, багато хто з простих городян, у яких окрім хати і маленької крамнички на ринку не було більше нічого, відчували в ці вечірні часи багатство світу та невичерпність божих дарів. Отакі почуття викликала в людях протягом цілих століть ця гарна й міцна споруда, в добрий час задумана, на відповідному місці закладена та щасливо закінчена!

Одного разу в такий передвечірній час на мосту, як звичайно, чути було голосні розмови, сміх і жарти, якими городяни обмінювались між собою і перехожими.

Особливо жваво і весело кепкували з одного приземкуватого кремезного парубка дивної зовнішності. Звали його Салко Джоркан¹.

Джоркан був сином циганки і якогось солдата чи офіцера з Анатолії, який колись служив у містечку і виїхав звідси ще до народження цієї небажаної дитини. Незабаром померла й мати, і дитина залишилася круглою сиротою. Годувало малого ціле місто, він належав усім, але не був нічим. Салко прислуговував по крамницях та ха-

¹ Джоркан — сербське прозвище, від слова «джорав» — кривий. — Прим. ред.

тах, виконував роботу, яку ніхто інший не хотів робити, чистив канали та колодязі, закопував у землю всяке падло і те, що викидала ріка. Він не мав ні свого прізвища, ні своєї хати, ні певного ремесла. І в він де доведеться, стоячи або на ходу, спав на горищах, одягався в строкате лахміття, яке йому давали люди. Ще в дитинстві він втрапив ліве око. Чудний і добродушний веселун і п'яниця, він виконував доручення городян і був постійною мишенню жартів і глузувань.

Навколо Джоркана зібралось декілька юнаків, купецьких синків, які брутально кепкували з нього і насміхалися.

В повітрі чувся аромат достиглого кавуна й готової кави. З великих кам'яних плит, ще теплих від денної спеки, побризканих водою й чисто підметених, знімався разом з теплом особливий запах брами, який заражав людей безтурботністю і викликав у них химерні мрії.

Наступав момент, коли на зміну двя надходила ніч. Сонце зайшло, але ще не зійшла яскрава зірка над Молевником¹. У такий час, коли й звичайнісінькі речі здаються величними і страшними, сповненими особливого значення, на мосту з'явилися перші ужицькі біженці.

Чоловіки здебільшого йшли пішки, заповнені й понурі, а на малорослих конях, між клунками та скринями, сиділи закутані до очей жінки й голодні діти. На породистому коні, що ступав повільним кроком, їхав якийсь знатний турок з похнюпленим виглядом, чим ще більше підкреслював горе, що спіткало цих людей. Одні вели на мотузці кіз, інші несли на руках ягнят. Всі мовчали, навіть діти не плакали. Чути було тільки тупотіння кінських копит, звук людських кроків та одноманітне постукування мідного та дерев'яного начиння. Поява цих втомлених та бездомних людей відразу пригасила пошвавлення на брамі. Старі залишилися сидіти на кам'яних лавах, а молоді повставали й утворили з обох боків брами живі стіни; біженці валкою проїздили між них. Дехто з жителів міста мовчки, співчутливо дивився на біженців, дехто вітався з ними, намагався зупинити і похвастувати, хто чим міг, але ті навіть не оглядалися і майже не відповідали на привітання. Вони думали тільки про те, щоб завидна добра-тися до Околишта, де мали переночувати.

¹ Молевник — гора під Вишеградом. — Прим. ред.

Всіх їх було близько ста двадцяти сімей. Понад сто з них ішло до Сараєва, де вони сподівалися влаштуватись, а інші мали намір залишитись у місті; це здебільшого були ті, хто мав тут когось з своїх друзів або родичів.

Лише один з цих утомлених людей, очевидно, самотній і чужий серед своїх, бідолаха, зупинився на хвилину на брамі, напився води і взяв запропоновану йому цигарку. Він геть був запилений, у нього гарячково блищали очі, а його погляд ні на чому не міг зупинитись. Жадібно ковтаючи дим, він дивився навколо себе збентежено й неприязно і зовсім не відповідав на боязкі й співчутливі запитання. Потім витер довгі вуса, коротко подякував, оглянув усіх неухважним поглядом і промовив з гіркотою, яку породжує втома і відчай:

— Ви тут сидите, теревені розводите й не знаєте, що діється за Станишевцем¹. Ми тікаємо в турецьку землю. А куди ви втечете, коли до цього дійде? Про це, мабуть, ніхто з вас і не думає.

Раптом чоловік замовк. Того, що він сказав, було надто багато для людей, що тут досі безтурботно сиділи, і надто мало для його гіркого почуття, яке йому не дозволяло ні промовчати, ні як слід висловитись. Біженець сам перервав ніякову мовчанку — квалливо попрощався, ще раз подякував і побіг доганяти валку. Услід йому присутні посилали добрі побажання.

Після цього цілий вечір на мосту панував тяжкий настрій. Всі були похмурі й мовчазні. Навіть Джоркан мовчки сидів на кам'яній сходинці. Навколо нього були розкидані скоринки від з'їдених ним під заклад кавунів. Схвильований і засмучений, спустивши замислено очі, він тримав голову так, наче вдивлявся не в кам'яні плити моста, а в якусь ледве вловиму далечинь. Цього разу браму залишили всі значно раніше, ніж звичайно.

Але вже вранці все знову було по-старому, адже городяни не любили думати про погане й не звикли турбуватись про завтрашній день. Вони були глибоко переконані, що в житті рідко коли буває спокій, а тому нерозумно було б затьмарювати нечасті затишшя й шукати якогось сталого й незмінного порядку. Його не існує.

В середині дев'ятнадцятого сторіччя Сараєво на протязі двадцяти п'яти років двічі морила чума і один раз

¹ Станишевець — село під Вишеградом. — Прим. ред.

холера. Під час цих пошестей жителі міста дотримувались традиційних вказівок, що їх ще Магомет залишив своїм правовірним, як саме належить поводитись на випадок пошесті: «Якщо хвороба лютує в якомусь місці, не ходіть туди, бо можете заразитися самі, а коли перебуваєте там, де панує пошесть, не виходьте звідти, бо заразите інших». Та оскільки люди не дотримуються рятівних для них напучень, навіть коли б вони походили і від божого послання, — хіба що їх до цього примусять силою, — тому власті під приводом пошесті обмежували або зовсім переривали шляхове та поштове сполучення. Тоді життя на брамі зовсім міняло свій вигляд. Зникали ті, хто приходив сюди в якихось справах, і ті, хто приходив сюди поспівати та побалакати, а на кам'яній лаві, як і під час повстань та воєн, знову розташувалося кілька стражників. Голосно покрикуючи й розмахуючи рушницями, вони зупиняли подорожніх, що йшли з Сараєва, і повертали їх назад. Пошту приймали від гірців, дотримуючись усіх застережних заходів. На брамі в такі часи горіло невеличке вогнище з «запашного» дерева, і стражники обкурювали кожний лист, тримаючи його кліщами, в клубах густого білого диму; тільки після цього незаражені листи посидали далі. Перевозити крам взагалі не дозволяли. Та найбільше мороки було не з листами, а з живими людьми. Щодня біля моста збиралися мандрівники, торгівці, кур'єри, бродяги. Біля самого входу на міст їх зустрічав стражник і ще здалеку давав їм знак рукою не наближатися. Вони зупинялися і починали пояснювати, що їм конче потрібно дістатися до міста, що вони здорові, як бики, і не мають жодного відношення до холери — хай їй греть! — яка, може, й є десь там у Сараєві. Сперечаючись, подорожні крок за кроком доходять до середини моста й наближаються до брами. Тепер вже в суперечку втручаються й інші стражники. Сперечальники стоять у кількох кроках один від одного, всі голосно кричать і розмахують руками. А кричать вони більше тому, що варт майже цілий день попиває ракію, закушуючи її часником: це дозволяє стражникам їхня служба, і вони широко користуються цим правом, бо обидва ці засоби вважаються хорошими проти пошесті.

Багато хто з подорожніх, втративши надію, що вдасться умовити варту, збентежений повертається ні з чим до Околицта. Але бувають і настирливі люди; вони годинами

стоять біля брами, намагаючись обманути пильність варти або сподіваючись на якийсь нежданий і щасливий випадок. Якщо на мосту чергував старшина міської варти Салко Хедо, для подорожніх не було ніякої надії, що їм пощастить. Хедо — представник справжньої, священної влади, він майже не помічає того, з ким говорить, ледве слухає його і приділяє йому лише стільки часу, скільки потрібно, щоб вказати йому місце, згідно з встановленими приписами і наказами. Під час цього він глухий і сліпий, а коли кінчає справу, стає ще й німим. Дарма подорожній благає його або намагається підлеститись.

— Саліх-ага, та я ж здоровий...

— Ну, й забирайся зі своїм здоров'ям туди, звідки прийшов. Іди геть звідси!

З ним розмова коротка. Але коли залишалися молоді стражники, тоді можна було на щось сподіватися. Чим більше подорожній стоїть на мосту й чим довше сперечається з стражниками, розмовляє з ними, благає їх і розповідає про своє горе, що його примусило вирушити в дорогу, та про інші свої життєві злигодні, тим більше він стає їм близьким і знайомим і менше подібним до людини, яка може розносити холеру. Нарешті, хтось із стражників пропонує виконати в місті доручення подорожнього. Це перший крок на шляху до згоди. Та подорожній знає, що такі доручення майже ніколи не виконуються: стражники майже завжди такі, як і зараз — п'яні або напідпитку від «лікування» ракією і забувають про доручення або просто не виконують їх як слід. Тому він і далі сперечається, благає, обіцяє, посилається на бога й клянеться своєю душею, затулюючи розмову доти, поки примічений ним лагідний і на вигляд зговірливий стражник не залишається на брамі один. Тоді справа влаштовується сама собою. Відступливий вартовий повертається обличчям до муру з мармуровою дошкою, ніби він читає старовинний напис, а руки закладає за спину й розкриває праву долоню. Настирливий подорожанин кладе в неї умовлену монету і, озираючись направо і наліво, пробігає по другій половині моста і зникає в місті. А стражник знову повертається на своє місце, жує часник і запиває його ракією. Хміль сповнює його якоюсь безтурботною й веселою відвагою й надає йому сил не спати й охороняти місто від холери.

Та лихоліття не тривають вічно (в цьому вони мають щось спільне з радостями), вони лінають або принаймні чергуються з радісними часами, поки не зникнуть в непамяті. А життя на брамі, всупереч усьому, весь час оновлюється. Ні роки, ні сторіччя, ні найтрагічніші події не змінили моста. Всі вони проходили над ним так само, як бурхлива ріка протікала під його просто й досконало збудованими склепіннями.

VIII

Життя на брамі порушували в ті часи не тільки війни, пошесті та переселення. Навколо моста відбувалось багато й інших незвичайних подій, які люди надовго запам'ятовували, а роки, коли вони траплялися, діставали від них свою назву.

Кам'яне поруччя з обох боків брами давно потемнішало, стало наче відполірованим і тому значно відрізнялося від інших частин мосту. Сотні років селяни, переходячи через міст, ставили тут свою ношу, щоб відпочити; вільні від роботи люди, спершись на перила, очікували своїх друзів або розмовляли з ними; тут подовгу стояли самотні мрійники, нахилившись і вдивляючись у швидкі, піняві хвилі ріки, що котилась під мостом, завжди нові і завжди ті ж самі.

Але ще ніколи не юрмилося на мосту стільки людей і ніколи, спираючись на поручні, вони не дивилися так уважно на поверхню води, наче хотіли прочитати там якусь таємницю, як в один з останніх днів серпня цього року. Вода була каламутна від дощів, хоча було ще літо. Під склепінням моста крутилась біла піна, пливли тріски, хмиз та всяке сміття. Однак ті люди, що стояли на мосту, власне, й не цікавились рікою, адже вони її знали здавна, і вона не могла їм сказати нічого нового. Дивлячись у воду і розмовляючи між собою, вони шукали пояснення або якихось слідів незрозумілої і страшної події, яка всіх здивувала і збентежила.

На брамі тоді трапився небувалий випадок, який не траплявся раніше і який не повториться більше, скільки б не існувало місто і міст на Дрині. Чутка про цю подію

схвилювала і збентежила всіх жителів Вишеграда і розійшлася далеко — по інших містах та краях; так само поширюються і ходять по світу легенди.

Мова йде про два вишеградські виселки — Великий Луг та Незуки, розташовані на протилежних кінцях амфітеатра, що його утворюють навколишні гори та зелені горби.

Ближче до міста, в північно-східній частині долини лежить велике село Стражиште. Його хати, ниви та сади розкидані по пагорбах та улоговинах між ними. На пологовому схилі одного з цих пагорбів розташувалося п'ятнадцять хат, оточених з усіх боків полями та сливовими садами. Це Великий Луг, тихий, гарний, багатий турецький хутір. Він належить до сільської общини села Стражиште, але більше пов'язаний з містечком, ніж з селом, бо жителі Великого Лугу за півгодини добираються до міста; тут вони торгують і працюють так само, як і городяни. Різниця між ними та городянами полягає в тому, що їх добробут більш сталий і надійний, бо хутір розташований на родючих землях і його ніколи не заливає повідь, а самі жителі славляться скромною та поміркованою вдачею, їм не властиві погані звички городян. У Великому Лузі добра земля, здорова вода і вродливі жителі.

Тут жила сім'я з роду вишеградських Османачів. І хоч міські Османачі більш численні і багатші, все-таки люди вважали, що вони «похитнулись» і що справжні корінні Османачі живуть у Великому Лузі. Це були вродливі люди, які зберігали честь і славу родини, і їм належав на хуторі найбільший будинок, що притулився збоку до вершини пагорба, повернений фасадом на південний захід, завжди добре вибілений, з дахом з почорнілої дранки та з чотирнадцятьма вікнами. Цей будинок вже здалеку було добре видно, і він перший впадав в очі подорожньому, що спускався у Вишеград або, оглядаючись, залишав місто. Останні промені сонця, яке ховається за ліештанську вершину, завжди спинялися на білій стіні цього будинку. Городяни давно звикли спостерігати з брами, як горять на призахідному сонці вікна будинку Османачів, як вони поволі, одне за одним гаснуть і як часто, коли вже сонце зайде і місто вкривається вечірніми сутінками, одне з тих вікон все ще пламеніє останніми відблисками вечірнього світла, що заблудило між хмарами, і сяє ще

кілька хвилин, наче велика червона зірка над оповитим п'ятьмою містом.

Отакою відомою і помітною особою в місті був і господар цього будинку Авд-ага Османачич, людина запальна й гаряча в житті і в роботі. Він мав на ринку власну крамницю — низьке темнувате приміщення, в якому на дошках та плетених підстилках лежали купи розсипаної кукурудзи, сушених слив та соснових шишок. Авд-ага вів оптову торгівлю, і тому крамниця не щодня була відкрита, а тільки в базарні дні і лише в разі крайньої потреби серед тижня. В крамниці завжди був хтось із синів Авд-аги, а він сам, здебільшого, сидів на лаві перед крамницею і розмовляв з покупцями та знайомими. Це був ставний, рум'яний дідок з сивою бородою та вусами і хрипким приглушеним голосом. Авд-ага вже кілька років важко хворів астмою. Коли він гарячився або починав кричати — а це бувало з ним частенько — його відразу починав душити важкий кашель, надувалися на шиї жили, обличчя червоніло, з очей текли сльози, а з грудей виривався свист, хрип та інші звуки, що нагадували ревіння бурі в горах. Коли приступ кашлю проходив, Авд-ага відразу оволодівав собою, глибоко віддишував і продовжував перервану розмову, але говорив уже тихше, силним голосом. У місті та у всій околиці його знали як людину гостру на язик, щедрої руки та завзятого серця. Таким він був у всьому, навіть у торгівлі, хоч це часто-густо приносило йому збитки. Він інколи одним сміливим словом підвищував або знижував ціну слив або кукурудзи і робив це не для власної користі, а для того, щоб дошкулити якому-небудь сільському крутієві або скнарі-торгівцю. До його слів на ринку уважно прислухались, хоч і знали, що він у своїх міркуваннях часто керується власною примхою і легко спалахує. Коли Авд-ага приходив з Великого Лугу і сідав перед своєю крамницею, він недовго залишався сам, бо люди любили з ним побалакати і почути його думку. А він, одвертий і жвавий, завжди охоче говорив або сперечався про те, про що інші воліли мовчати. Задишка та приступи кашлю час від часу переривали його мову, але, як не дивно, від цього слова його не ставали менш переконливими, а навпаки, надавали всім його висловлюванням ваги та особливого значення, і важко було з ним не погодитись.

Авд-ага мав п'ять жонатих синів та одну єдину

дочку, яка вже була на виданні. Фата вважалася надзвичайною красунею і всім була схожа на батька. Питанням її одруження займалося ціле місто і майже вся околиця. Як це трапляється завжди, в кожному поколінні буває дівчина, яка своєю красою входить у пісні та легенди. Вона на кілька років стає предметом загального жадання та недосяжним взірцем; її ім'я запалює серця, її оточує захоплення чоловіків та заздрість жінок. Це обранці природи, яких вона підносить на небезпечну височину.

Дочка Авд-аги була схожа на батька не тільки обличчям та всією своєю зовнішністю, але й гострим розумом та словом. Це найкраще знали парубки, які на весіллях та при зустрічах намагалися дешевими лестощами або простацькими жартами її зачарувати або засоромити. Її ясний розум у бесіді аж нічим не поступався її вродливості. Тому в пісні про Фату, дочку Авд-аги (а пісні про таких надзвичайних красунь народжуються самі по собі), співалося:

Ти і мудра і вродлива,
Славна Фато, дочка Авд-аги!

Так співали та говорили в місті і на околицях, але було дуже мало таких, хто наважувався б сватати дівчину з Великого Лугу. А коли цим смільчакам, всім до одного, було відмовлено, навколо Фати, як це часто трапляється з людьми виключного талану і дивовижної долі, створилася порожняча, кільце подиву, злоби і заздрості, відкинутих бажань та зловтішного вичікування. Тих, про кого складають пісні і навколо кого без кінця-краю точаться розмови, рано забирає дивна доля, а замість них у народі залишаються жити пісні та легенди.

У нас часто трапляється, що вродлива і розумна дівчина саме завдяки своїй славі залишається невідданою та «засиджується», в той час як легко знаходять женихів дівчата, які ні в чому не можуть зрівнятися з нею. З Фатою цього не трапилося, бо знайшовся-таки парубок, в якого вистачило сміливості посватати її та виявилось достатньо розуму й настирливості, щоб досягти мети.

На тому неправильному крузі, який утворює вишеградська улоговина, на протилежному боці від Великого Лугу лежав хутір Незуки.

Вище моста, на відстані години ходу від нього, біля того самого накопичення стрімких скель, схожих на тем-

ний мур, крізь яке пробивається Дрина, вздовж води тягнеться вузька смуга доброї родючої землі. Її утворив намул ріки та бурхливих потоків з Буткових Стін. Уся ця земля зайнята полями та садами, а над ними на стрімких схилах зеленіють, вкриті соковитою травою, луки, що, підіймаючись, зникають вище між круч та густих чагарників. Увесь хутір належав бегам Хамзичам, яких називали Турковичами. На одному боці хутора стояло п'ять-шість хат орендарів, а на другому — будинки братів Хамзичів на чолі з Мустай-бегом Хамзичем. Гори отіювали глухий хутір, але разом з тим і захищали його від вітру; він був багатшим на фрукти і сіно, ніж на жито. Оскільки хутір з усіх боків був оточений і стиснений високими стрімкими горами, тут панувала глибока тиша, яку порушували лише гейкання чабанів та дзенькіт калатал худоби. Ці звуки плвли понад берегами й відбивалися в горах лункою багаторазовою луною. З Вишеграда до хутора вела лише одна дорога. Коли людина, виходячи з міста, переходить міст і, минаючи дорогу, що звертає ліворуч, сходять до самого берега ріки, вона опиняється на вузькій кам'яній стежці. Ця стежка повертає вліво і в'ється понад Дриною оголеним схилом і виділяється білою смужкою на фоні спадаючої до ріки кручі. Якщо слідкувати з мосту за вершником або пішоходом, складається враження, що він посувається по вузькій жердині біля підніжжя скель, над самою рікою, відбиваючись увесь час у тихій зеленій воді.

Така була дорога з міста до Незуків, а далі дороги не було зовсім, бо далі нікуди й нікому було ходити. Тільки біля хат над урвищем, порослим рідким лісом, біліли дві глибокі вимоїни, якими продиралися пастухи, коли гнали в гори худобу.

Тут стояв великий, побілений будинок найстаршого Хамзича, Мустай-бега. Він зовсім не поступався величиною перед будинком Османгича у Великому Лузі, але, на відміну від нього, зовсім ховався між деревами, що росли на низині коло Дрини. Біля будинку півколом стояло одинадцять високих яблунь, які, похитуючись, своїм шелестінням оживляли цей глухий і віддалений закуток. Тут же стояли трохи менші та більш скромні будинки двох інших братів Хамзичів. У всіх Хамзичів було багато дітей, і всі вони — худорляві, високі, блідолиці, мовчазні й замкнуті, але дружні та спритні в роботі — звикли ці-

нувати й охороняти свою власність. Так само, як і в заможних людей з Великого Луга, в них у місті були свої крамниці, куди вони зносили все, що росло в Незуках. У будь-яку пору року вони та їхні робітники, наче мурашки, добиралися туди й назад вузькою кам'янистою стежкою понад Дриною, несли до міста товар або, продавши його, поверталися з грошима в чересі до свого тихого гірського сільця.

В білому великому будинку Мустай-бега Хамзича, що раптово, як приємне видіння, постає перед очима подорожнього в кіщі кам'янистої стежки, саме тоді, коли йому вже почало здаватися, що він зайшов у глухий кут, жило чотири дочки та син Наїл. Наїл-бег з Незуків, однак бега, одним з перших спинив свій вибір на Фаті з Великого Лугу. Одного разу, на якомусь весіллі, крізь відчинені ворота, біля яких юрмився натовп цікавих юнаків, він замилювався Фатиною красою. Побачивши її наступного разу в колі подруг, він наважився на сміливий жарт:

— Дай боже, щоб тебе Мустай-бег з Незуків назвав своєю невісткою.

У відповідь Фата стиха засміялася.

— Не смійся, — палко промовив крізь вузьку щілину в воротах молодий парубок, — це чудо колись таки станеться.

— Станеться, коли Великий Луг зійде в Незуки! — відповіла, знову засміявшись, дівчина з тим гордим виразом, який властивий тільки таким жінкам, як вона і тільки в її віці. Цей вираз говорив більше, ніж її слова і сміх.

Отак природою надто обдаровані створіння часто сміливо і безоглядно роблять виклик долі. Відповідь Фатини молодому Хамзичу стала відомою людям, і вона перешоходила з уст в уста так само, як і розповіді про все, що вона робила і говорила.

Хамзичі не такі люди, які спиняються перед першими ж труднощами. Вони ні за що не бралися відразу, знаскоку, а тим більше за таку справу, як сватання. Їхні спроби добитися свого через кривих з міста не принесли бажаного успіху. Тоді старий Мустай-бег Хамзич узяв справу одруження сина в свої руки. В нього здавна були ділові стосунки з Авд-агою. Завдяки своїй упертій і гордій вдачі, Авд-ага в останній час зазнав значних збитків

і примушений був видати векселі, яким кінчався термін. Мустай-бег допоміг йому і підтримав у біді, як це у важку хвилину можуть зробити тільки справжні ділові люди: швидко, просто і без зайвих розмов.

У напівтемних і холоднуватих крамницях та на витертих лавах біля них вирішуються не тільки грошові й торгові справи, але й доля людей. Що трапилось між Авдагою Османгичем та Мустай-бегом Хамзичем, коли Мустай-бег домігся, щоб Фату засватав його єдиний син Наїл, і як різкий і честолюбний Авд-ага віддав дівчину — про це ніколи ніхто не дізнається. Так само невідомо, що трапилось у Великому Лузі між батьком та його вродливою єдиною дочкою. Про якесь заперечення з її боку, звичайно, не могло бути й мови. Тільки — один погляд, сповнений болісного здивування, інстинктивний рух протесту, а потім німа і глуха покірливість батьковій волі, як це скрізь і завжди в нас було і ще й нині буває. Наче уві сні почала вона перебирати, дошивати і складати свій посаг.

Нічого не було чути і з Незуків. Обережні Хамзичі не хотіли, щоб люди по-пустому пашекували про їхній успіх. Добившись свого, вони були задоволені досягнутим, і їм не потрібно було ділитися з кимось радістю, так само як не шукали вони співчуття в біді або невдачі.

Та все ж таки, як воно завжди буває, люди говорили про це багато, докладно і без пуття. В цілому місті та його околицях ходили чутки про те, як Хамзичі домоглися успіху, як вродлива, горда і розумна дочка Авд-аги, для якої у всій Боснії не знаходилося гідного жениха, була скорена й приборкана; як все-таки «Великий Луг спуститься в Незуки», хоч Фата й зарікалася, що цього ніколи не буде. Адже люди люблять говорити про падіння та зганьблення тих, хто знявся і злетів занадто високо. Цілий місяць обговорювали цей випадок і базікали про майбутнє пониження Фати, смакуючи ці розмови, мов солодку водичку. Цілий місяць готувалися до весілля і в Незуках, і в Великому Лузі.

Цілий місяць Фатима працювала з подругами, родичками та наймичками над своїм посагом. Дівчата співали. Співала й вона. Знаходила снагу і для цього. Вона прислухалась до свого голосу і думала свою думу. Адже з кожним рухом голки їй ставало все ясніше (і вона запев-

няла себе в цьому), що ні вона, ні її шитво ніколи не побачать Незуки. Вона про це не забувала ні на мить. За роботою та піснями їй здавалось, що від Великого Лугу до Незуків далеко і що місяць — довгий час. Так бувало і вночі. Посилаючись на невідкладну роботу, вона залишалася сама, і вночі перед нею відкривався неосяжний світ, багатий, повний світла й радісних перемін.

Ночі в Великому Лузі теплі, але не паркі. Низькі зірки неспокійно миготять і виблискують химерним білим сяйвом. Стоячи біля вікна, Фатима милувалася такою ніччю. По всьому її тілі розливалася солодка й спокійна млюсть; вона відчувала кожну частину свого тіла окремо, наче особливе джерело сили й радості: ноги, стегна, руки, шию, а особливо груди. Її повні й високі груди притискалися до дерев'яного підвіконня. Їй здавалося, що пагорб перед її очима з усім, що на ньому є — будинками, садами та полями — дихає тепло, глибоко, рівномірно, здіймається й опускається з світлим небом та нічним простором. При кожному подиху дерев'яне підвіконня наче падає й підіймається, торкається її грудей і знову кудись відходить, згодом повертаючись і торкаючись до них знову й знову, і так без кінця.

Авжеж, світ великий! Він здається величезним і вдень, коли вишеградська долина знемагає від спеки, коли біліє на березі зеленої ріки місто, обведене правильною лінією моста та чорними горами, коли здається, що можна почути, як досягають жита. Але вночі, тільки вночі, коли оживає і рухається небо, відкривається вся безкрайність і могутність світу, в якому людина губиться і не може вирішити ні куди вона йде, ні чого бажає, ні що їй треба робити. Тільки тоді пробуджується справжнє життя, світле і довге; тут немає ні слів, що покладають тяжкі обов'язки на все життя, ні обіцянок, що несуть з собою смерть, ні безвихідних становищ. І хоч швидкоплинна, неблаганна доля інколи не залишає людям іншого виходу, крім смерті та ганьби, вона все ж таки не має влади над цим світом. Справді, тут усе не так, як у житті дня, де сказане — незмінне і де обіцяне — неминуче. Тут усе вільне, безмежне, безіменне і німе.

Раптом знизу, наче здалеку, почувся тяжкий, глибокий і придушений хрипкий звук:

— Ка-хи! Ка-хи!

Це Авд-ага бореться з нічними приступами кашлю.

Дівчина не тільки впізнає голос батька, вона ясно бачить, як він сидить і курить, змучений кашлем, не може заснути. Їй здається, що перед нею — його великі карі очі, безмежно знайомі, як і рідна хата, і такі схожі на її власні; лише вони затінені старістю, сльозливі і насмішкуваті. В цих очах того дня, коли батько сказав, що просватав її за Хамзича і що за місяць треба підготуватися до весілля, вона прочитала неминучість своєї долі.

— Ка-хи! Ка-хи! Ка-хи! Аах!

Недавнє почуття нічної краси та величі світу раптом гасне. Розкішне дихання землі спиняється. Груди дівчини стискає легка спазма. Меркнуть зірки в безмежному просторі. Тільки доля, її безвихідна жорстока доля чекає на неї, підкрадаючись у тиші, нерухомості та порожнечі, щоб сталося те, що має статися.

Знизу чути глухий кашель.

Так, вона й чує батька, і бачить, наче він стоїть перед нею. Це її дорогий, дужий і коханий батько, з яким вона з дитинства почуває себе нероздільно злиною в одне ціле. Сильний кашель, що стрясає всім його тілом, вона відчуває в своїх грудях. Правда, саме батькові уста промовили «так» тоді, коли вона сказала «ні». Та вона завжди згодна з ним, отже й тепер. Його «так» належить їй, як і її «ні». І через це її доля, така жорстока і згубна, найбільше фатальний день, і вона не бачить для себе виходу, не може його бачити, бо його нема. Та одне знає певно: завдяки тому батьковому «так», яке її зобов'язує в такій же мірі, як і її «ні», вона повинна з'явитися перед кадєю¹ разом з сином Мустай-бега, адже неможливо навіть подумати і припустити, щоб Авд-ага Османгич не дотримав слова. Але так само добре й певно знає вона, що після цього її нога не ступить в Незуки, бо тоді б не дотримала власного слова. А це також неможливо, бо й це слово Османгичів.

Тут, у мертвому проміжку між батьковим «так» і власним «ні», між Великим Лугом та Незуками, тут, у цьому тупику, треба шукати виходу. Ось про що Фата напружено думала. Її думки ширяли вже не в просторах величезного й багатого світу, не над дорогою з Великого Лугу до Незуків, а над тим коротким і смутним відтин-

¹ Кадія — духовний суддя у магометан, який обов'язково буває присутній під час браання шлюбу. — Прим. ред.

ком шляху, що веде від будинку ~~суду~~, де кадія повинчає її з Мустай-беговим сином, до кінця моста, де кам'яний схил спускається до вузької стежки в Незуки, на яку — а це вона знає напевно — ніколи не ступить. Над цим відтинком шляху її думка літала безперестанку від одного краю до другого, наче ткацький човник крізь основу: від будинку суду, через площу, потім через ринок — до кінця моста, а звідти, наче від глухої стіни, вона відразу поверталась: через міст, ринок, майдан — до будинку суду. І так увесь час: уперед — назад, уперед — назад! Тут ткалася її доля.

І ця думка, яка не могла ні спинитися, ні знайти виходу, все частіше затримувалась на брамі, на тій гарній і світлій кам'яній лаві, де літні люди сидять і розмовляють, а парубки співають, і завмирала над безоднею, де шумить під мостом зелена, швидка і глибока ріка. І тоді вона, знову пройнята жахом від такого виходу, летіла, наче заклята, від одного кінця дороги до другого, щоб, не знайшовши іншого розв'язання, знову зупинитися на брамі. І щонаочі думки дівчини все частіше, все довше затримувалися на цьому місці.

А усвідомлення того, що настане день, коли не мислено, а наяву треба буде пройти цією дорогою і ще до кінця моста прийняти рішення, несло в собі весь жах смерті і згнєбленого життя. Їй, такій безсилий і самотній, здавалося, що самий жах цієї думки мав одігнати, або принаймні відкласти цей день.

Але час ішов своєю чергою — не швидко, але й не поволі, а рівномірно і невмолимо. Надійшов і день весілля.

В останній четвер серпня (це і був фатальний день) Хамзичі приїхали на конях у Великий Луг за дівчиною? Фату, під важкою новою фереджею¹, посадили на коня і повезли до міста, а тимчасом на подвір'ї навантажували коней скринями з посагом. У будинку суду перед кадєю був оголошений шлюб. Так справдилось слово Авд-аги, що пообіцяв віддати свою доньку за сина Мустай-бега. Після цього невеличкий весільний поїзд вирушив до Незуків, де все було приготовлено для врочистого весілля.

¹ Фереджа — чорне довге покривало, яким запинаються мусульманки. — Прим. ред.

Проїхали вже площу, ринок — частину того фатального шляху, яким стільки разів уявно проходила Фата. Дівчина почувала себе легко і впевнено — далеко легше, ніж у думках; тепер її не хвилювали ні зірки, ні простори, ні батьків хриплий кашель, ні бажання, щоб час зупинився або летів швидше. Коли весільний поїзд ступив на міст, дівчина відчула ще раз, як і в літні ночі біля вікна, кожную частину свого тіла сильною і окремою, а особливо груди, стиснені зараз, наче панциром, вінчальним вбранням. Ось і брама. Так само, як це вона робила багато разів у думках минулими ночами, дівчина нахилилась і пошепки попросила наймолодшого брата, який їхав поруч з нею, щоб він трохи підтягнув коневі попрягу, бо зараз буде та кам'яна стежка, що веде в Незуки. Спочатку спинились вони двоє, а потім трохи далі й свати. Нічого незвичного в цьому не було. Не вперше і не в останнє свати зупинялися на брамі. Поки брат Фати спішився, обійшов коня і перекинув повіддя через його шию, дівчина підїхала до самого краю моста, ступила правою ногою на кам'яне поруччя і, легко піднявшись із сідла, мов пташка, полетіла з висоти в бурхливу ріку. Брат, який кинувся був до неї і цілим тілом перехилився через перило, ще встиг торкнутися рукою фереджі, що затріпотіла на вітрі, але не зміг затримати.

Свати з несамовитими криками позіскакували з коней, але спинилися перед камінною огорожею, закам'яніли, застигли в дивних позах.

Надвечір того ж дня почав падати великий дощ, незвично холодний для цієї пори року. Вода в Дрині піднялася й покаламутнішала. Наступного дня високі жовтуваті хвилі викинули тіло Фати на мілину біля Калати. Тут його помітив якийсь рибалка і відразу повідомив начальника варті. Той, разом з муктаром, рибалкою та Салко Джорканом, без якого не відбувалась жодна значна подія, прибув на місце.

Тіло лежало в м'якому, мокрому піску: його обхлюпували, а часом і зовсім вкривали каламутні хвилі. Вода скрутила і перекинула через голову дівчини її чорну фереджу, що разом з чорним волоссям чорною плямою виділялася коло білого молодого тіла, з якого хвилі зірвали тоненьке весільне вбрання. Похмуро зціпивши зуби, Джоркан і рибалка спустилися на мілину, наче живу, витягли голу дівчину з вологого піску, який вже почав

її засмоктувати; винесли на берег і тут відразу накрили мокрою, обліпленою мулом, фереджею.

Того самого дня утопленицю поховали на найближчому турецькому кладовищі, на стрімкому схилі пагорба, на якому був розташований Великий Луг. А ввечері в трактирі навколо Джоркана та рибалки зібралися нероби, охоплені нездоровою та непристойною цікавістю, яка особливо розвинена в тих, хто живе пустим, позбавленим будь-якої краси, життям, бідним на хвилювання і події. Джоркана та рибалку частували ракією та тютюном, сподіваючись почути від них якусь подробицю про труп або похорон, але все марно. Навіть ракія не розв'язала їм язика. Джоркан нічого не говорив. Він без упину курив і єдиним блискучим оком слідкував за кільцями диму. Час від часу Джоркан і рибалка перезиралися, мовчки обидва раптом підіймали чарки, наче невидимо цокалися, і випивали одним духом.

Так сталася на брамі незвичайна і незабутня подія. Великий Луг не спустився в Незуки, і Фата, донька Авдаги, не вийшла за Хамзича.

Авд-ага Османогич більше не появився в місті. Він помер тієї ж зими, задушений кашлем, не промовивши нікому й слова про муку, яка звела його в могилу.

Наступної весни Мустай-бег Хамзич оженив сина на дівчині з родини Бранковичів.

Жителі міста ще якийсь час говорили про цю подію, а згодом почали про неї забувати. Залишилась тільки невмируща пісня про дівчину, рівної якій за вродливістю та розумом не було на світі.

IX

Через сімдесят років після повстання Кара-Георгія в Сербії почалася війна, і прикордонні області відразу відповіли на неї повстанням¹. У горах знову запалали турецькі й сербські хати — в Жлебі, Гостиллі, Цирничиха та Велетові. Після багаторічної перерви турки знову почали виставляти голови страчених сербів. Це були звичайні, коротко обстрижені селянські голови з пласкуватими потилицями, кошавими обличчями та довгими вусами — наче ті ж самі, як і сімдесят років тому. Але все це тривало недовго. Як тільки війна між Сербією і Туреччиною закінчилась, люди заспокоїлись. Правда, це був мир тільки про людське око, за яким крилося багато тривоги, збуджених розмов та обережних перешіптувань. Все сміливіше, все відвертіше говорили про вступ австрійських військ у Боснію. На початку літа 1878 року через Вишеград пройшли, по дорозі з Сараєва до Прибоја, регулярні частини турецької армії. Поширилась чутка, що султан віддасть Боснію без опору. Кілька сімей збиралося переїхати в Санджак; серед них були й ті, хто тринадцять років тому переселився з Ужиці; не бажаючи жити під владою сербів, вони зараз знову готувалися тікати від нового панування християн. Більшість людей залишалась на місці, очікуючи подій, приховуючи під маскою байдужості нерестерпний неспокій.

На початку липня прибув плевлянський муфтії² з не-

¹ Повстання сербів спалахнуло в Боснії та Герцеговині в 1875 р.— *Прим. ред.*

² Муфтії — духовна особа.

великим загоном, але з великою рішучістю організувати в Боснії опір австрійцям. Поважає білява людина, зовні спокійна, але палкої вдачі, муфтії сидів одного чудового літнього дня на брамі, куди він скликав іменитих турків з Вишеграда, бажаючи підняти їх на боротьбу проти австрійців. Він запевняв, що згідно з офіціальними наказами переважна більшість регулярних військ залишається, щоб разом з народом дати відсіч новому завойовникові, закликав молодь відразу ж приєднатися до війська і переконував надсилати для нього продовольство в Сараєво. Муфтії знав, що вишеградці ніколи не користувалися славою завзятих вояків і воліли ліпше по-дурному жити, ніж по-дурному вмирати, і все ж таки його здивувало, що так байдуже і стримано поставились вони до його слів. Не маючи змоги далі залишатися тут, муфтії пригрозив вишеградським туркам судом народу та божим гнівом і залишив свого помічника Османа-ефенді Караманлію, доручивши йому і далі переконувати їх у konieczній потребі їхньої участі в загальному русі.

Під час розмов з муфтієм найбільше заперечував йому Алі-ходжа Мутевеліч. Він походив із однієї з найстаровинніших та іменитіших родин у місті. Мутевелічі ніколи не могли похвалитися великим багатством, проте були відомі своєю чесністю та відвертістю. Вони здавна мали славу впертих, але непідкупних, сміливих, непіддатливих на лестощі й на які-небудь низькі мотиви та інтереси. Понад два століття старший член їх сім'ї був на посаді мутевелії — охоронця та управителя вакуфа Мехмед-паші у місті. Він піклувався про славнозвісний Кам'яний заїзд біля мосту. Ми бачили, як після того, коли Туреччина втратила Угорщину, Кам'яний заїзд позбувся коштів, на які він утримувався, і завдяки збігу обставин перетворився в руїни; таким чином від священного дару візира залишився тільки міст — громадська споруда, яка не вимагала спеціальних коштів на утримання, але й не приносила жодного прибутку. А в Мутевелічів залишилося тільки прізвище, як славетний спогад про посаду, яку вони гідно займали на протязі багатьох років. Посада, щоправда, перестала існувати ще з тих часів, коли Даутходжа був переможений у своїй боротьбі за збереження Кам'яного заїзду, але пошана до них залишилась, і разом з нею залишилось тверде переконання, що вони, Мутевелічі, саме вони, покликані піклуватися про міст і до-

певної міри відповідають за його долю. Адже міст, хоч він зараз і належить громаді, колись був складовою частиною великого прибуткового вакуфа, яким вони колись управляли, і який згодом так трагічно прийшов у занепад і зник. У роді Мутевеличів здавна встановився звичай, що у кожному поколінні хоч один з членів сім'ї закінчував школу й ставав муллою. В нинішньому поколінні муллою зробився Алі-ходжа. Взагалі Мутевеличі досить збідніли, і їхня родина не була такою численною, як колись. Залишилось у них лише кілька робітників та крамниця, що з давніх давен належала їх родові, на базарній площі, на кращому місці — біля моста. Два старші брати Алі-ходжі загинули на війні, один — у Росії, а другий — в Чорногорії.

Алі-ходжа був ще молодою людиною — повнокровоною, жвавою та насмішкливою. Як у справжнього Мутевелича, в кожному випадку в нього була своя власна думка, яку він завзято захищав і при якій уперто залишався. Завдяки своїй одвертості та незалежному напрямку думок, у нього часто були розходження в поглядах з місцевим духівництвом та старшинами. Він мав звання ходжі, але не займав ніякої посади, отже, й не одержував жодних прибутків. Щоб бути якомога більше незалежним, він торгував у крамниці, яку успадкував від батька.

Так само, як і більшість вишеградських мусульман, він був проти озброєного опору. Цю людину не можна було запідозрити ні в боягузстві, ні в релігійній байдужості. Звичайно, він як муфтії і як кожний з тих, хто закликав до повстання, ненавидів ворожу християнську силу і все те, що, наближаючись, вона несла з собою. Але переконавшись у тому, що султан справді віддає Боснію швабам, він противився неорганізованому народному опору, приреченому на поразку і який міг зробити нещастя ще більш важким: Це своє тверде переконання він рішуче висловлював і стійко захищав. І тепер своїми уципливими запитаннями ставив муфтія в скрутне становище і дратував дотепними зауваженнями. Так він мимоволі підтримував серед вишеградців, які і так не рвалися в бій і не дуже готові були на жертви, дух одвертого опору войовничим намірам муфтія.

Коли Осман-ефенді Караманлія залишився продовжувати переговори з городянами, Алі-ходжа почав виступа-

ти і проти нього. Кілька бегів та агів, які досі висловлювалися ухильно й обережно, але насправді цілком були згодні з Алі-ходжею, не перешкоджали відвертому і запальному ходжі сперечатися з Караманлією.

Надвечір імениті вишеградські турки прийшли на браму і сіли в коло по старшинству, підібгавши ноги; серед них був і високий, худорлявий і блідий Осман-ефенді. Кожний м'яз його обличчя неприродно напружувався, очі гарячково блищали, чоло та щоки перетинали глибокі зморшки — наче в епілептика. Навпроти нього стояв рум'яний, кремезний, гарний на вигляд Алі-ходжа і своїм тоненьким голосом задавав йому все нові й нові запитання. Які сили? Куди їх пошлють? З яким спорядженням? Яка мета цього? Що буде в разі невдачі? Холодна, майже злорадна педантичність його запитань лише приховувала власну тривогу і біль від усвідомлення переваги християн і очевидної слабкості та безсилля турків. Але схвильований і похмурий Осман-ефенді не був тією людиною, яка могла правильно зрозуміти і визнати докази Алі-ходжі. Сильної і свавільної вдачі, цей запальний фанатик швидко втрачав витримку і самовладання і кидався на того, хто висловлював найменші ознаки сумніву та нерішучості, наче мав справу з швабом. Алі-ходжа дратував його, і він, ледве стримуючи свій гнів, відповідав грубо і загальними фразами. Іти треба туди, куди буде потрібно, і з тим, що є. Головне, не допустити в свій край ворога без бою, а той, хто багато розпитує, той шкодить справі і допомагає ворогові. Нарешті, зовсім розлючений, він відповідав з ледве прихованим презирством на кожне запитання ходжі: «Так, прийшов час загинати». «Покладемо свої голови». «Загинемо всі до одного».

— А! Ось воно як, — перервав ходжа, — а я гадав, що ви хочете вигнати швабів з Боснії і саме для цього гуртуєте нас. А якщо всім загинати, то ми можемо загинути, ефенді, і без тебе. Нема нічого легшого, як загинути.

— Бачу, що тобі не хочеться загинути, — кинув грубо Караманлія.

— А я бачу, що тобі хочеться, — уципливо відповів ходжа, — не розумію тільки, навіщо ти підбираєш товаришів на таке паскудне діло.

Так розмова перейшла в звичайну сварку. Осман-ефенді назвав ходжу вляхом та одним з тих зрадників, голови яких так само, як і вляхів, треба було б виставити

на цій брамі. Але ходжа і далі сміливо рубав з плеча і завзято наводив причини й докази, ніби й не чуючи погроз та образ.

Справді, важко було знайти настільки незгодних між собою людей і таких невдалих парламентарів. Від них можна було чекати лише одного, що вони ще більше заплутають справу і викличуть нові конфлікти. Це було неприємно, але неминуче, бо під час громадських потрясінь та закономірних великих змін здебільшого на перший план висувуються випадкові люди, обмежені і неповноцінні, які ведуть справи погано і збочують на манівці. В цьому одна з ознак перехідного часу.

Однак бегам та агам ці марні сварки були на руку, бо таким чином питання про їх участь у повстанні залишалося невирішеним, а самі вони не хотіли висловлюватись одверто. Тремтячи від гніву і голосно загрожуючи, наступного дня вранці Осман-ефенді з кількома своїми людьми відправився слідом за муфтієм до Сараева.

Вісті, що надходили на протязі цього місяця, зміцняли в агах та бехах, які воліли турбуватися лише про своє місто та про свої власні будинки, бажання ухилитися від рішучої відповіді. В середині серпня австрійці зайняли Сараєво. Трохи пізніше відбувся невдалий бій коло Глашниця. Це одночасно стало і кінцем будь-якого опору. Стрімким шляхом з Лієски через Околиште в місто потяглися залишки розбитих турецьких загонів. Тут були, разом з повстанцями, і солдати регулярної армії, які почасти за наказом султана, а хто й на свій страх і ризик, приєдналися до повстанців. Солдати, не турбуючись ні про що, просили лише хліба та води й питали дорогу на Увац; але повстанці, яких не зломива поразка, палали відвагою та бажанням продовжувати боротьбу. Почорнілі, запорошені й обідрані, вони грубо відповідали на запитання вишеградських турків, які не брали участі в боротьбі, готувалися копати окопи й боронити перехід через міст на Дрині.

І тут знову з'явився Алі-ходжа; він одверто і настирливо доводив, що обороняти місто і взагалі чинити опір — безглуздо, коли шваби вже перекраями Боснію вздовж і впоперек. Повстанці й самі це бачили, але не хотіли признати своєї поразки, бо їх дратували ці чисто одягнені, дородні люди, які охороняли свої будинки і майно, хитроумро тримаючись осторонь від повстання та війни. В цей

час повернувся, немов забувши про все, той самий Осман-ефенді Караманлія, ще блідіший та худіший, але ще більш у войовничому та рішучому настрої. Він належав до тих, які не визнавали невдачі, і настирливо вимагав чинити опір за будь-яку ціну і навіть бути готовими померти. Всі схилились і відступали перед його шаленим завзяттям, крім Алі-ходжі. Без найменшої зловтіхи, спокійно й тверезо доводив він упертому Осман-ефенді, що з повстанням трапилося те, що він, Алі-ходжа, на цій самій брамі вішував місяць тому. Він радив Осману-ефенді скоріше вирушити з своїми людьми в напрямі Плевля, щоб не наробити ще більшого лиха. Ходжа говорив лагідно і ставився до Караманлії з співчуттям і увагою, наче до хворого, хоча сам, здаючись зовні спокійним, був тяжко вражений лихом, що насувалося. Він почував себе таким нещасним і вбитим горем, яким тільки міг почувати себе правовірний мусульманин, який бачить неминучість перемоги іноземної сили, проти якої довго не встоїть стародавній мусульманський лад. Цей прихований біль мимоволі проривався з його слів.

На всі образи Караманлії він відповідав майже сумно:

— Тобі здається, ефенді, що мені тут легко живому очікувати швабів і бачити їх на своїй землі? Хіба ми не розуміємо, що на нас чекає і які часи настають? Знаємо ми, що нам загрожує і що ми втрачаємо, добре знаємо, і якщо ти приїхав тільки для того, щоб нам розтлумачити це, то не варто було тобі повертатись і навіть вирушати в Плевля. Як мені здається, ти погано розумієшся на рахунках, бо якби ти в них щось тямив, то не робив би того, що робиш, і не говорив би того, що говориш. Це більше лихо, ефенді, ніж ти навіть думаєш; я й сам не відаю, як зарадити йому, але знаю, що й твої поради не допоможуть.

Та Осман-ефенді був глухим до всього, що не відповідало його глибокій та ширій жадобі опору, і ненавидів цього ходжу так само, як і швабів, проти яких він повстав. Так завжди, коли поблизу є більш могутній ворог, а також напередодні великих поразок, у кожному приреченому суспільстві виникають братовбивча зненависть і міжусобні чвари. Не знаходячи нових доказів, Осман-ефенді безперестанно називав Алі-ходжу зрадником та іронічно радив йому до приходу швабів вихреститися.

— Не хрестилися мої предки, то й я не буду. Я, ефенді, не хочу ні хреститися з швабами, ні разом з дурнем воювати проти цілої армії,— відповів спокійно ходжа.

Всі знатні вишеградські турки були однієї думки з Алі-ходжею, але не всі вважали доречним говорити про це, тим більше так ясно й одверто. Вони боялися австрійців, що наближались, але побоювались і Караманлії, який з своїм загоном заволодів містом. Тому вони замикалися в своїх будинках або забиралися на свої хутори; а коли не могли уникнути зустрічі з Караманлією або з його прихильниками, тоді опускали очі і відповідали ухильно, шукаючи приводу якнайшвидше ушитися.

Караманлія безперервно, з ранку до вечора, проводив збори на майдані біля руїн караван-сарая. Тут весь час товпилися різні люди: прихильники Караманлії, випадкові відвідувачі, ті, хто приходив сюди, щоб випросити щось у нового господаря міста, а також перехожі, яких повстанці, здебільшого силою, приводили послухати свого начальника. А Караманлія говорив без упину. Навіть звертаючись до одної людини, він горлав так, начебто говорив з сотнями. Він ще більше зблід, його очі, білки яких помітно пожовтіли, безперервно бігали, а в кутках губів збиралася біла піна. Хтось із городян розповів йому мусульманський народний переказ про шейха Турханію, який загинув тут у давнину, захищаючи від війська невірних перехід через Дрину, а зараз спочиває в могилі на другому березі, недалеко від моста, але безперечно встане з могили— в ту мить, коли перший гяурський солдат ступить на міст. Осман-ефенді з гарячковим захопленням вчепився за цю легенду, тлумачачи її людям як несподівану діюву поміч.

— Брати, цей міст — священний дар візира. Сказано, що через нього не зможуть пройти гяурські сили. Ми захищатимем його не самі, з нами буде і той, кого не бере ні куля, ні шабля. Коли прийде ворог, він підведеться з своєї могили, і, розпростерши руки, стане серед мосту: коли його побачать шваби, в них затрусяться коліна, відразу спиниться серце, і вони не зможуть від страху навіть тікати. Брати турки! Не розходьтесь! Гайда зі мною на міст!

Так вигукував Караманлія перед патовпом. І коли він, високий, худющий, у чорному потертому одязі розкидав

руки, показуючи, як стоятиме «богатир», здавалося, що це стоїть високий і тонкий чорний хрест, покритий чалмою.

Вишеградські турки все це знали краще за Караманлію. Кожний з них стільки разів чув ще в дитинстві цей переказ і сам розповідав його; вони аж ніяк не виявляли бажання змішувати життя з легендою, розраховувати на допомогу мертвих там, де не міг допомогти ніхто з живих. Алі-ходжа, хоч і не виходив зі своєї крамниці, знав з розповідей городян, що говориться і відбувається біля Кам'яного заїзду, і лише сумно, з співчуттям махав рукою:

— Я так і знав, що цей дурень не залишить у спокої ні живого, ні мертвого. Хай допоможе нам аллах!

А Караманлія, безсилий проти справжнього ворога, весь свій гнів спрямував проти Алі-ходжі. Загрожував, кричав і клявся, що раніше, ніж залишить місто, прикує впертого ходжу на брамі, як барсука, щоб він там чекав швабів, проти яких не хотів боротися сам і іншим не давав.

Поява австрійців на схилах Лієски припинила всі суперечки. Кожному було видно, що захищати місто неможливо. Караманлія був останнім, хто пішов з Вишеграда, залишивши на високому майдані біля караван-сарая дві залізні гармати, які досі возив з собою. Але раніш ніж відступити, він здійснив свою погрозу. Наказав своєму слугі, колишньому ковалеві, велетенській на зріст, але пташиного розуму людині, зв'язати Алі-ходжу і прибити за праве вухо до тієї дубової балки, яка лежала між двома кам'яними східцями на брамі.

Незважаючи на загальну метушню і збудження, що панували на базарній площі та біля моста, всі чули, як він наказував, але ніхто не йняв віри, що наказ буде виконано. Чого тільки не говориться, яких гучних слів та голосних лайок не почуєш при таких обставинах! Так думали і на цей раз. Наказ Османа-ефенді здавався несерйозним; він був схожий на погрозу або образу. Не звернув на нього уваги і Алі-ходжа. Навіть сам коваль, який одержав наказ, коли заклепував гармати, спочатку роздумував і вагався. Але оскільки думка прикувати ходжу на брамі була висловлена, суворі й розлючені люди почали зважувати ймовірність і неймовірність такого злочину. Станеться лиходійство чи ні? Спочатку більшості людей здалася ця

річ безглуздою, неможливою, ганебною, якою вона й була насправді, але в ці хвилини загального збудження щось треба було вчинити, щось велике, незвичайне, а можна було зробити тільки це. Станеться це чи не станеться? Ця можливість з кожною хвилиною здавалася все більше ймовірною і здійсненою. А чому б і ні? І ось уже двоє тримають ходжу, який і не дуже обороняється, зв'язують йому руки за спиною. Це все ще було далеким від страшного й дурного здійснення. Але воно вже наближалось. Коваль раптом засоромився своєї слабкості і нерішучості, знову витяг молоток, яким щойно заклепував гармати. Думка про те, що шваби вже недалеко, за півгодини ходу від міста, надала йому сміливості й рішучості таки довести справу до кінця. Ця ж сама болісна думка була для Алі-ходжі джерелом його байдужості до всього, навіть до незаслуженої безглуздої ганебної муки, на яку його прирікають.

Таким чином, протягом кількох хвилин сталося те, що в кожну з цих хвилин здавалося неможливим і неймовірним. Ніхто не вважав це діло добрим і справедливим, і все ж таки кожний був винен у тому, що ходжа опинився прикованим за праве вухо до дерев'яної балки на брамі. І коли всі розбіглися перед швабами, які вступали в містечко, ходжа залишився в тяжкому і смішному становищі, примушений непорушно стояти навколішки, бо найменший рух викликав біль і загрожував розірвати вухо, яке йому здавалося важким і великим, наче гора. Він кликав на поміч, але нікому було його почути і звільнити від цієї муки, бо всі люди поховалися по будинках та розбіглися по селах від страху — як перед швабами, що наближались, так і перед повстанцями, що відступали. Місто здавалося мертвим, а міст порожнім, наче по ньому пройшла смерть. Ніхто не обороняв моста, лише на брамі навколішках сидів Алі-ходжа з головою, схиленою до балки, стогнучи від болю і навіть у такому стані вигадуючи нові докази проти Караманлі.

Австрійці наближались позовлі. Їх авангард з другого берега побачив біля караван-сарая перед мостом дві гармати і відразу ж спинився, чекаючи на свою гірську артилерію. Близько полудня австрійці з сусіднього ліска кілька разів вистрілили по запусілому караван-сарая і ще більше пошкодили й без того зруйнований заїзд. Були розбиті надзвичайно гарні решітки на вікнах, вирізьблені з

суцільної брили вапняку. Лише тоді, коли австрійці, влучивши в ціль і перекинувши обидві турецькі гармати, переконалися, що вони залишені і що турки не озиваються, припинили обстріл і почали обережно наближатися до моста і міста. На браму повільним кроком, з гвинтівками напоготові вступили угорські гонведи¹. Вони здивовано спинилися перед скорченим ходжею, який, перелякавшись снарядів, що пролітали і свистіли над його головою, забув про біль у прикованому вусі. Побачивши перед собою ненависних солдатів з наставленими на нього рушницями, він почав жалібно, протяжно стогнати, розраховуючи, що цю мову кожний зрозуміє. Це його врятувало від розстрілу. Поки одна частина солдатів крок за кроком просувалася мостом, інша затрималась біля ходжі, оглядаючи його і не розуміючи, в чому справа. Нарешті, один із санітарів, який виявився тут, приніс кліщі, обережно витяг вухналь і звільнив Алі-ходжу. Ходжа був настільки змученим і пригніченим, що, стогнучи і охкаючи, впав на кам'яні східці. Санітар помазав йому поранене вухо якоюсь рідиною. Ходжа, крізь сльози, наче у дивовижному сні, вдвлявся в широку білу стрічку з великим правильним хрестом з червоної матерії на лівому рукаві санітара. Тільки в гарячці можуть привидітися такі огидні й страшні видіння. Цей хрест, підстрибуючи, плів перед затуманеними сльозами очима, наче величезна примара, що заступала йому цілий обрій. Потім солдат перев'язав рану і одяг йому на голову поверх пов'язки чалму. Ходжа з пов'язаною головою, відчуваючи страшний біль у попереці, випростався і кілька хвилин стояв, притиснувшись до кам'яного поруччя моста. Він ледве заспокоювався і приходив до пам'яті. Навпроти нього, на другому боці брами, під турецьким написом на камені, якийсь солдат наліплював велике біле оголошення. І хоч йому в голові стугоніло від болю, він не міг не вгамувати своєї вродженої цікавості і не подивитися на білий плакат. Це була відозва генерала Филиповича сербською та турецькою мовами, звернена до жителів Боснії та Герцеговини у зв'язку з вступом австрійських військ у Боснію. Примруживши праве око, Алі-ходжа почав читати турецький текст, та й то тільки речення, надруковані великими літерами.

¹ Гонведи — піхотинці.

річ безглуздою, неможливою, ганебною, якою вона й була насправді, але в ці хвилини загального збудження щось треба було вчинити, щось велике, незвичайне, а можна було зробити тільки це. Станеться це чи не станеться? Ця можливість з кожною хвилиною здавалася все більше ймовірною і здійсненою. А чому б і ні? І ось уже двоє тримають ходжу, який і не дуже обороняється, зв'язують йому руки за спиною. Це все ще було далеким від страшного й дурного здійснення. Але воно вже наближалось. Коваль раптом засоромився своєї слабкості і нерішучості, знову витяг молоток, яким щойно заклепував гармати. Думка про те, що шваби вже недалеко, за півгодини ходу від міста, надала йому сміливості й рішучості таки довести справу до кінця. Ця ж сама болісна думка була для Алі-ходжі джерелом його байдужості до всього, навіть до незаслуженої безглуздої ганебної муки, на яку його прирікають.

Таким чином, протягом кількох хвилин сталося те, що в кожну з цих хвилин здавалося неможливим і неймовірним. Ніхто не вважав це діло добрим і справедливим, і все ж таки кожний був винен у тому, що ходжа опинився прикованим за праве вухо до дерев'яної балки на брамі. І коли всі розбіглися перед швабами, які вступали в містечко, ходжа залишився в тяжкому і смішному становищі, примушений непорушно стояти навколішки, бо найменший рух викликав біль і загрожував розірвати вухо, яке йому здавалося важким і великим, наче гора. Він кликав на поміч, але нікому було його почути і звільнити від цієї муки, бо всі люди поховалися по будинках та розбіглися по селах від страху — як перед швабами, що наближались, так і перед повстанцями, що відступали. Місто здавалося мертвим, а міст порожнім, наче по ньому пройшла смерть. Ніхто не обороняв моста, лише на брамі навколішках сидів Алі-ходжа з головою, схиленою до балки, стогнучи від болю і навіть у такому стані вигадуючи нові докази проти Караманлі.

Австрійці наближались поволі. Їх авангард з другого берега побачив біля караван-сараю перед мостом дві гармати і відразу ж спинився, чекаючи на свою гірську артилерію. Близько полудня австрійці з сусіднього ліска кілька разів вистрілили по запусілому караван-сараю і ще більше пошкодили й без того зруйнований заїзд. Були розбиті надзвичайно гарні решітки на вікнах, вирізьблені з

суцільної брили вапняку. Лише тоді, коли австрійці, влучивши в ціль і перекинувши обидві турецькі гармати, переконалися, що вони залишені і що турки не озиваються, припинили обстріл і почали обережно наближатися до моста і міста. На браму повільним кроком, з гвинтівками напоготові вступили угорські гонведи¹. Вони здивовано спинилися перед скорченим ходжею, який, перелякавшись снарядів, що пролітали і свистіли над його головою, забув про біль у прикованому вусі. Побачивши перед собою ненависних солдатів з наставленими на нього рушницями, він почав жалібно, протяжно стогнати, розраховуючи, що цю мову кожний зрозуміє. Це його врятувало від розстрілу. Поки одна частина солдатів крок за кроком просувалася мостом, інша затрималась біля ходжі, оглядаючи його і не розуміючи, в чому справа. Нарешті, один із санітарів, який виявився тут, приніс кліщі, обережно витяг вухналь і звільнив Алі-ходжу. Ходжа був настільки змученим і пригніченим, що, стогнучи і охкаючи, впав на кам'яні сходи. Санітар помазав йому поранене вухо якоюсь рідиною. Ходжа, крізь сльози, наче у дивовижному сні, вдвільявся в широку білу стрічку з великим правильним хрестом з червоної матерії на лівому рукаві санітара. Тільки в гарячці можуть привидітися такі огидні й страшні видіння. Цей хрест, підстрибуючи, плив перед затуманеними сльозами очима, наче величезна примара, що заступала йому цілий обрій. Потім солдат перев'язав рану і одяг йому на голову поверх пов'язки чалму. Ходжа з пов'язаною головою, відчуваючи страшний біль у попереці, випростався і кілька хвилин стояв, притиснувшись до кам'яного поруччя моста. Він ледве заспокоювався і приходив до пам'яті. Навпроти нього, на другому боці брами, під турецьким написом на камені, якийсь солдат наліплював велике біле оголошення. І хоч йому в голові стугоніло від болю, він не міг не вгамувати своєї вродженої цікавості і не подивитися на білий плакат. Це була відозва генерала Филиповича сербською та турецькою мовами, звернена до жителів Боснії та Герцеговини у зв'язку з вступом австрійських військ у Боснію. Примруживши праве око, Алі-ходжа почав читати турецький текст, та й то тільки речення, надруковані великими літерами.

¹ Гонведи — піхотинці.

«Жителі Боснії та Герцеговини!

Війська цісаря Австрії і короля Угорщини переступили кордони вашої країни. Вони прийшли не як вороги, щоб силою відібрати у вас землю, а прибули вони як друзі, щоб покласти край безладдю, яке вже роками бентежить не тільки Боснію та Герцеговину, а також і прикордонні області Австро-Угорщини.

Цісар і Король не міг більше байдуже дивитись, як насильство та безладдя панують поблизу його кордонів, як злидні та незволя існують по сусідству з його володіннями.

Він звернув увагу європейських держав на ваше становище, і на конгресі одностайно було вирішено, щоб Австро-Угорщина повернула вам мир і добробут, які ви давно втратили.

Його Величність Султан, чье серце сповнене турботи про вашу долю, вирішив віддати вас під захист свого могутнього друга Цісаря і Короля.

Цісар і Король наказує, щоб усі сини цього краю теж користувалися законними правами, щоб життя, віра і майно охоронялися законом.

Жителі Боснії та Герцеговини! Сміливо ставайте під захист славних Австро-Угорських прапорів. По-дружньому приймайте наших солдатів, підкоряйтесь владі, повертайтеся до своєї праці, віднині плоди її будуть у безпеці».

Ходжа читав речення за реченням, але не кожне слово розумів, проте кожне з них завдавало йому особливий біль, зовсім не подібний до того, який відчував він у пораненому вусі, голові та попереці. Тільки тепер з цих слів, «цісарських слів», він зрозумів, що раз і назавжди для нього і для всіх його близьких у всьому настав кінець, але якимось дивним чином: очі бачать, уста говорять, людина продовжує жити, але життя, справжнього життя вже немає. Чужий цісар наклав на них руку, і запанувала чужа віра. Це ясно впливало з цих гучних слів і невідразних обіцянок, і це ясно було з того олов'яного болю в грудях, лютого і важкого болю, який тільки може собі уявити людина. І тисячі таких дурнів, як цей Осман Караманлія, нічим не можуть тут допомогти, нічого не можуть змінити. (Ходжа в думці все ще продовжував сперечатися з ним). Загинемо всі! Пропадемо! Яка користь від такої суєти, коли приходить час і людина гине, бо не може ні вмерти, ні жити, гине, наче кілок у землі, і перестає бути сама собою? Це справжнє велике лихо, яке не бачать і не

розуміють різні Караманлії і своїм нерозумінням роблять його ще важчим та ганебнішим.

З такими думками Алі-ходжа поволі проходив по мосту і не помічав, що за ним ішов солдат-санітар. Не таким нестерпним був біль у вусі, як той олов'яний гнітючий тягар, що раптом ліг на його груди після того, коли він прочитав «цісарські слова». Ішов ходжа поволі, і йому здавалося, що він ніколи більше не дійде до другого берега, що міст, гордість міста, так міцно зв'язаний від самої своєї появи з його родом, міст, на якому він виріс і біля якого прожив свій вік, раптом завалився на середині, саме на брамі. Йому здавалося, що великий білий плакат з відозвою швабів перетяв міст на дві половини, наче беззвучний вибух, і зараз там зяє безодня, і хоч зліва і справа від цієї прірви ще стоять кам'яні опори, але переходу вже немає, бо міст не з'єднує два береги, і кожний мусить залишитись навіки на тому боці, де він опинився в цю мить.

Поволі ступав, наче поранений, Алі-ходжа, заглиблений у свої гарячкові марення, і на його очі ввесь час наверталися сльози. Він ішов, зіщулюючись, як хворий жебрак, який уперше переходить міст і вступає в чуже незнайоме місто.

Почулися голоси. Повз нього проходили якісь солдати. Між ними він знову побачив кругле, добродушне й насмішквате обличчя санітара з червоним хрестом на рукаві, який його відкував і якого запам'ятав він. Сміючись, солдат показував на його пов'язку і запитував щось незрозумілою мовою. Ходжа подумав, що той йому пропонує ще якусь поміч, відразу замкнувся сам у собі і нахмурився:

— Ні, ні. Нічого мені не потрібно.

І жвавим, рішучим кроком попрямував додому.

X

Свято врочистого офіційного вступу в місто відбулося лише наступного дня.

Ніколи ніхто не пам'ятав такої тиші над містом. Крамниці не відкривали. Хоч і був сонячний теплий день кінця серпня, вікна та двері в будинках були зачинені. На вулицях — ні душі, двори і сади — наче повимрвали. В турецьких домах панували пригніченість та збентеження, в християнських — настороженість та недовір'я. Всіх охопив страх. Шваби, які вступали в місто, боялися засідки, турки — німців, серби — німців і турків; євреї боялися всіх і кожного, адже хто завгодно сильніший від них, особливо у воєнний час. У кожного у вухах ще гримів вчорашній гуркіт гармат. І якби люди зважали тільки на свій страх, то ніхто в той день не вистромив би голови за двері, але людина зважає і на інші відчуття. Австрійський загін, що вчора вступив до міста, захопив начальника варти та стражників. Офіцер, який командував цим загonom, залишив начальнику варти його шаблю й наказав далі нести службу і підтримувати в місті порядок. Він додав також, що наступного дня, за годину до обіду, у Вишеград прибуде командуючий, полковник, і що при в'їзді в місто його мають зустріти імениті люди — представники всіх трьох вір. Сивий і покірливий начальник варти наказав викликати муллу Ібрагіма, мудериса — управителя вищої мусульманської богословської школи — Гусейн-агу, священика Никола та рабина Давида Леві. Він повідомив їх, що вони, «духовні пастирі й імениті люди міста», повинні завтра опівдні зустріти на брамі австрійського командуючого, щоб привітати його від імені городян і провести до базарної площі.

Набагато раніше призначеного часу чотири «духовні пастирі» зустрілися на спустілому майдані й повільною ходою попрямували на браму. Тут помічник начальника варти Салко Хедо разом із стражником вже розстеляв довгий барвистий турецький килим і вкривав ним східці та середину кам'яної лави, на яку мав сісти австрійський командуючий. Якийсь час «духовні пастирі» стояли мовчки і врочисто, але бачачи, що на білому шляху з Околицшта нема жодної ознаки наближення командуючого, перезирнулись і, наче умовившись, посідали на незастелену частину кам'яної лави. Отець Никола вийняв з кишені великий гамац з тютюном і почаствував інших «духовних пастирів».

Так вони сиділи на лаві, як у давнину коли були ще молоді, безтурботні і, за звичаєм всієї молоді, проводили час на брамі. Тільки тепер усі вони були вже в літах: отець Никола та мулла Ібрагім — діди, а мудерис та рабин — літні люди. Святково одягнені, вони з тривогою думали про свою долю і уважно, зблизька, в яскравім промінні літнього сонця, приглянувшись один до одного, прийшли до висновку, що всі вони здаються старішими від своїх років і мають підтоптаний вигляд. І кожний згадував, які вони були в молодості і в дитинстві, коли росли біля цього моста разом зі своїми ровесниками, немов молоді дерева, з якого невідомо що ще буде.

Вони курили, говорили про одне, а думали зовсім про інше і часто поглядали в бік Околицшта, звідки мав з'явитися командуючий, від якого віднині залежатиме все: він може вчинити їм, цілому місту та його населенню добро або зло, принести заспокоєння або нові тривоги.

З усієї четвірки отець Никола, без сумніву, був найспокійнішим та найстриманішим, принаймні так здавалось. Йому минуло сімдесят років, але він був ще бадьорим і міцним. Син відомого священика Михайла, якого турки стратили на цьому самому мосту, отець Никола прожив неспокійну молодість. Завдяки своїй невгамовній вдачі й задержуватій поведінці, він давав туркам привід до зненависті та бажання помститись, а тому, ховаючись від них, він кілька разів тікав до Сербії. Та коли минули неспокійні часи, він став на батькову парафію, одружився і втихомирився. Все це було давно й забулося. («Давненько я набрався розуму, та й наші турки вгамувалися», звик говорити жартома отець Никола). Ось уже п'ятдесят років

отець Никола керував своєю великою, розкиданою по прикордонних селах парафією — спокійно і мудро, без особливих потрясінь та прикростей, крім тих, які приносять повсякденне життя, служив він з відданістю слуги й гідністю князя, завжди був справедливий і однаковий до всіх — до турків, до простого народу і до начальства.

Ні до нього, ні після нього не було жодної духовної особи будь-якої віри, яка б користувалася такою загальною пошаною та увагою своїх співгромадян, без різниці релігійної приналежності, статі та віку, як священник Никола, якого здавна всі називали «дідом». Для цілого міста і повіту він був втіленням сербської церкви і всього того, що народ називає християнством. Більше того, люди бачили в ньому ідеал священника і старійшини, яким вони уявляли собі його в умовах Вишеграда.

Це була людина висока на зріст і незвичайної фізичної сили, мало освічена, але з великим серцем, ясным розумом, світлим та вільним духом. Його усмішка обеззброювала, умиротворяла і підносила; це була надзвичайна, захоплююча посмішка сильною благородної людини, яка жила в мирі з самим собою та з усіма навколо себе; посміхаючись, він примружував свої великі зелені очі так, що вони перетворювались у дві вузькі щілини, які випромінювали золоті іскорки. Таким отець Никола залишився до старості. Коли він проходив базарною площею в своїй довгій рясі на лисячому хутрі, з широкою рудою бородою на всі груди, яка з роками тільки трохи порідшала, з величезною камилавкою на густому волоссі, заплетеному ззаду в товсту, підгорнуту під неї косу, то здавалося, що це йде не просто священник, призначений п'ятдесят років тому у це місто і навколишній гірський край, а виступав ієрей тих стародавніх часів, коли світ ще не був поділений на різні віри та церкви. З крамниць, що розташувалися по обидва боки вулиці, його вітали торговці різних національностей. Жінки вклонялись і спинялись зі схиленою головою, очікуючи, поки пройде «дід». Діти (навіть єврейські) припиняли свої забави й переставали галасувати, а старші з них врочисто й боязко підходили поцілувати здоровенну й важку руку «діда», щоб почути, як над їх стриженими головами й розчервонілими від гри обличчями звучить дзвінкий веселий голос, освіжаючи, наче ранкова прохолодна роса.

— Здоров будь! Здоров будь! Здоров будь, синку!

Цей акт шанування «діда» вже здавна став загальноприйнятим звичаєм, і його дотримувались цілі покоління городян з дня народження.

Життя отця Николи все ж було затьмарене тим, що він не мав дітей. Це, без сумніву, його дуже засмучувало, але ніхто не пам'ятав, щоб від нього або від поладі можна було почути хоч би слово скарги або побачити, бодай, один сумний погляд. Вони брали до себе на виховання принаймні по двоє дітей від своєї сільської рідні. І ці діти жили в них доти, поки не одружувались. Тоді вони брали інших.

Поруч з отцем Николою сидів мулла Ібрагим. Високий, сутулий, худорлявий чоловік з рідкою борідкою та опущеними вусами, він був не на багато молодшим від отця Николи, мав велику сім'ю і чимало майна, успадкованого від батька. Недбало одягнений, охлялий та боязливий, з синіми, по-дитячому бистрими очима, він походив більше на пустельника або побожного мандрівника-сіромаху, ніж на вишеградського ходжу, людину з славного, старовинного роду. У мулли Ібрагима був один недолік: говорячи, він сильно заїкався. «Щоб розмовляти з муллою Ібрагимом, треба мати багато вільного часу», говорили жартома городяни. Але мулла Ібрагим був широко відомий своєю добротою та сердечністю. Від усього вигляду цієї людини віяло лагідністю і спокоєм; після першої ж зустрічі з ним кожний забував про його зовнішність і заїкуватість. До нього тяглися всі хворі, сироти і нещасні. До мулли Ібрагима приходили просити поради селяни з найвіддаленіших сіл. Перед його будинком завжди стояли люди і чекали на нього. Чоловіки й жінки не раз спиняли його на вулиці, звертаючись за порадою або допомогою. Він ніколи нікому не відмовляв, не роздавав дорогих амулетів і талісманів, як інші ходжі, але відразу з прохачем сідав у затінок на найближчий придорожній камінь. Людина пошепки розповідала йому про свою біду, а мулла Ібрагим уважно і співчутливо її вислухував: після цього говорив кілька ласкавих слів і знаходив завжди найліпше з можливих розв'язань або сягав худою рукою в глибоку кишеню свого кошука і, оглядаючись, щоб ніхто не бачив, давав кілька монет. Для нього не було нічого важкого, неприємного або неможливого, коли мова йшла про те, щоб допомогти мусульманинові. Для цього він завжди знаходив час і гроші. В цьому йому не заважало

і його заїкання: перешіптуючись з людиною, що довірила йому своє горе, мимоволі забував заїкатися. Від нього кожний діставав якщо не цілковиту розраду, то хоч принаймні тимчасове заспокоєння, бо бачив, що хтось поставився до його біди, як до своєї власної. Оточений завжди турботами та клопотами інших, ніколи не думаючи про самого себе, ходжа — принаймні він сам у цьому був упевнений — прожив своє життя здоровим, щасливим і заможним.

Вишеградський мудерис Гусейн-ефенді був невисокою, огрядною, ще молодою людиною, непогано одягненою і досить добре вихованою. Чорна, коротка борода, акуратно підстрижена правильним овалом, облямовувала його біле, рум'яне обличчя з круглими чорними очима. Гусейн-ефенді дістав хорошу освіту, вважався вченою людиною; і сам був перебільшеної думки про свої знання. Любив поговорити, любив, щоб його слухали. Був упевнений, що промовляє красиво, і це його спонукувало багато говорити. Висловлювався він делікатно і обережно, супроводжуючи бесіду розміреними жестами, піднімаючи на один і той же рівень білі, випещені руки, з червоними нігтями, порослі густими короткими чорними волосинками. Говорячи, він поводив себе наче перед дзеркалом. У нього була найбільша бібліотека в містечку — кована залізом, добре замкнена скриня з книгами, які йому, вмираючи, відписав його вчитель — славнозвісний Арап-ходжа; Гусейн-ходжа не тільки дбайливо зберігав їх од пилюки й молі, але й сам користувався ними зрідка й обережно. Та вже сам той факт, що він має стільки дорогіших книг, викликав до нього повагу людей, які не знали, що таке книга, і підносив його у власних очах. Було відомо, що він пише хроніку найважливіших подій у місті. Це створило йому серед городян славу вченої і надзвичайної людини, адже всі вважали, що, складаючи хроніку, він у якійсь мірі тримає в руках добре ім'я міста і кожного городянина. Насправді ж ця хроніка не була ні великою, ні небезпечною. За п'ять-шість років, на протязі яких мудерис вів її, списав він всього чотири сторінки невеличкого зошита. Адже більшість місцевих подій мудерис не вважав достатньо важливими і гідними того, щоб про них писати в хроніці, внаслідок чого вона залишилася безплідною, худою й засушеною, наче перебірлива відланиця, що засиділась у дівках.

Четвертим «духовним пастирем» був Давид Леві, вишеградський рабин, онук знаменитого рабина ходжі Ліячо, від якого він успадкував ім'я, становище, маєток, але зовсім нічого з його сильного духу та оптимізму.

Це був молодий, маленький і блідий чоловічок з сумним поглядом оксамитних очей, надзвичайно соромливий та мовчазний. Він пізно став рабином і тільки недавно одружився. Щоб мати вигляд більш поважного і солідного, рабин носив широке вбрання з дорогого й важкого сукна. Його обличчя заросло бородою й вусами, але під одягом вгадувалось слабке, мерзлякувате тіло; незважаючи на чорну ріденьку борідку, його обличчя мало хворобливий дівочий вигляд. Він відчував страх, коли потрібно було вийти межі люди і взяти участь в розмовах та рішеннях, і завжди počував себе малим, слабим і безпомічним.

Зараз ці четверо людей сиділи на сонці, одягнені в святковий одяг, схвильовані й стурбовані більше, ніж їм хотілося це зовні проявити.

— Давайте-но закуримо ще по одній. Встигнемо, хай йому грець! Він же не птах, щоб злетіти на міст, — мовив отець Никола, який давно звик за жартом приховувати заклопотаність та занепокоєння.

Всі подивились у бік Околишта і взялися закурювати.

Розмова йшла поволі й обережно і точилася навколо приїзду командуючого. Всі сходилися на думці, що привітати командуючого й поздоровити його з щасливим прибуттям повинен отець Никола. Примруживши очі й насупивши брови, — очі його, як і завжди при цьому, стали мов темні щілинки, в яких світилися веселі золоті іскорки, — отець Никола довго, мовчки й уважно дивився на всіх трьох своїх співгородян.

Молодий рабин завмирав від страху. В нього невиспало навіть сили відігнати від себе тютюновий дим, що довго вився у нього в бороді та вусах. Мудерис був не менш переляканим. Цього ранку він раптом втратив усю свою красномовність і поставу вченої людини. Він навіть приблизно не усвідомлював, наскільки перелякався і який у нього розгублений вигляд, адже висока думка, якої він був про свою особу, не дозволяла йому повірити в це. Мудерис намагався пригадати яку-небудь зі своїх книжних промов, з пояснюючими жестами, але руки самі опа-

дали, наче крила, а слова плуталися і уривалися. І сам він дивувався, куди поділась його звична самовпевненість, і без кінця мучився, марно шукаючи її, наче ту річ, до якої звик, але яка зараз, коли вона найбільш потрібна, виявилась загубленою.

Мулла Ібрагим був трохи блідіший, ніж звичайно, але спокійний і зосереджений. Він час від часу перезирався з отцем Николою, начебто очима про щось домовлявся з ним. Ще з юних літ вони були близькими знайомими і приятелями, наскільки в ті часи можна було говорити про дружбу між турком і сербом. Коли отцю Николі замолоду після сутички з вишеградськими турками довелося тікати й ховатись, мулла Ібрагим, батько якого був дуже впливовою людиною в місті, зробив йому велику послугу. Пізніше, коли в Вишеграді настали спокійніші часи і між двома вірамі встановилися кращі відносини, отець Никола та мулла Ібрагим, вже літні люди, заприятелювали й жартома називали один одного «сусідами», бо їхні будинки стояли на протилежних кінцях міста. Під час посух, поводей, пошестей та інших лих обидва виконували свої обов'язки, кожний серед своїх парафіян. Зустрічаючись на Майдані або в Околиці, вони здоровкались і вітали один одного так, як ніколи не здоровкаються й не вітаються священик і ходжа. Під час цих зустрічей отець Никола показував чубуком на місто, розкидане по березі ріки, і говорив напівжартома:

— Усе, що внизу дихає, повзає і говорить людським голосом, носимо в душі ти і я!

(А городяни, які вміли знайти влучне слово, щоб посміятися з усього, що помічають, говорили про людей, які жили в приязні: — «Люблять один одного, наче піп ходжу». Ці слова стали у Вишеграді прислів'ям.)

І зараз вони добре розуміли один одного, хоча й не промовили жодного слова. Отець Никола знав, як важко муллі Ібрагиму, а той розумів, що й священику не легко. Вони дивились один на одного, як уже багато разів у житті в різних випадках, — як дивляться двоє людей, які відповідають за всіх у місті, один за тих, які хрестяться, а другий за тих, які вклоняються.

Раптом почувся кінський тупіт. Скавав на невеличкому коні стражник. Задихаючись, він ще здалеку гукав, наче глашатай:

— Он він іде, на білому коні!

Тут же змінився на обличчі і завжди лагідний та мовчазний начальник варті.

З боку Околиці здіймалася крива.

Ці люди, які народилися й виростили в глухому закутку Турецької імперії, що протрималась до кінця XIX століття, звичайно, не могли мати уяви про справжню, сильну і добре організовану армію світової держави. Вони досі бачили тільки окремі, погано забезпечені, бідно одягнені й неакуратно оплачувані частини регулярної армії султана або, що ще гірше, силоміць зібрані загони боснійських башибузуків, недисциплінованих і лінивих. Тепер перед ними вперше з'явилася справжня сильна армія — переможна, блискуча і впевнена в собі. І тому, зрозуміло, ця армія мала засліпити їм очі, заворожити мову. Кинувши погляд на випещених коней, на гудзики солдатських мундирів, можна було відчутти за цими причепуреними гусарами та егерями глибокий і надійний тил, міць, порядок і добробут якогось іншого світу. Здивування було велике, а враження глибоке.

Попереду їхали два трубачі на ситих сірих конях, за ними звільна посувався загін гусарів на вороних. Коні були начищені, ступали дрібно, стримано, наче дівчата. Гусари в червоних безкозирках, з жовтими шнурами на грудях, всі як один — рум'яні, засмаглі парубки з закрученими вусиками, здавались свіжими, виспаними, наче щойно вийшли з казарми. За ними їхала група з шести офіцерів на чолі з полковником. Всі погляди були звернені до нього. Його кінь був трохи вищий за інших, з дуже довгою і гнучкою шиєю. За офіцерами виступав загін піхоти, егерів у зелених мундирах, з перами на шкіряних шапках і білими шнурами через груди. Вони закривали собою обрій, і здавалося, що наближається живий ліс.

Трубачі й гусари, проїхавши повз духівництво і начальника варті, зупинились на площі і там вишикувались.

Бліді від хвилювання і збудження пастирі, що стояли на брамі, повернулися лицем до почту, що наближався. Один з молодших офіцерів підїхав до полковника і щось йому сказав. Полковник, а за ним і весь його почет притримали коней. В кількох кроках від духовних осіб полковник зліз з коня; те саме, наче за сигналом, зробили й інші офіцери. Підбігли солдати, прийняли коней і відвели їх трохи назад.

Як тільки полковник доторкнувся ногою землі, він одразу змінився. Він був невисокий на зріст, миршавий, здавався втомленою, неприємною і небезпечною людиною. Поводився так, наче воював один за всіх.

Тільки тепер можна було бачити, як просто, навіть неохайно, він одягнений і який непоказний у порівнянні з своїми випещеними і стрункими офіцерами. Він мав вигляд людини, яка не береже своїх сил і марнує своє життя. Його засмагле обличчя заросло бородою, очі були мутні й неспокійні, високий кивер стояв на голові криво, мундир був зім'ятий і занадто широкий для його худорлявого тіла. На ньому були гусарські чоботи з невисокими м'якими халлявками, без блиску Широко ступаючи і розмахуючи нагайкою, він підійшов ближче. Один з офіцерів відрпортував йому, показуючи на людей, які стояли перед ним. Полковник кинув у їхній бік швидкий пронизуючий погляд своїх чорних злих очей — погляд людини, завжди зайнятої важливими справами і яка часто буває у великій небезпеці. Відразу можна було сказати, що він інакше дивитись не вміє.

В цю хвилину заговорив своїм спокійним низьким голосом отець Никола. Полковник звів голову і зупинив свій погляд на обличчі цієї статечної людини, одягненої в чорну рясу. Це широке спокійне обличчя біблійського патріарха затримало на хвилину його увагу. Можна було не розуміти або не здогадуватись, що говорить цей старик, але його обличчя не могло бути непоміченим. І отець Никола говорив лагідно й вільно, звертаючись більше до молодого офіцера, який перекладав його слова, ніж до самого полковника. Від імені присутніх священників усіх вір він запевнив командуючого, що вони разом з народом добровільно підкоряються новій владі і зроблять усе, що від них залежить, щоб підтримати спокій та порядок, якого вимагає ця влада. А вони, в свою чергу, просять, щоб військо захищало їх самих та їхні сім'ї і забезпечило їм мирне життя та чесну працю.

Отець Никола не говорив багато і швидко закінчив свою промову. Сердитий полковник не встиг втратити терпіння. Проте він не дочекався закінчення перекладу молодого офіцера і, махнувши нагайкою, припинив його різким і зривистим голосом:

— Гаразд, гаразд! Захист матимуть усі, хто добре буде

поводитись. А порядок і спокій треба підтримувати скрізь, інакше і бути не може, хоч би хтось цього і не хотів.

Кивнувши головою, він вирушив далі, ні з ким не прощаючись, ні на кого не дивлячись. Священники відступили вбік. Повз них пройшов полковник, а за ним офіцери і солдати з кіннями. Ніхто більше не звертав уваги на «духовних пастирів», і вони залишилися на брамі самі.

Всі четверо були розчаровані. Адже на протязі минулої безсонної ночі та цілого ранку кожний з них сто разів намагався уявити собі хвилину, коли вони на брамі зустрінуть командуючого цісарського війська. Кожний думав про це по-своєму, в залежності від свого розуму і характеру, і був готовий до найгіршого. Дехто вже бачив себе серед арештантів, яких випроводжають на далеке заслання до Німеччини, і уявляв, що ніколи більше не побачить ні своєї хати, ні міста. Дехто згадував розповіді про Хайрудіна, який колись стинав голови на цій самій брамі. Словом, вони малювали собі зустріч по-різному, але тільки не так, як відбулося побачення з цим невеличким, різким і сердитим офіцером, який тільки війну вважав справжнім життям, який, не думаючи про себе і незважаючи ні на людей, ні на країни, дивився на всіх як на предмет або знаряддя війни і так бундючився, наче воював на свої кошти і в ім'я власної особи. Так, здивовано переглядаючись, стояли «духовні пастирі». Їхні погляди, кожний на свій спосіб, мовчазно запитували: «Чи справді ми залишились живими? Що нас чекає в майбутньому?»

Першими опам'ятались начальник варті і отець Никола. Вони вирішили, що «духовні пастирі» виконали свій обов'язок і зараз їм не лишається нічого іншого, як іти додому та запевнити людей, щоб нікого не боялися, нікуди не тікали і спокійно займались своїм ділом. Інші, без кровинки на обличчі і без єдиної думки в голові, прийняли це рішення так само, як прийняли б і всяке інше, бо самі були нездатні щось придумати.

Начальник варті, що ні при яких умовах не втрачав спокою, пішов у своїх справах. Стражник скочував довгий барвистий килим, на який не суджено було ступити нозі командуючого, а поруч з ним стояв спокійний Салко Хедо, безпристрасний, наче сама доля. Тоді «духовні пастирі» розійшлися в різні сторони. Рабини поспішав дрібними кроками додому, до матері та дружини, щоб відчуті тепло та затишок домівки. Мудерис крокував трохи

повільніше, глибоко замислившись. Тепер, коли все відбулося так несподівано легко і щасливо, хоч і досить брутално та неприємно, він зрозумів, що не було ніякої причини для страху, і йому навіть здалося, що він ніколи нічого не лякався. Він розмірковував над тим, яке значення може мати ця подія для його хроніки і скільки місця вона займе в ній. Двадцять рядків буде досить. А може, п'ятнадцять, а то навіть і менше. Чим ближче підходив до дому, тим це число зменшувалось. І з кожним відкинутим рядком йому здавалося, наче все навколо нього втрачає свою вагу і зменшується, а сам він, мудерис, стає все помітнішим і зростає у власних очах.

Мулла Ібрагим та отець Никола йшли разом до підніжжя Мейдана. Здивовані і вражені зовнішністю і поведінкою цісарського полковника, вони обидва мовчали. Їм хотілося чим швидше добратися додому, щоб побачитись зі своїми близькими. Там, де їх дороги розходились, вони зупинились на хвилину і мовчки подивились один на одного. Мулла Ібрагим моргав очима і ворухив губами, наче хотів вимовити якусь слово і ніяк не міг цього зробити. В отця Никола знову появилася на обличчі посмішка з золотими іскорками в очах, якою він підбадьорив і себе, і ходжу, і він висловив спільну думку:

— Криваве діло — ця армія, мулла Ібрагиме!

— П-п-правду кажеш, к-к-кр-криваве, — заїкався мулла Ібрагим. Він підняв обидві руки і попрощався, кивнувши головою.

А отець Никола поволі, важко ступаючи, дійшов до свого будинку біля церкви. Попада зустріла його, не розпитуючи ні про що. Він одразу роззув чоботи і зняв рясу; з-під знятої камілавки впала на спину густа мокра від поту рудувата коса. Він сів на низенький диван, біля якого вже стояла склянка води з шматком цукру. Освіжившись та закуривши цигарку, отець Никола втомлено заплющив очі. Перед його очима все ще зринав сердитий полковник, наче блискавка, яка осліплює так, що крім неї людина нічого не може бачити. Священик зітхнув, сильно видихнув дим і тихо сам собі пробурмотів:

— Еге, чудний поганець, хай йому грець!

З міста почулося гупання барабана, а за ним — труба егерського загону, дзвінка і весела. Вона заграла нову незнайому мелодію.

XI

Таким чином, великий переворот у житті міста біля моста, якщо не враховувати страждань Алі-ходжі, відбувся без жертв. Вже через кілька днів знову забувало життя і, здавалося, що, по суті, ніщо не змінилось. І сам Алі-ходжа очував і відчинив, так само як і інші торговці, свою крамницю біля моста, тільки тепер чалму він носив трохи зсунутою на праве вухо, щоб не було видно рубця. Олов'яний тягар, що почав тиснути йому груди, коли він побачив червоний хрест на рукаві австрійського солдата і крізь сльози прочитав цісарські слова, не зник безслідно, а зробився завбільшки з маленьке зернятко на чотках, так що з ним можна було продовжувати жити. І не він один відчував цей тягар. Отак і почалися нові часи — життя під іноземною владою. Люди, не маючи змоги боротися з нею, в душі вважали її тимчасовою.

Що тільки не переправляли через міст за ці роки окупації! Валками з гуркотом котилися по ньому жовті військові підводи, що привозили в місто продовольство, одяг, меблі, небачені досі предмети та обладнання.

Спочатку всюди можна було бачити тільки війська. Наче вода з-під землі, появлялись солдати з-за кожного рогу, з-за кожного куща. Вони юрмились на базарній площі, але було їх багато і в інших кінцях міста. Часто з дворів та сливових садів чути було вигуки переляканих жінок, які несподівано натикались на солдатів. Скрізь мелькали темносині мундири. Засмаглі у двомісячних боях та походах, солдати розійшлися по всьому місту та його околицях. Вони раділи, що залишилися живими, жадали відпочинку та розваг. На мосту вони вештались цілий

день. Майже ніхто з городян не приходив на браму, бо тут завжди було повнісінько солдатів. Вони сиділи, співали різними мовами, жартували, купували фрукти у свої сині кашкети з шкіряними козирками і блишаними кокардами з ініціалами цісарських імен «ФІ-І»¹.

Восени війська почали залишати місто. Поступово їх ставало все менше і менше. Лишилися тільки загони жан-дармерії. Вони готувалися до сталого перебування в місті і розташовувалися на постій. Одночасно почали приїздити дрібні урядовці та великі службовці з сім'ями та прислугою. А за ними йшли майстри та спеціалісти таких професій, про які тут досі й не чули. Вони були різних національностей: чехи, поляки, хорвати, угорці та німці.

Спочатку здавалося, що вони з'явилися випадково, начебо їх вітром сюди занесло, що вони прийшли тимчасово і не змінюватимуть життя Вишеграда, що цивільна влада продовжить окупацію, яку почала армія, лише на деякий час. Тимчасом з кожним місяцем людей прибувало все більше. Але найсильніше дивувало городян і сповнювало їх почуттям недовір'я не стільки їх число, скільки незрозумілі велетенські плани, їх невтомна діяльність та настирливість, з якою вони починали виконувати свої справи. Ці нові люди невтомно метушилися й іншим не давали покою; здавалося, що вони вирішили невидимою, але все більш відчутною сіткою своїх законів, розпоряджень та наказів все зрушити і змінити: зовнішній вигляд міста, звички і звичаї живих людей від малого до старого. І все це вони виконували спокійно, без зайвих слів, без насильства та задириливості, так що не було чого, власне, заперечувати. Коли вони зустрічали нерозуміння або опір, відразу спинялися, десь непомітно домовлялися, міняли напрям і метод своєї роботи і знову поверталися до того, що задумали. Кожна справа, яку вони починали, здавалась зовсім невинною, навіть безглуздою. Ось вони перемиряють цілину або роблять зарубки на деревах у лісі, оглядають нужники та канали, зазирають у зуби коням та коровам, перевіряють ваги та гирі, розпитують про хвороби в народі, про кількість та назви фруктових дерев, про породи овець та домашньої птиці (все це справляло враження, наче вони бавилися — такі незрозумілі, далекі від життя і несерйозні в очах людей були всі ці клопоти).

¹ ФІ-І — Франц-Йосиф І-й.

А згодом усе, що робилося з такою дбайливістю та запалом, кудись зникало без сліду і галасу. Але через кілька місяців або навіть через рік після того, коли про все це люди вже зовсім забули, раптом з'ясовувався сенс цих, на перший погляд безглузких та давно забутих заходів: міське управління — конак — викликало муктарів окремих кварталів і давало їм розпорядження про рубання лісу, про боротьбу з тифом, про правила продажу фруктів та цукерок або про розпорядження. І кожне з них не просто обмежує правами, або чимось зобов'язує окрему особу; воно розширюється, обплутує і обмежує життя всього міста або села і всіх його жителів разом узятих.

Але в домах — не тільки турецьких, але і в сербських — нічого не змінювалося. Тут жили, працювали й розважалися по-старому. Хліб місили в дїжках, каву варили на вогнищі, білизну прали в баліях, користуючись золою, яка роз'їдала пальці жінкам; ткали й вишивали на кроснах та п'яльцях. На родинних торжествах, святах та весіллях суворо дотримувалися давніх звичаїв, а про нові, що їх приносили з собою чужинці, говорили тільки пошепки, та й то як про щось неймовірне і далеке. Коротко кажучи, люди продовжували жити та працювати як і раніше; у більшості домів будуть по-старому жити і працювати навіть і через п'ятнадцять-двадцять років після початку окупації.

Проте зовнішній вигляд міста мінявся значно швидше і помітніше. Ті самі люди, які в своїх хатах у всьому дотримувалися старих порядків і не думали їх міняти, здебільшого легко мирилися зі змінами в місті; спочатку вони дивувалися й обурювалися, а згодом звикали до них. Звичайно, і в цьому випадку, як це буває скрізь у таких обставинах, нове життя, по суті, становило собою суміш старого з новим. Старі поняття і цінності стикалися з новими, змішувалися з ними і продовжували жити разом, наче вичікуючи, хто кого переживе. Люди рахували на форінти і крейцери, але так само й на піастри і пари. Міряли на аршини, оки і драми¹, але також на метри, грами й кілограми. Визначали термін платежів та кредитних зобов'язань за новим календарем, але ще частіше —

¹ Старі турецькі міри ваги: одна ока = 400 драм = 1,25 — 1,28 кг.

за старими звичками: до дня Георгія або Дмитра. Люди за своєю природою опиралися проти всього нового, але не переходили межі, бо для більшості людей життя стоїть на першому плані і завжди воно важливіше, ніж форма, якої воно набирає. Лише в окремих випадках відбувалася глибока, справжня драма, драма боротьби між старим і новим. Її переживали ті, для кого спосіб життя був нерозривно і безумовно пов'язаний з його сутністю.

Такою саме людиною був Шемсі-бег Бранкович з Цирнчі, який належав до числа найбагатших і найпомітніших бегів міста. Він мав шість синів, з яких уже чотири були жонаті. Їхні хати утворювали невеличкий хутір, оточений полями, сливовими садами та гаями. Старійшиною цієї великої родини вважався мовчазний і суворий Шемсі-бег. Високий, згорблений роками, з величезною білою, вишитою золотом, чалмою на голові, він лише по п'ятницях приходив на базарну площу, щоб помолитися в мечеті. З першого ж дня окупації він у місті ніде не спинався, ні з ким не розмовляв і ні на кого не дивився. В хаті Бранковича не з'явився ні новий одяг, ні взуття, ні нове знаряддя, не промовлялися нові слова. Сином було заборонено мати будь-які справи з новою владою. Онуків не пускали до школи. Від цього зазнавала шкоди вся родина: сини були незадоволені впертістю старого, але ніхто ні словом, ні поглядом не смів і не міг показати цього. Турки з ринку, які працювали і зналися з новими людьми, вітали Шемсі-бега, коли він проходив базарною площею, з німою повагою, до якої приєднувались і страх, і здивування, і докори сумління. Найстаріші, найповажніші турки міста навідувались часто у Цирнчу, щоб поспілкуватися і поговорити з Шемсі-бегом. Це нагадувало прощу. Тут збиралися люди, які готові були продовжувати опір до кінця і які ні за що не хотіли схилитися перед дійсністю. Ці відвідини тяглися довго, але проходили без багатослів'я і без конкретних висновків.

Шемсі-бег сидить було з люлькою на тонкому червоному килимі, загорнутий і застібнутий — як улітку, так і взимку, а гості — навколо нього. Розмова звичайно йде про які-небудь нові незрозумілі ненависні заходи австрійської влади або про турків, які все більше пристосовуються до нових порядків. Кожний з гостей хоче висловити перед цією гідною суворою людиною свої гіркоти, побоювання та нерозуміння. І кожна розмова закінчувалася

питанням: куди все це веде і чим закінчиться? Хто ці чужинці, які, здається, не знають ні відпочинку, ні спокою, ні міри, ні меж? З якими планами вони прийшли, звідки в них стільки потреб, коли одна впливає з другої? Чому вони такі неспокійні, наче над ними тяжить якесь прокляття, що невпинно підганяє людей і примушує їх братися за нові й нові діла і починання, яким не видно кінця?

А Шемсі-бег лише дивиться на присутніх і здебільшого мовчить. Лице його темне — не тому, що його засмало сонце, а тому, що його затьмарює щось зсередини. Погляд його тьмяних очей з білуватосіримими кругами навколо чорних зіниць, наче в старезного орла, — твердий, але якийсь невидючий і відсутній. Великий рот з запаланими губами рухається поволі, наче пережовує одне і те ж невимовлене слово.

Проте люди йшли від нього з почуттям полегшення, не втішені, не заспокоєні, а схвильовані і захоплені його прикладом мужньої і безнадійної непримиренності.

А коли Шемсі-бег приходив наступної п'ятниці на базарну площу, його знову чекала якась зміна в людях або у вигляді будинків, якої ще не було минулої п'ятниці. Щоб цього не бачити, він дивився вниз, але і там у слідах кінських копит на висохлій вуличній грязюці все частіше помічав поряд з слідами турецьких круглих підков відтиски зігнутих швабських, з гострими шипами. Так, навіть на вуличній грязюці його погляд читав невблаганний вирок, який він скрізь бачив на обличчях і предметах навколо себе, — вирок часу, зупинити який неможливо.

Розуміючи, що не помічати того, що відбувається, він не може, Шемсі-бег зовсім перестав з'являтися в місті і жив замкнуто в Цирнчі, мовчазний, але суворий і невблаганний господар, він був тягарем для всіх, а особливо для самого себе. Старі поважні вишеградські турки продовжували його відвідувати, наче живу святиню. Особливо часто приходив до нього Алі-ходжа Мутевелич. На третій рік окупації Шемсі-бег, не хворіючи, помер. Він згас, не промовивши жодного гіркого слова, яке завжди готове було зірватися з його старечих уст, так і не ступивши більше ногою на базарну площу, де тепер все йшло по-новому.

Місто і справді швидко міняло свій вигляд, бо чужинці рубали дерева, в інших місцях саджали нові, лагодили і будували дороги, копали канали, зводили нові громад-

ські будівлі. В перші ж роки після приходу австрійців на ринку були знесені крамниці, що висовувалися з рядів, хоч, правду кажучи, вони раніше нікому не заважали. Замість цих старих крамниць, покритих гонтою, були ґрунтовно побудовані нові, з дахами, покритими черепицею або бляхою, з металевими шторами на дверях. Було намічено знести і крамницю Алі-ходжі, але він рішуче заперечував, подав до суду, поки всіма можливими засобами таки не добився, щоб його крамниця залишилася такою, як і була, на старому місці. Базарну площу розширили і розрівняли. Збудували новий конак — високу будівлю, в якій розташовувався суд та повітове управління. А військові діяли ще швидше і рішучіше, ніж цивільна влада. Будували бараки, корчували старі дерева і садили нові, роблячи невпізнаними вишеградські пагорби.

Старі городяни не могли надивуватися і отямитись: бо й справді, тільки вони подумують, що настав край цьому нерозумному запалу, як чужоземці починають щось нове, ще менш зрозуміле діло. А городяни зупиняються, дивляться на їх роботу, але не так, як діти люблять дивитися на роботу дорослих, а навпаки, як дорослі зупиняються на хвилину, щоб поглянути на дитячі забави. Адже тут ніхто не розумів і не цінував постійної потреби чужинців будувати й руйнувати, копати й зводити, споруджувати й переробляти, їх постійне прагнення вгадати дію природних сил, щоб використати її або боротися з нею. Навпаки, всі громадяни, а особливо старі люди, бачили в цьому щось недобре, якусь погану ознаку. Коли б це залежало від них, Вишеград мав би вигляд східного міста. Вони лагодили б те, що розвалювалось, підпирали б те, що похилилось, а поза цим ніхто не вишукував би собі іншої роботи, та ще керуючись якимись планами та розрахунками на майбутнє; ніхто не доторкався б до фундаментів будов і не міняв би богом даного вигляду міста.

Та чужинці продовжували свої роботи одну за одною, швидко, послідовно, але за якимись невідомими і добре розробленими планами, все більше дивуючи жителів міста. Так прийшла черга і на занедбаний бездіяльний караван-сарай, який навіть і в теперішньому вигляді, як і триста років тому, створював одне ціле з мостом. Звичайно, те, що звалося «Кам'яним заїздом», вже давно перетворилося на руїни. Двері погнили, різьблені кам'яні решітки на вікнах були поламані, дах провалився, всередині будо-

ва заросла акацією, якимись кущами та бур'яном, але самі мури ще були зовсім цілі; правильний гармонійний чотирикутник з білого каменю стояв непорушно. Городяни від народження до самої смерті звикли вважати цю будову не звичайною руїною, а доповненням моста, складовою частиною міста, так само, як і свій рідний дім; ніхто навіть уві сні ніколи не подумав, що можна доторкнутися до старого караван-сарая, змінювати в ньому щось, крім того, що час і природа вже змінили. Та одного дня і до цього дійшла черга. Спочатку інженери довго вимірювали ділянку навколо руїн, а потім прийшли робітники й поденники і почали розкидати мури — камінь за каменем, лякаючи і розганяючи різних птахів та дрібних тварин, що гніздилися в руїнах. Незабаром площа між ринком та мостом стала порожньою, а від заїзду залишилися тільки штабелі хорошого білого каміння. Трохи більше ніж через рік замість колишнього караван-сарая з каменю була зведена висока незграбна двоповерхова казарма, яку покрили сірою бляхою і пофарбували в блідосиній колір, з гарматними амбразурами на кожному розі. На просторому майдані під голосні вигуки капрала ціліснітькими днями робили вправи солдати, витягуючи, наче мученики, ноги й руки, падаючи в пилюку, наче їх прибило нагле нещастя. А вечорами з численних вікон цієї паскудної будови чути було солдатські пісні на незрозумілій мові і в супроводі губної гармонії. А потім розлягалася сумна мелодія військового сигналу, від якої, наче за командою, починали вити всі міські собаки; ця мелодія припиняла гомін і гасила всі світла в казармі. Отак перестала існувати гарна будова — священний дар візира; так казарма, яку народ, вірний своїм звичаям, продовжував називати «Кам'яним заїздом», почала своє життя на майдані біля моста у повній дисгармонійності з тим, що її оточувало.

Віднині міст залишився цілком відокремленим і самотнім.

Звичайно, й на мосту траплялися речі, в яких давні й непорушні звички городян стикалися з новими звичками, принесеними чужинцями та їх порядком; при цих зіткненнях старе й місцеве здебільшого було засуджене на відступ та пристосування до нового.

Наскільки це залежало від вишеградців, життя на брамі продовжувало йти без змін. Можна було лише помітити, що зараз і серби, і євреї приходили сюди все вільніше,

все численнішими групами і в будь-який час дня, незважаючи тепер, як колись, на турків, на їхні звичаї та права. А взагалі все було по-старому. Цілий день тут сиділи скупники та торговці, які вичікували селянок і купували в них вовну, птицю та яйця; тут вештались також різні гульті, що звикли з раннього ранку тинятися по місту. Надвечір збиралися й інші городяни — люди зайняті працею та різними справами, щоб побалакати або посидіти мовчки, дивлячись вниз на велику, обрамлену і порізану піщаними обмілинами зелену ріку з порослими ракитою берегами. А ніч належала парубкам та гультіпам. Їх, як і раніше, не обмежували ні в часі, ні в поведінці.

В цей нічний час життя на брамі, принаймні на початку окупації, траплялися деякі зміни та непорозуміння. Нова влада завела постійне освітлення міста. Вже в перший рік на головних вулицях та перехрестях на зелених стовпах були поставлені ліхтарі з газовими лампами. Ліхтарі чистив, заправляв та запалював високий Ферхат, бідняк з повною хатою дітей, який раніше прислужував повітовому начальству, стріляв у день рамазана з маленької мортири та виконував різні доручення без сталої та певної платні. Міст також був освітлений в кількох місцях і, звичайно, на брамі. Підставка для ліхтаря була прикріплена до дубової балки, що залишилася тут від колишньої сторожової вежі. Цей ліхтар на брамі мусив був витримати довгу боротьбу з звичками бешкетників, які любили поспівати, покурити або потеревенити в п'ятмі; терпів він також від руйнівних інстинктів парубків, що їх народжували любовна жага, нудьга або рація. Їх дратувало освітлення, яке примушувало мружити очі, і тому кілька разів і ліхтар і газова лампа в ньому були розбиті. Через той ліхтар було заплачено багато грошових штрафів та винесено чимало судових вироків. Один час ліхтар на брамі охороняв спеціальний громадський сторож. Цей свідок був для нічних відвідувачів брами ще неприємнішим, ніж ліхтар. Та час робив своє, і нові покоління поступово звиклись з необхідністю вести нічні розмови при тьмяному світлі громадського ліхтаря і не кидали в нього камінням, палками або іншими твердими предметами, які були під руками. До того ж у місячні ночі, коли на брамі було особливо багатолюдно, ліхтарів взагалі не запалювали.

Лише один раз на рік міст був урочисто освітлений: увечері напередодні 18 серпня — дня народження цесаря — власті щороку прикрашали міст вінками з листя та рядами молодих сосен, а коли темніло, запалювали ряди ліхтарів та каганців; сотні бляшанок від консервів, наповнені лосом та стеарином, палали довгими ланцюжками вздовж поруччя. Вони освітлювали лише середину моста, а його краї та опори ховалися в п'ятмі, і тому здавалось, наче освітлена частина висить у повітрі. Але кожен вогонь догоряє, і всяке світло кінчається. Отже, наступного дня міст уже був таким, як і завжди. Тільки в дітей цього покоління залишився в спогадах новий, надзвичайний вигляд моста, освітленого сотнями вогників — картина яскрава і вражаюча, але коротка й скороминуша, як сон.

Разом з постійним освітленням моста нова влада завела на брамі і чистоту, підтримуючи її особливими засобами, що відповідали її поняттям. Недогризки яблук, лущайки від насіння, скоринки кавуна, скарлупа від ліскових та волоських горіхів тепер ніколи не лишались на кам'яних плитах, поки їх не змие дощ або не розвіє вітер. Все це щоранку змітав спеціальний громадський підмітальник. Нарешті, городяни звикли й до цього, бо люди звикають до чистоти навіть тоді, коли вона не впливає з їхніх потреб та звичок, звичайно, при умові, що не вони повинні її дотримувати.

Була ще одна новина, яку принесли окупаційні часи та нові люди: на брамі вперше почали появлятися жінки. Це були дружини та дочки чиновників, їхні служниці та няньки, які спиналися тут побалакати, або приходили сюди в свята посидіти зі своїми супутниками — військовими або цивільними. Це не траплялося часто, але все ж бентежило і хвилювало молодь і псувало настрої літнім людям, які приходили сюди, щоб тут, над водою, в тиші й спокої покурити люльку.

Звичайно, певний зв'язок між брамою та жіночим населенням міста існував завжди, але він зводився лише до того, що інколи мужчини кидали в адресу дівчат, які проходили мостом, ласкаве слово або спиналися на брамі, щоб розібратися в своїх почуттях, перестраждати муки нерозділеного кохання. Не один парубок тут просиджував години і дні в хмарах тютюнового диму, тихо наспівуючи собі під ніс «для душі», або мовчки спостерігаючи за течією швидкої ріки. Так віддавали вони данину почут-

тям, які доводиться пережити кожній людині і які мало кого оминають.

Багато було тут полагоджено сутічок між молодими суперниками, немало вигадано любовних пліток. Багато тут говорили і мріяли про жінок та про кохання, не одна тут народилася і згасла пристрасть. Все це було й раніше; але жінки — ні християнки, ні, тим більше, мусульманки — ніколи не затримувались і не сідали на брамі. Тепер і це змінилося.

В свята або в неділю на брамі появлялися червоновиді куховарки в корсетах, які стягували їхні жирні тіла так, що вони ледве дихали. Їх супроводжували залищальники в начищених мундирах з блискучими металевими гудзиками, з червоними шнурами та відмінними знаками стрілкових частин. А в будні вечорами тут гуляли чиновники та офіцери зі своїми жінками: вони спинялися на брамі, розмовляли своєю незрозумілою мовою, голосно сміялися, трималися невимушено.

Ці гуляючі, завжди усміхнені жінки кололи очі всім — одним більше, іншим менше. Спочатку люди дивувались і соромились, але згодом почали звикати й до цього, як уже звикли до багатьох інших нововведень, хоч їх і не приймали.

Взагалі можна сказати, що всі ці зміни на мосту були незначні, поверхові й короткочасні. Численні й глибокі зміни в духовному житті та звичках городян і зовнішньому вигляді міста наче проходили повз міст, не чіпаючи його. Здавалося, що білий старовинний міст, над яким пролетіло три століття, не завдавши йому жодної шкоди, залишиться незмінним і «під новим володарем» витримає повідь нововведень та змін, як завжди перемагав найбільші повіні, коли шалена каламутна вода бурхливо заливала його, а він знову здіймався над хвилями все такий же білий і чудовий, наче відроджений.

XII

Тепер життя на брамі було ще більш бурхливим і привабливим.

На протязі дня, а частково і ночі тут мінялися різношерстні відвідувачі, свої й чужі, молоді й старі. Всі вони були зайняті лише самі собою, своїми думками, пристрастями, що приводили їх на браму. Тому ніхто з них не звертав уваги на прохожих, які, сумовито схиливши голови, заглиблені в свої думки та турботи, проходили мостом, не дивлячись ні вліво, ні вправо і не помічаючи тих, що сиділи на брамі. До таких перехожих належав і господар Милан Гласинчанин з Околишта, високий, худорлявий, блідий і згорблений чоловік, його тіло здавалося прозорим і легким, а ноги — важкими, мов олово. Ось чому, йдучи, він коливався й нахилився, наче рипіда¹ в дитячих руках під час служби божої. Волосся та вуса в нього були сиві, наче в діда, очі — опущені, і він ішов мостом, наче сновида, не помічаючи ніяких змін на брамі і взагалі в світі. І його самого майже не помічали люди, які приходили сюди, щоб посидіти, помріяти, поспівати, поторгуватись, побалакати та промарнувати час. Старі його забули, молодь не пам'ятала, а чужинці зовсім не чули про нього. А тимчасом його доля була тісно пов'язана з брамою, судячи принаймні з того, що про нього вголос і пошепки говорили в місті ще десять-двадцять років тому.

Батько Милана, Никола Гласинчанин, оселився в місті саме тоді, коли повстання в Сербії було в найбільшому розпалі, і купив чудовий маєток в Околиште. Ходили

¹ Рипіда — розшите церковне віяло.— Прим. ред.

чутки, що він звідкілясь утік з великими, нечесно здобутими грошима. Доказів, щоправда, ні в кого не було, і тому вірили цьому тільки наполовину. Але ніхто й не перечував. Никола двічі одружувався, але з дітьми йому ніяк не щастило. Виростив він тільки одного сина, Милана, і йому залишив усе, що мав, явне і приховане. (Милан також мав тільки одного сина, Петара). Засобів до існування Милану сповна вистачило б, він ще навіть дещо придбав би, коли б його не мучила всевладна пристрасть — карти.

За своїм характером кожний справжній вишеградець, як ми це вже бачили, не картяр. Ним володіють інші пристрасті: непомірна любов до жінок, нахил до пияцтва, співання, вештання по вулицях або безтурботне мріяння над рідною рікою. Але і в цьому можливості людини обмежені, тому в ній пристрасті борються, стикаються і часто зовсім поглинають одна одну. Це, звичайно, не означає, що в місті не було людей, які віддавалися б цьому пороку, але справжнє число картярів, у порівнянні з іншими містами, тут було невелике, здебільшого це були чужинці або зайди. Як би там не було, Милан Гласинчанин був одним з картярів. Карті захопили його з ранньої юності. Коли в місті не було з ким грати, він подавався в сусідній повіт і повертався звідти або з великими грішми, як торговець з ярмарку, або з порожніми кишенями, без годинника і ланцюжка, без табакерки і без обручки, блідий, невиспаний, немов після хвороби.

А взагалі його завжди можна було знайти в готелі Устамуїча, нижче вишеградського ринку. Там була вузенька кімнатка без вікон, в якій день і ніч горіла свічка і де завжди збиралося трое-четверо людей, для яких карти були дорожчі над усе в світі. Тут, замкнувшись, у тютюновому диму й важкому повітрі, з почервонілими очима, з пересохлими губами й тремтячими руками, вони проводили дні і ночі, служачи своїй пристрасті, наче мученики. В цій кімнатці провів Милан більшу частину своєї молодості, залишивши тут майже всі свої сили і маєток.

Було йому не набагато більше тридцяти років, коли з ним трапилась нагла, для більшості людей незрозуміла зміна, яка не тільки назавжди виликувала його від згубної пристрасті, але разом з тим змінила його життя і зовсім його самого преобразила.

Якось восени, років чотирнадцять тому, забрів до готелю якийсь чужинець. Ні старий, ні молодий, ні поганий на вигляд, ні гарний, середнього віку, середнього зросту, мовчазний: усміхався він лише самими очима. Це був діловий чоловік, цілковито зайнятий тим, ради чого приїхав. Він вирішив заночувати в готелі і надвечір увійшов до кімнати, де ще з полудня замкнулися картярі. Вони зустріли його недовірливо, але незнайомий поведився так тихо і скромно, що ніхто навіть не помітив, як він почав робити невеличкі ставки на карту. Він програвав, але не припиняв гри, соромливо морщився і непевною рукою виймав срібні монети з внутрішніх кишень. Після того, як він уже досить багато програв, довелося йому запропонувати тримати банк. Карті здавав він спочатку поволі і невміло, а далі все швидше і вільніше. Грав спокійно, але сміливо, не вагаючись. Купка срібних монет перед ним більшала. Картярі почали виходити з гри. Один запропонував поставити на карту золотий ланцюжок, але незнайомий холодно відмовився, посилаючись на те, що він грає тільки на гроші.

Опівночі гра припинилась, бо ніхто більше не мав при собі грошей. Тримався поки що тільки Милан Гласинчанин, але нарешті й він змушений був відмовитись. Незнайомий ввічливо попрощався і пішов у свою кімнату. Наступного дня грали знову. І знов незнайомий то виграв, то програвав, чимраз частіше виграючи, ніж програючи, так що вишеградці знов залишилися без грошей. Вони не спускали очей з його рук і рукавів, приглядалися до нього з усіх боків, приносили нові карти, мінялися місцями, але нічого не допомагало. Грали в просту азартну гру «тридцять одне», яку всі знали з дитинства, але способу гри чужинця ніхто не міг вловити. Він часом прикупав до двадцяти дев'яти чи тридцяти, а то зупинявся на двадцяти п'яти. Він погоджувався на будь-яку ставку, як на найменшу, так і на найбільшу; не звертав уваги на дрібні шахрайства того чи іншого картяра, наче не помічав їх, але великі порушення гри холоднокровно і небагатослівно припиняв. Присутність цього чужинця в готелі не давала Милану Гласинчанину спокою і драгувала його. Всі ці дні він почував себе ніби побитим і в гарячці. Кілька разів зарікався, що більше не гратиме, і знову приходив, програвав усе до останнього гроша і повертався додому, сповнений гіркоти й ганьби. На четвер-

тий або на п'ятий вечір він вирішив опанувати себе і залишитися вдома. Приготував було вже гроші й одягнувся, але все-таки не змінив свого рішення. Голова була важка, неспокійно дихалось. Повечеряв швидко, абияк, не помічаючи навіть, що їсть. Кілька разів виходив з хати, курив, бродив, поглядав на місто, що тихо спало в цю світлу осінню ніч. Гуляв він довгенько, коли раптом побачив, що наче хтось звернув з дороги і спинився біля його огорожі.

— Добрий вечір, сусідо,— гукнув невідомий. Гласинчанин впізнав голос: це був чужинець з готелю. Людина, очевидно, прийшла до нього, бажаючи з ним поговорити. Милан наблизився до огорожі.

— Ти сьогодні не підеш до готелю? — спитав чужинець спокійно і байдуже, наче мимохідь.

— Щось мені нездужається. Там же є інші картярі.

— Нема більш нікого. Всі розійшлися раніш, ніж звичайно. Давай підемо зіграємо вдвох.

— Та вже, далекі, пізно. Та й нема де грати.

— То ходімо вниз, на браму. Зараз вигляне місяць.

— Йй-богу, зараз не час,— відмовлявся Милан, губи в нього пересохли, і слова звучали так, ніби це не він їх вимовляє.

Чужинець стоїть і далі, вичікує, наче й не припускає думки, що може бути не по його.

І справді, Милан відчинив садову хвіртку і вирушив за ним, незважаючи на те, що словами й думками, останнім зусиллям волі він протизився прихованій силі, яка його тягла до гри і з якою не міг боротися, хоча й ненавидів її і вона викликала в ньому опір та огиду до чужинця.

Швидко спустилися з Околицшта. Великий шербатий місяць справді сходив над Станишевцем. Міст здавався безкінечним, примарним, бо коло берегів ховався в молочній імлі, а його опори тонули в п'тьмі. Один бік кожної опори та арки був яскраво освітлений, а другий губився в повному затінку. Освітлені і затемнені поверхні каменю створювали, чергуючись, різкий контраст, і тому цілий міст був схожий на чудову арабеску, що виникла від мінливої гри світла і тіні.

На брамі не було жодної душі. Сіли. Чужинець вишняв карти. Милан почав було заперечувати, що, мовляв,

не видно як слід ні карт, ні грошей, але той не звертав на нього більше ніякої уваги. Почалася гра.

Спочатку вони зрідка перекидались короткими словами, але потім, заглибившись у гру, зовсім замовкли. Лише скручували цигарки і курили їх одну за одною. Карти переходили з рук у руки, поки, нарешті, не опинились у чужинця. Монети з легким дзвоном падали на камінь, що вже вкривався дрібною росою. Настала хвилинка, яку Милан добре запам'ятав: чужинець прикупив до двадцяти дев'яти двійку і до тридцяти — туза. У Милана здушило в горлі й потемніло в очах. А обличчя чужинця в місячному сяйві здавалося ще спокійнішим, ніж звичайно. Не минуло й години, а Милан вже залишився без грошей. Чужинець порадив йому піти додому й принести ще і сказав, що й він піде разом з ним. Пішли, повернулися й знову почали грати. Милан грав, наче німий і сліпий; він навмання показував карти й на мигах передавав, що саме хоче. Зараз самі по собі карти стали ніби зайвими і були лише приводом для відчайдушного безперервного двобою. Коли Милан знову програв усі гроші, чужинець звелів йому піти додому і принести ще, а сам залишився курити на брамі. Він не вважав за потрібне супроводжувати Милана, бо був упевнений, що той не може не послухатись або обдурити й залишитися вдома. І справді, Милан послухався, пішов і через деякий час покірливо повернувся знову. Цього разу раптом пощастило Миланові: він повернув свій програш. Від збудження в нього ще більше стиснуло в горлі. Чужинець почав подвоювати й потроювати ставки, гра пішла ще швидше й запальніше. Шаруділи карти, срібні та золоті монети переходили від одного до другого. Обидва мовчали. Милан лише збуджено дихав, його кидало то в гарячку, то в холод, незважаючи на те, що була тепла місячна ніч. Він грав, здавав карти, ставив, але робив це наче з примусу. Йому здавалося, що чужинець не тільки витягає в нього гроші, дукат за дукатом, але з його жил висмоктує краплю за краплею кров і мозок з кісток. З кожним програшем сила і воля його слабшали. Час від часу він скося поглядав на свого партнера, чекаючи побачити обличчя сатани з вишкіреними зубами й сяючими, наче жар, очима, але перед ним було звичайне собі обличчя чужинця, який напружено виконував своє діло, ніби бажаючи якнайшвидше закінчити те, що почав, хоча йому й неприємно це робити.

Незабаром Милан знову програв усі гроші. Тоді чужинець запропонував грати на землю і маєток.

— Ставлю чотири угорські дукати, а ти вороного з сідлом, згода?

— Згода.

Так був програний вороний. А за ним двоє робочих коней, корови, телята. Наче діловий і кмітливий купець, чужинець перебрав на Милановому дворі всю худобу і точно оцінив кожну голову, ніби народився і виріс в його хаті.

— Хочеш одинадцять дукатів за твоє поле, яке називають «салкушою»? Гаразд?

— Гаразд.

Чужинець здавав карти. На п'яти картах Милана було всього двадцять вісім очок.

— Ще? — спокійно запитав партнер.

— Ще одну, — вимовив Милан ледве чутним шепотом, і вся кров прилила йому до серця.

Чужинець спокійно дав карту. Це була двійка, рятівна карта. Милан байдуже процідив крізь зуби:

— Досить!

Він поквапливо склав свої карти і намагався надати обличчю спокійного виразу, щоб партнер не вгадав, наскільки він спинився.

Тоді чужинець почав відкрито тягнути собі карти. Коли в нього було двадцять сім, він спинився і спокійно подивився Миланові у вічі, але Милан потупив погляд. Чужинець взяв ще одну карту. Це була двійка. Коротко і ледве чутно зітхнув. Здавалося, що він зупиниться на двадцяти дев'яти, і в Милана вже сильніше почала кров стукотіти у скронях від радісного передчуття перемоги. Але раптом партнер відхилився назад, широко розправив груди, закинув голову так, що в місячному сяйві заблищало його чоло та очі, витяг ще одну карту. Знову двійка. Було неймовірно, щоб піряд одна за одною йшли три двійки. Але це було так. На відкритій карті Милан побачив своє поле зораним і заборонованим, особливо гарним, яким воно буває навесні. Борозни розплилися й почали кружляти в його очах, як це буває тоді, коли людина мліє, але спокійний голос чужинця привів його до пам'яті.

— Тридцять одне. Поле моє.

Милан програв одне за одним інші поля, два будинки, а потім і дубовий гай в Осойниці. В оцінці, здебільшого,

вони погоджувались швидко. Кілька разів Милан виграв, і дукати переходили до нього. Тоді перед ним на мить спалахувала надія відігратись, але потім два-три програти, і він залишався без грошей і знову починав ставити майно.

Коли гра, наче потік, забрала з собою все, обидва картярі спинились на хвилину, але не для того, щоб відпочити — адже цього, мабуть, боялися обидва, — а щоб подумати, на що ще можна грати. Чужинець був зосереджений, мав вигляд зайнятої ділової людини, яка зробила перерву після закінчення половини діла, але поспішає взятися за другу. Милан заляк, увесь похолов, стукіт серця озивався в його вухах, під ним гоїдалася кам'яна лава. Тоді чужинець гугняво промовив своїм монотонним, рівним голосом:

— Знаєш що, приятелю? Киньмо ще раз — на все! Я віддам усе, що виграв за цей вечір, а ти — життя. Якщо виграєш, усе буде знову твоє, як і було: гроші, майно, земля. А коли програєш — стрибнеш з брами у Дрину.

І це він сказав так сухо, діловито, як і все інше, начебто мова йшла про звичайнісіньку умову між двома картярями, що захопились грою.

«Ось до чого дійшло! Душу на карту ставлю», подумав Милан і спробував встати й вирватися з цього незрозумілого виру, який усе поглинув і ось тепер нездоланною силою затягає його самого. Але чужинець одним єдиним поглядом повернув його на місце. І, немовби вони грали в готелі на ставку в три-чотири піастри, він кивнув головою і простяг руку. Обидва взяли по карті. В чужинця — четвірка, в Милана — десятка. Він мав здавати. Це сповнило Милана надією. Він здавав, а чужинець просив усе нові карти.

— Ше! Ше! Ше!

Витяг п'ять карт і тоді сказав: досить! Тепер брав карти Милан. Коли дійшов до двадцяти восьми, він на мить зупинився й глянув на складені карти чужинця, на його загадкове обличчя. Не можна було вгадати, скільки в того очок, але було цілком імовірним, що в нього більше двадцяти восьми. По-перше, тому, що він цього вечора не спинявся на маленьких очках, а по-друге, тому, що в нього було п'ять карт. Зібравши рештки сил, Милан відкрив ще одну карту. Була четвірка. Отже, тридцять два — кінець!

Дивився і не хотів вірити своїм очам. Йому здавалося неймовірним, що втрачає отак відразу все. По цілому тілу, від пальців ніг до тім'я проструменіло щось гаряче і гучне. Раптом усе йому стало ясним: і цінність життя, і що таке людина, що таке його клята і небезпечна пристрасть грати зі своїми і з чужими, ставити на карту себе і все навколо себе. Зараз усе було ясним, наче білий день; і немов настав світанок; здалося, що він грав і втрачав усе уві сні, але насправді все було без вороття і непоправно програне. Хотілося щось сказати, крикнути, гукнути когось на поміч, але і на це не вистачало сили.

Біля нього стояв чужинець і чекав.

І тоді раптом десь на березі тонко і голосно закукурікав півень, раз, а згодом і вдруге. Він був так близько, що чути було навіть, як він залопотів крильми, і в ту ж мить полетіли, наче розвіяні вітром, карти, розсипалися гроші, захиталася вся брама з підпорами. Милан від страху зажмурився й вирішив, що настав його останній час. Коли ж розплющив очі, побачив, що він сам. Його партнер зник, наче луснула мильна булька, разом з ним зникли з кам'яних плит і карти, і гроші.

На дні небозводу тихо плив оранжовий, шербатий місяць. Знявся свіжий вітер, шум води внизу став гучнішим. Милан уважно обмацав камінь, на якому сидів, намагаючись зрозуміти і згадати, де він і що з ним робиться; потім з великим зусиллям встав і, наче чужими ногами, поплентався додому в Околиште.

Стогнути і хитаючись, він ледве добрався додому і тут упав, наче поранений, глухо вдарившись тілом у ворота. Розбуджені домашні поклали його в ліжко. Два місяці пролежав він у гарячці і марив. Всі думали, що вже не одужає. Отець Никола навіть справив над ним масло-свяття. Та все ж таки Милан очунав і відійшов, але став зовсім іншою людиною. Тепер це був завчасно постарілий відлюдько, говорив мало і знався з людьми в крайній необхідності. На обличчі, що не знало усмішки, був сталий вираз болісної, напруженої уваги. Він турбувався тільки про свою хату і виходив з дому лише по ділу, наче ніколи не знав ні товариства, ні карт.

Ще тоді, як хворів, він розповів отцю Николі про все, що з ним трапилось тої ночі на брамі, а згодом розповів про це ще двом своїм добрим друзям, бо відчував, що з цієї таємницею на душі не зміг би далі жити. Дещо про

це прочули люди і, оскільки їм було мало того, що трапилось насправді, то вони вигадали дещо і створили цілу легенду, а згодом, як це завжди буває, зацікавились чиеюсь іншою долею і забули про Милана і його пригоду. А те, що залишилося від колишнього Милана Гласинчанина, дихає, рухається, живе серед городян. Молодше покоління знає його тільки таким, яким він є зараз, і навіть не підозрює, що колись він був іншим. Та й сам Милан наче про все забув. Ідучи мостом з дому в містечко, він проходив повз браму важким повільним кроком сновиди, бездумно, без найменшого збентеження. Йому не спадало навіть на думку, що ця біла кам'яна лава і люди, які спокійно сиділи на ній, мають якийсь зв'язок з тим страшним місцем десь на краю світу, на якому він однієї ночі грав свою останню гру, поставивши на облудну карту все, що мав: самого себе, своє земне й загробне життя.

Взагалі Милан часто запитував себе, чи не трапилась та нічна подія на брамі лише уві сні, коли він непритомний лежав перед ворітьми власного будинку, чи не була вона лише наслідком, а не причиною його хвороби. Правду кажучи, і отець Никола, і ті два приятелі, яким він довірявся, вважали розповідь Милана скоріше маренням, нісенітницею, яка йому привиділась у гарячці. Адже ніхто з них, по суті, не вірив, що диявол грає в «тридцять одне» й виводить на браму тих, кого хоче занепастити. Але події, які трапляються з нами, часто такі заплутані й складні, що люди, бажаючи збагнути їх або принаймні зробити більш легкими для розуміння, пояснюють їх участю в них самого сатани.

Отже, як воно там не було — чи з допомогою диявола, чи без його допомоги, уві сні чи наяву, вірно лише одне, що, втративши однієї ночі молодість, здоров'я й багато грошей, Милан Гласинчанин, наче чудом, назавжди звільнився від своєї пристрасті. Та й не тільки це. З легендою про Милана Гласинчанина пов'язана легенда ще про одну людину, доля якої була вирішена також на брамі.

Після ночі, коли Милан Гласинчанин (уві сні або наяву) грав свою останню страшну гру на брамі, настав сонячний осінній день. Це була субота. Як завжди в суботу, на брамі зібралися вишеградські євреї-торговці зі своїми хлопчиками. Суворо додержуючи суботнього відпочинку, вони, вільні від роботи, в святковому настрої, одягнені в атласні штани та сукняні жилети, в темно-

червоних невисоких фесках, гуляли понад рікою. Але здебільшого вони сиділи на брамі, голосно й жваво розмовляючи іспанською мовою і лише лаючись по-сербському.

Одним із перших того ранку прийшов на браму Букус Гаон, найстарший син побожного, поважного бідного перукаря Абрама Гаона. Йому було вже шістнадцять років, а він все ще не мав сталого заняття або професії. В голові цього юнака, не схожого на інших Гаонів, гуляв вітер, який йому заважав взятись за розум і спинитись на якомусь одному ремеслі і примушував його шукати для себе щось більше й ліпше. Коли захотів сісти, він гляннув, чи чиста кам'яна лава, і в щілині між двома плитами побачив вузьку смужку золотого сяйва. Це був блиск золота, такий дорогий для людського ока. Подивився уважніше. Не могло бути сумніву: сюди закотився звідкись дукат. Юнак оглянувся навколо себе, чи не стежить хто за ним, і пошукав очима щось таке, чим би можна було виїняти монету, що посміхалась до нього з кам'яного жолобка. Та раптом згадав, що сьогодні субота: в такий день гріх щось робити. Збентежений і схвилюваний, він сів на дукат і не вставав звідти до півдня. А коли настав час обіду і всі євреї, молоді й старі, порозходились по домах, він знайшов товсту ячмінну соломинку і, забувши про гріх і свято, обережно виїняв монету з-між плит. Це був справжній угорський дукат, тонкий і майже невагомий, наче маленький сухий листок. Букус спізнився на обід. І коли він сів за вбогий стіл, за яким сиділо тринадцять чоловік (одинадцять дітей, батько й мати), не чув, як лаяв його батько, називаючи ледарем та неробою, який і на готовий обід не може вчасно прийти. У вухах йому шуміло, а в очах блищало золото. Йому ввижались дні надзвичайних розкошів, про які завжди мріяв. Йому здавалося, що він у кишені носить сонце.

Наступного дня Букус, не багато розмірковуючи, пішов до готелю Устамуїча і зайшов у ту кімнату, де майже постійно, і вдень, і вночі, грали в карти. Про це він завжди мріяв, але ніколи не мав стільки грошей, щоб насмілитись увійти й випробувати щастя. Тепер він міг здійснити свою мрію.

Тут він провів кілька тяжких і тривожних годин. Спочатку його зустріли презирливо і з недовір'ям. Та коли побачили, що він розмінює угорського дуката, подумали,

що він його вкрав у когось, але погодились прийняти і його ставку. (Бо коли б картярі з'ясовували походження грошей, гра ніколи не могла б відбутися). Тоді почалася нова мука. Коли вигравав, кров вдаряла йому в голову, від жару та хвилювання темніло в очах, а коли втрачав значну суму, зупинявся подих і завмирало серце. Та після всіх терзань, кожне з яких здавалося безмежним, він все ж таки того вечора вийшов з готелю з чотирма дукатами в кишені. Від збудження він був увесь ніби побитий і трусився, як у гарячці, начебто його вишмагали гарячими прутами, але йшов з гордо піднесеною головою. Перед його запаленим поглядом відкривались далекі й блискучі обрії, які заступали його домашні злидні і вщент знищували все це місто. Наче сп'янілий, він ступав врочистим кроком. Уперше в житті він відчував не лише блиск та звук золота, але й його вагу.

Тієї ж осені ще молодий та зелений Букус став мандрівником, професійним картярем і покинув рідну хату. Старий Гаон згорав від сорому за свого первістка, сумував за ним, і вся єврейська громада переживала це нещастя, як своє власне. Незабаром Букус залишив місто й пішов у світ за своєю злою картярською долею. І ніколи більше — минуло вже чотирнадцять років — ніхто про нього нічого не чув. Ось що з ним зробив, як кажуть, той «диявольський дукат», який він знайшов і підняв на брамі в суботній день.

XIII

Настав четвертий рік окупації. Здавалося, все вже більш-менш заспокоїлось і встоялося. «Солодкій тиші» турецьких часів, щоправда, не було вороття, але почав усталюватися новий порядок, що відповідав новим поняттям. Аж раптом знову в цих місцях почалися заворушення, несподівано в містечко прийшло війсьско, на брамі знову стала варта. Ось як все це трапилось.

Нова влада почала набір рекрутів у Боснії та Герцеговині. Це викликало в народі бурхливе незадоволення, особливо серед турків. П'ятдесят років тому, коли султан уперше запровадив нізам — регулярну армію, одягнену, муштровану за європейським взірцем, турки підняли повстання з справжніми, хоч і невеликими, але кровопролитними боями, тому що не хотіли одягати мундири і прикрашувати себе шнурами, які солдати носили на грудях перехрещеними, бо таким чином створювався протилежний для мусульман символ хреста. А тепер їх хотіли примусити одягти цей самий огидний одяг і служити чужому іновірному володареві.

Вже відразу, з першого року окупації, коли власті почали нумерувати будинки і робити перепис населення, серед турків ці заходи викликали недовіря, пробудили в них почуття невиразного, але глибокого остраху.

Як завжди в таких випадках, найпомітніші і найученіші турки-городяни почали збиратися, щоб обговорити ці заходи та вирішити, як до них ставитись.

Одного чудового травневого дня ці «перші люди», наче випадково, зустрілися на брамі і позаймали свої місця на кам'яній лаві. Попиваючи спокійно каву і дивлячись пе-

ред собою, вони пошепки говорили про нові підозрілі заходи влади. Всі були незадоволені цими новими заходами, бо вони, за своїм характером, суперечили їх поняттям та звичкам; кожний з них сприймав це як втручання властей в особисті та сімейні справи, як зайву і безглузду зневагу. Та ніхто не зміг пояснити справжнього сенсу цього перепису і сказати, яким чином треба цьому чинити опір. Серед них сидів і Алі-ходжа, який взагалі рідко приходив на браму, бо при одному погляді на кам'яні сходи, що вели на кам'яну лаву, в нього починало боляче свербіти праве вухо.

Вишеградський мудерис Гусейн-ага, вчений і красномовець, як найдосвідченіша людина, розтлумачував, що могло означати це нумерування будинків та перепис дітей і дорослих.

— Мені здається, що це — давній звичай невірних. Тридцять років тому, а може й більше, урядовав у Травнику візир Тахір-паша з Стамбула. Він був з потурчених, але неширий та лицемірний і в душі залишався вляхом. Розповідали люди, що він тримав перед собою дзвоник і, коли хотів покликати кого-небудь з челяді, дзвонив цим дзвоником, як власький піп, поки хтось не відгукнеться. Отже, цей Тахір-паша перший почав рахувати будинки в Травнику й прибивати на них дощечки з номером. (Тому його й прозвали «Дощечкою»). Та люди збунтувалися, позривали ці дощечки з будинків, знесли їх на одне місце і запалили. Справа мало не дійшла до кровопролиття, але, на щастя, про це дізналися у Стамбулі і відкликали цього пашу з Боснії. Від того часу не чути про нього! І зараз затівається щось подібне. Шваби хочуть перерахувати все, навіть наші голови.

Всі дивилися перед собою, слухаючи мудериса, адже було відомо, що він волів докладно розповісти про чужі думки, замість того, щоб ясно і зрозуміло висловити свою власну думку про те, що тепер відбувається.

Як завжди, Алі-ходжа перший втратив терпіння.

— Ні, мудерис-ефенді, справа у швабів не в вірі, а в розрахунках. Вони не звикли бавитись або марно гаяти час. Вони, навіть коли сплять, роблять своє діло. Поки що не видно, до чого це призведе, але за кілька місяців або за рік буде ясно. Вірно говорив покійний Шемсі-бег Бранкович: «У швабських мін довгі гноти!» Це нумерування будинків та перепис людей, як мені здається, по-

трібен їм для якогось нового податку, або для того, щоб забирати людей на роботи або в армію. А можливо, і для тієї й другої мети. Коли ви мене питаєте, що нам слід робити, то я ось що думаю: для того, щоб почати повстання, в нас немає війська. Це й бог бачить, і люди знають, але ми не повинні підкорятися всьому, що нам наказують. Хай ніхто не запам'ятовує їхніх номерів, не говорить, скільки кому років, хай самі здогадуються, хто коли народився. А якщо вони будуть занадто присікатися і добиратися до кожної сім'ї, ми не дамося, будемо захищатися, і хай з нами трапляється те, що нам суджено богом.

Ще довго розмовляли про ці неприємні заходи властей, але в основному зупинилися на тому, що радив Аліходжа,— на пасивному опорі. Люди затаювали свій вік, або давали невірні дані, посилаючись на свою неписьменність. Про жінок ніхто не наслідуювався й питати, бо це б сприйняли як кровну образу. Дошки з числами на будинки прибавали, всупереч всім інструкціям та погрозам властей, на непомітних місцях, зворотною стороною або відразу білили будинки і, наче випадково, замащували вапном номери.

Бачачи глибину і ширість опору, хоч він і був прихованим, власті дивилися на нього крізь пальці і утримувались від суворого застосування законів, розуміючи, що це призвело б до конфліктів та мало б небажані наслідки.

З того часу минуло два роки. Це незадоволення в зв'язку з переписом вже майже забулося; і от почався набір у рекрути, незважаючи на віру і стан. Тоді в Східній Герцеговині почалось одверте повстання, в якому, на цей раз, поруч з турками взяли участь і серби. Ватажки повстанців намагалися встановити зв'язки з іноземними державами, особливо з Туреччиною, стверджуючи, що австрійські окупаційні власті порушили повноваження, які вони дістали на Берлінському конгресі, і що вони не мають права набирати рекрутів в окупованих областях, які здавна перебувають під суверенітетом Туреччини. В Боснії організованого повстання не було, але через Фочу та Горажд повстання наблизилося до вишеградського повіту. Окремі бунтівники або рештки розбитих загонів намагалися відступити в Санджак або Сербію, переходячи через вишеградський міст. Як завжди буває в таких випадках, повстання призвело до розквіту гайдуччини.

І тепер, після довгорічної перерви, на мосту знову поставлено варту. Незважаючи на те, що була зима і випав глибокий сніг, на брамі і вдень і вночі стояли на варті два жандарми. Вони зупиняли невідомих і підозрілих перехожих, допитували і обшукували їх. А через два тижні в місто прибув загін штрафкорівців, який змінив жандармів. Цей «Streifkorps» був організований в той час, коли повстання в Герцеговині почало набирати широких розмірів. Такі загони склалися з добре оплачуваних добровольців; вони були зразково споряджені і використовувались для дій у важкодоступних місцевостях. У цих загонах служили солдати, які прибули з окупаційним військом і згодом, не бажаючи повертатися, залишилися у штрафкорі. Були серед них і жандарми, прикомандировані до нового летючого загону. І, нарешті, була деяка кількість і місцевих жителів, які служили кур'єрами та провідниками.

Цілу цю довгу сувору зиму на брамі стояла варта з двох штрафкорівців. Звичайно вартувати призначали одного чужинця і одного місцевого жителя. Австрійці не побудували сторожової вежі, як турки під час сербського повстання Кара-Георгія. Нікого не вбивали і не стинали голів. Але й цього разу, як і завжди, коли бувала брама закритою, траплялися надзвичайні події, що залишали слід у пам'яті городян. Адже тяжкі часи не можуть проминути без того, щоб хтось не зазнав нещастя.

Серед штрафкорівців, які чергували на брамі, була молода людина, українець зі Східної Галичини на ім'я Григорій Федун. Цей двадцятидвохлітній юнак був велетнем на зріст, але з дитячою душею, міцний, як ведмідь, і соромливий, наче дівчина. Він кінчав свою строкову службу, коли його полк вирядили в Боснію. Він брав участь у боях біля Маглая та на Гласинці, а потім провів рік у різних гарнізонах Східної Боснії. А коли настав час залишати армію, йому було важко повертатися в своє галицьке містечко Коломию, в батьківську хату, де було багато дітей, а мало всього іншого. Він був уже в Пешті в своєму полку, коли оголосили добровільний запис у штрафкор. Федун як солдата, який в довгих походах і боях добре обізнався з Боснією, прийняти відразу. Він широким зрадів, що знову побачить боснійські долини та містечка, в яких прожив немало важких та веселих днів; тепер, коли він згадував ці часи, йому здавалося, що в

тяжких днях було щось хороше, і це робило згадку про них більш дорогою, ніж про веселі. Він з любов'ю і гордістю уявляв собі обличчя батьків, братів та сестер, коли вони одержать перші форинти, що їх він пошле їм з великої штрафкорівської платні. І до того ж він був щасливий, що його послали не в Східну Герцеговину, де потрібно було вести важку і часто дуже небезпечну боротьбу з повстанцями, а в місто на Дрині, де вся служба складається з патрулювання та вартування.

Тут він провів зиму, годинами тупцюючи на брамі і хуканням зігріваючи пальці в ясні морозні ночі, коли тріскав від морозу камінь, блідло над містом небо, а великі осінні зірки перетворювалися на невеличкі свічечки, що сердито миготіли. Тут він дочекався і весни, помітив її перші ознаки: почув важкий, глухий тріск криги на Дрині, що відгукується всередині в людині, тривожний шум вітру, який цілу ніч якось по-новому стогнав у голих гірських лісах вище мосту.

Юнак стояв на варті і відчував, як весна поволі входить у нього, прокрадаючись з землі і води, і сповнює все його ество, хвилює серце, захоплює і плутає думки.

Він стояв на варті, наспівуючи українських пісень, які співають на його батьківщині. І коли співав, йому здавалося, з кожним весняним днем усе більше, що він на цьому високому і вітряному місці когось чекає.

На початку березня загону, який охороняв міст, була дана вказівка посилити пильність, бо, згідно з одержаним таємним повідомленням, відомий гайдук Яків Чекрлія перекинувся з Герцеговини в Боснію і зараз переходить десь в околиці Вишеграда, звідки, дуже можливо, спробує перебратися через сербський або турецький кордон. Штрайфкорівці, які охороняли міст, одержали й опис зовнішності Чекрлії: він був невисокий на зріст і непомітний собою, але міцний, сміливий і надзвичайно хитрий: Чекрлія вже кілька разів обманював загони, що шукали його, і тікав від них. І Федун під час рапорту чув цей наказ і сприйняв його серйозно, як і всі розпорядження начальства. Правду кажучи, заходив щодо пильності йому здавалися зайвими, бо не міг собі уявити, щоб хто-небудь пройшов мимо вартового непоміченим, коли міст має ширину лише десять кроків. Спокійно і без тривоги проводив він кілька годин денного та нічного вартування на брамі. Свою увагу він справді подвоїв, але звертав

її не на появу Якова, про якого нічого не було чути, а на численні ознаки і явища, які свідчили про наближення весни.

Нелегко двадцятичотирирічній людині зосередити свою увагу лише на одному предметі, коли у всьому її тілі відчувається надмір життєвих сил, коли навколо її шумить, цвіте і вабить своїми пахощами весна. Сніг тане у вузьких долинах, швидко несе свої води ріка, каламутна, як тьмяне скло; північно-західний вітер доносить подих снігових вершин і запах перших бруньок з долин. Все це хвилювало і розважало Федуну, поки він вимірював кроками відстань від однієї тераси до другої або, прихилившись до стіни під час нічної варті, співав у тон вітру свої українські пісні. Ні вдень, ні вночі його не залишало відчуття, наче він когось чекає,— болісне і солодке відчуття, яке, здавалося, породжувалося всім тим, що діялося на воді, землі та в небі.

Одного дня, якось під час обіду, пройшла повз варту дівчина-туркеня. Була вона в тому віці, коли турецькі дівчата ще не носять фереджі, але й не ходять зовсім відкриті і загортаються тонкою великою шаллю, яка їм закриває все тіло, руки й волосся, але залишає відкритими очі, ніс і щоки. Це короткий час між дитинством та дівуванням, коли мусульманська дівчина скромно й радісно показує людям чарівність напівдитячого, але вже майже жіночого обличчя, яке вже, можливо, завтра закриє фереджа.

На брамі не було ні душі. Разом з Федуним стояв на варті якийсь Стеван із Прачі, також штрафкорівець. Ця літня людина, яка любила заглядати в чарку, дрімала собі, сидячи, всупереч законам служби, на кам'яній лаві.

Федун обережно і боязко подивився на дівчину. Навколо її постаті при кожному подиху вітру розвівалася барвіста шаль, хвилюючись і переливаючись на сонці, наче жива, в такт кроків дівчини. Спокійне і гарне обличчя обрамлене шаллю. Очі опущені, вії тремтять. Вона пройшла повз нього і за мостом зникла на базарній площі.

Юнак почав швидше крокувати від однієї тераси до другої і весь час поглядати в бік ринку. Зараз йому здавалося, що й справді є кого чекати. Через півгодини, коли на мосту панувала полуднева тиша, турецька дівчина, повертаючись з базарної площі, знову пройшла повз

схвильованого юнака. Цього разу він глянув на неї сміливіше і провів її очима. Але що найдивніше, вона також скоса кинула в його бік короткий, але відкритий погляд, трохи насмішкуватий, сповнений того ясного лукавства, з яким діти намагаються перехитрити одне одного в грі. Проходячи мимо, вона сповільнила крок, а потім швидко віддалилась; навколо її молодого, але вже сильного стану миготіла тисячами зморщок легка барвиста шаль, і довго ще було видно її між будинками на другому березі.

Тільки тоді юнак опам'ятався, як вона зовсім зникла з очей. Він стояв на тому ж самому місці і в тій же самій позі, як і в ту хвилину, коли вона проходила повз нього. Отямившись, він помацав гвинтівку і озирнувся навколо себе з почуттям людини, яка щось прогаяла. Під облудним промінням березневого сонця Стеван дрімив. Федуну здалося, наче вони обидва винуваті, бо по мосту міг пройти в цей час цілий взвод війська. Він не мав уявлення навіть про те, ні як довго тривало це зачарування, ні які наслідки воно матиме для нього та для інших людей. Засоромившись самого себе, він з перебільшеною ревністю розбудив Стевана, і вже разом вони чесно продовжували стояти до зміни.

В цей день — і під час відпочинку, і на варті — турецька дівчина проходила, наче мара, в його думках безліч разів. А наступного дня, знову ж таки близько полудня, коли на мосту і на ринку було майже безлюдно, дівчина знову перейшла міст. Наче в грі, правила якої знаєш лише наполовину, Федун знову глянув в обличчя, обрамлене барвистою тканиною. Все було так, як і вчора. Тільки погляди тривали довше, а усмішки були жвавіші й сміливіші. Наче граючи свою роль, Стеван знову дрімив на кам'яній лаві, щоб пізніше, як і того разу, присягатися, що він не спав, що, мовляв, він навіть уночі в постелі не може склепити очей. Повертаючись, дівчина майже зупинилась, дивлячись у вічі солдатові, і він їй кинув два слова, невиразні й незначні, відчуваючи, що від хвилювання в нього мліють ноги. Він зовсім забув, що стоїть на варті.

Таке могло тільки приснитися. Коли дівчина зникла на другому березі, юнак аж затрусився від страху. Було неймовірним, щоб турецька дівчина наважилася подивитись на швабського солдата. Така нечувана і небувала пригода могла трапитись лише в мрії або навесні на брамі.

Крім того, він добре знав, що в цьому краї в його становищі ніщо не може бути ганебнішим та небезпечнішим за залицання до мусульманки. Про це їм говорили і в армії, і тепер, у штрафкорі. За такі провини дуже суворо карали. Були й такі, що головою заплатили ображеним і оскаженим туркам. Усе це він добре знав і найщиріше бажав дотримуватися порядку й припису, але все ж таки робив навпаки. Вся біда нещасних людей і полягає в тому, що неможливе, заборонене стає для них на мить досяжним і дозволеним або принаймні таким здається, а коли небезпечно бажання остаточно оволодіє ними, воно знову здається таким, яким воно є: недосяжним і забороненим, з усіма наслідками для тих, хто наважиться добиватися його здійснення.

На третій день близько полудня турецька дівчина з'явилася знову. Це було наче уві сні, коли всі бажання людини здійснюються і фантазія стає єдиною реальністю, яка підкоряє собі все інше. Стеван знову дрімив, але, як завжди, готовий був пізніше переконувати кожного, що навіть не заплющив ока, на брамі не було жодного перехожого. Юнак знову затинаючись, проговорив дівчині кілька слів, а вона, сповільнивши крок, відповіла йому щось таке ж саме невиразне і боязке. Ця небезпечна і неймовірна гра продовжувалась. На четвертий день дівчина, проходячи, знову вловила хвилину, коли на брамі нікого не було, і пошепки спитала закоханого юнака, коли він наступного разу стоятиме на варті. Він відповів, що буде знову стояти на брамі, як стемніє, під час четвертої молитви.

— Проведу свою стару неньку до ринку на ночівлю, а сама повернуся, — шепнула дівчина, не спиняючись і не повертаючи голови, але багатозначно скоса глянувши на нього. В кожному з цих звичайних слів він відчував її приховану радість, що вона його знову побачить.

Через шість годин Федун знову стояв на брамі разом з своїм сонливим товаришем. Випав дощ. Було прохолодно. Сутінки, що запали, йому здавалися сповненими обіцянок. Перехожих ставало все менше і менше. Незабаром на дорозі з Осойниць появилася дівчина, загорнута в шаль, барви якої потемнішали у вечірній пільмі. Поруч з нею йшла стара, згорблена туркеня під чорною густою фереджею. Вона дуже нахилилась вперед, спираючись правою рукою на палицю, а лівою на руку дівчини. Так

вони пройшли біля Федуна. Дівчина сповільнювала крок і пристосовувалась до тихої ходи бабусі, яку вона вела. Очі, які були збільшені тінями присмерку, тепер сміливо й відверто дивилися в обличчя юнака, наче не могли від нього відірватися. Коли вони зникли за будинками на базарній площі, юнака пройняв дроз, він почав ходити швидкими кроками від одної тераси до другої, ніби хотів надолужити прогаєне. З хвилюванням, що походило на страх, він чекав повернення дівчини. А Стеван дрімав.

«Що вона мені скаже, коли буде вертатися? — думав юнак. — Що я їй скажу? Можливо, вона призначить мені місце, де ми з нею потай зустрінемося?» При цьому він затремтів від радості і передчуття небезпеки, що приховувалися в цій думці. Так минула ціла година, потім ще півгодини, але дівчина не поверталась. Та все-таки в цьому очікуванні була насолода, яка зростала в міру згущання п'єми, що вкривала місто. Нарешті, замість дівчини, прийшла зміна. Але на цей раз двох солдатів звичайного караулу супроводжував особисто вахмістр Драженович, суворо людина з короткою чорною бородою. Він сердито і гостро наказав Федуну й Стевану йти до казарми і не залишати її до дальшого розпорядження. Вся кров ударила в голову Федуну від думки про якусь провину.

Велике і холодне приміщення з дванадцятьма правильно розставленими ліжками було порожнє. Люди або вечеряли, або розійшлися по місту. Збентежені Федун та Стеван дарма сушили собі голову, намагаючись вгадати, чого вахмістр поставився до них так суворо і несподівано посадив під арешт. Через годину, коли почали сходитись солдати, щоб лягати спати, прийшов похмурий капрал і голосно, гостро наказав їм йти за ним. З усього, що відбувалось навколо, вони відчували, що ставляться до них чимраз суворіше і що все це не віщує нічого доброго. Відразу, як їх вивели, відокремили одного від одного і почали нарізно допитувати.

Була вже ніч. Надходив час, коли в місті гасли останні вогні, але в казармі всі вікна ще були освітлені. Час від часу чути було, як дзеленькав дзвоник біля воріт, як брязкали ключі і грюкали важкі двері. Ординарці входили і виходили, поспішали вулицями сплячого міста від казарми до будинку конака, де на першому поверсі також горіло світло. Вже по цих зовнішніх ознаках можна було бачити, що в місті відбувається щось надзвичайне.

Коли близько одинадцятої години до канцелярії ротмістра ввели Федуну, йому здавалося, що від останнього вартування на брамі його відділяють дні і тижні. На столі горіла газова лампа з зеленим фарфоровим абажуром. Біля неї сидів ротмістр Крчмар. На його руки до ліктів падало світло, а плечі й голова були в затінку зеленого абажура. Юнак відразу впізнав це бліде і гладке, майже жіноче обличчя без бороди, з ледве помітними вусиками, з темними синцями, які створювали навколо сірих очей правильні кола. Цього товстого спокійного офіцера, його повільних слів, важких рухів штрайфкорівці боялися, наче вогню. Мало було таких, хто здатний був довго витримувати погляд його великих сірих очей, мало хто не починав заїкатися, відповідаючи на його запитання. Кожне слово він вимовляв тихо, але чітко, роздільно і ясно від першого і до останнього складу, наче в школі або на сцені. Біля нього стояв вахмістр Драженович. І в нього вся верхня половина тіла була в затінку, яскраво освітлені були тільки спущені волосаті руки, на одній з яких блищала важка золота обручка.

Драженович задавав запитання.

— Скажіть нам, як ви провели час від п'яти до семи годин, коли ви зі своїм помічником, солдатом Стеваном Калацаном, вартували на брамі?

Вся кров ударила Федуну в голову. Кожна людина проводить свій час, як може і вміє, але ніхто при цьому не думає, що пізніше доведеться відповідати перед якимось суворим судом і звітувати про все, що було, про все — до найменшої подробиці, до найприхованішої думки і до останньої хвилини. Ніхто про це не думає, тим більше тоді, коли людині двадцять три роки і коли цей час вона проводить на брамі весною. Що йому відповісти? На варті ці дві години минули, як і завжди, як і вчора і позавчора. Але в цю хвилину він не міг згадати нічого повсякденного і звичайного, про що можна було розповісти. В його пам'яті поставало лише випадкове й заборонене, те, що буває з кожним, але про що не доповідають начальству: що Стеван, за своєю звичкою, дрімав, що він, Федун, перекинувся кількома словами з незнайомою туркенею, що потім, коли на місто впали сутінки, він тихо й захоплено співав пісні свого краю, чекаючи повернення дівчини і разом з тим чогось хвилюючого, надзвичайного. Ой, як важко відповідати, коли не можеш все сказати, а

мовчати не годиться! Але треба поспішати, бо час минає, розгубленість і ніяковість зростають. Як довго вже триває його мовчання?

— Ну? — сказав ротмістр. Всім було знайоме це його «ну». Чітке, рівне, голосне, немов звук потужного, складного і добре змащеного механізму.

Федун з самого початку став затинатися і плутати, як злочинець.

Минала ніч, але ламп не гасили ні в казармі, ні в конаку. Допит, складання протоколів та ставки віч-на-віч продовжувались. Допитували всіх, хто того дня вартував на брамі. Розшукали й привели також декого з перехожих, і було ясно, що кільце навколо Федуну та Стевана все звужується, а з їх власних зізнань — навколо старої туркені, яку перевела якась дівчина.

Юнакові здавалося, що на нього звалилася відповідальність за щось чарівне та незрозуміле, як сон.

На світанку його викликали на очну ставку з Стеваном. Той лукаво мружив очі й говорив тоненьким голосом, посилаючись увесь час на те, що він неписьменний селянин, і намагався звалити всю вину на «пана Федуну», як він постійно називав свого товариша по варті.

«Так, доведеться відповідати», думав собі юнак, у якого від голоду нило в животі і який тремтів од збудження, хоч все ще не розумів, про що йде мова і в чому саме полягає його помилка або злочин. Та вранці все стало зрозумілим.

Цілу ніч обертався величезний механізм, у центрі якого був холодний і неблаганний ротмістр; сам нерухомий і німий, він нікому не дозволяв бути спокійним і мовчати. Своєю поведінкою і зовнішністю він не був схожий на людину, а здавався втіленням обов'язків, страшним жрецем правди, недоступним для слабості та почуттів, обладраним неземною силою; він був позбавлений і самих людських потреб: їсти, спати, відпочивати. На світанку Федуну вдруге привели до ротмістра. В канцелярії, крім ротмістра та Драженовича, були озброєний жандарм і якась жінка, яка при першому погляді здалася юнакові привидом. Лампа була погашена. В кімнаті, що виходила на північ, було холодно й похмуро. Юнак, дивуючись, побачив, що заплутаний нічний сон продовжується, не зникає, не блякне при денному світлі.

— Це той самий, який стояв на варті? — спитав Драженович жінку.

Зробивши важке зусилля над самим собою, Федун уважно подивився на неї. Це була мусульманська дівчина, що минулої ночі пройшла мостом, тільки тепер вона стояла без шалі, з непокритою головою, з каштановими напіврозпущеними важкими косами. На ній були турецькі строкаті шаровари, але все інше — сорочка, пояс та безрукавка — такі, як у сербських дівчат з гірських сіл за містом. Без шалі вона здавалася старшою і дебелишою. Обличчя її змінилося, рот став великим і злим, повіки почервоніли, а очі зробились світлими і ясними, наче з них злетіла тінь минулої ночі.

— Так, той самий, — відповіла жінка байдужим твердим голосом, який також здавався Федуну таким новим і незвичайним, як увесь її теперішній зовнішній вигляд.

Драженович продовжував допитувати, як і скільки разів вона проходила міст і про що вони з Федуну говорили. Дівчина відповідала в основному вірно, але недбало і вперто.

— Добре, Єленко. А що він тобі сказав, коли ти в останній раз перейшла через міст?

— Щось сказав, але я не знаю точно, що саме, бо я його не слухала, думала тільки про те, як провести Якова.

— Ти тільки про це думала?

— Про це, — відповіла знехотя жінка, яка була, очевидно, втомлена і не мала охоти говорити більше від того, до чого її змусили. Але вахмістр був наполегливим. Голосом, в якому відчувалася погроза людині, що звикла діставати відповіді без заперечень і відмовлень, він вимагав від неї, щоб вона повторила все, що сказала на першому допиті в будинку конака.

Вона боронилася, скорочувала і пропускала окремі, подробиці з попереднього зізнання, але Драженович спинав її і хитрими навідними запитаннями повертав знову до них.

Мало-помалу розкрилась уся правда. Її звали Єленкою, вона була з родини Тасичів з Верхньої Лієски. Минулої осені в цей край прийшов гайдук Яків Чекрлія і тут зазимував, ховаючись в оборозі за їх селом. З їхньої хати йому носили їжу й одягу. Найчастіше носила вона. Тут вони покохались і заручились. А коли почав танути сніг і коли штрафкор посилив розшуки, Яків вирішив за вся-

ку ціну перебратися в Сербію. Дрину в що пору року важко перейти вброд, хоч її ніхто й не охороняв, а на мосту постійно стояла варта. Яків вирішив перебратись через міст і склав план, як одурити варту. Вона вирішила піти за ним, допомогти йому навіть і тоді, коли б це коштувало їй життя. Вони спустились спочатку до Лієски, а потім сховалися в печері біля Околишта. Яків ще раніше в Гласинці від циган придбав турецьке жіноче плаття: фереджу, шаровари і покривало. Потім Єленка, за його вказівками, почала проходити через міст у такий час, коли там було мало турків, щоб ніхто з них не спитав, чия вона, і щоб до неї звикла варта. Так вона три дні підряд переходила через міст, потім наважилася перевести Якова.

— А чого ти його перевела саме тоді, коли на варті був цей солдат?

— Тому, що він мені здавався найбільш податливим.

— Тільки тому?

— Так.

Під натиском вахмістра, жінка продовжувала розповідати. Коли все було підготовлено, Яків загорнувся в фереджу, і, як настали сутінки, вона його провела, наче свою стару матір, повз варту, яка нічого не помітила, бо цей юнак дивився на неї, а не на стару жінку, а той, старий, сидів на лаві, і, здається, дрімав.

Коли вони досягли ринку, то з обачності пішли далі не просто через базарну площу, а боковими вулицями. Це їх і згубило. Вони заблудились у місті, яке не знали, і, замість того, щоб вийти на Рзавський міст і таким чином добратися до шляху, що веде з міста до одного або до другого кордону, опинилися перед якоюсь турецькою кафаною, звідки якраз виходили люди. Серед них був і один жандарм — вишеградський турок. Незнайома закутана бабуся і дівчина, якої він ніколи раніше не бачив, здалися йому підозрілими, і він пішов за ними, супроводжував їх аж до Рзава. Тут він наблизився до них і спитав, хто вони й куди йдуть. Яків, який через покривало на обличчі уважно слідкував за його рухами, зрозумів, що настала хвилина тікати. Він скинув з себе фереджу, штовхнув Єленку на жандарма з такою силою, що вони обоє попадали («тому, що він, хоч і невеличкий на зріст, — міцний, як земля, і має серце, якого нема ні в кого»). Єленка, як вона в цьому спокійно і діловито призналась,

намагалася заважати жандармові встати. Поки він від неї відчепився, Яків швидко перебрався через Рзав, наче через невеличку калюжу, — він був йому по коліна — і зник на другому березі у вербняку. Її відвели в будинок конака, били і загрожували; але вона не має більше чого розповідати.

Марно вахмістр намагався побічними запитаннями, ласкою та погрозами випитати в дівчини ще щось, дізнатись про підсобників, співучасників і про дальші наміри Якова. Все це ні до чого не привело. Вона говорила тільки про те, про що хотіла і, незважаючи на всю наполегливість Драженовича, не можна було витягти з неї жодного слова з того, що вона вирішила приховати.

— Краще сама розкажи про все, що знаєш, бо будуть допитувати і мучити Якова, якого досі, напевно, зловили на кордоні.

— Кого зловили? Його? Ха-ха!

Дівчина подивилася на вахмістра з жалем, як на людину, яка сама не знає, що говорить, а правий кут її верхньої губи презирливо здригнувся. (Взагалі ці рухи верхньої губи, що нагадувала звивисту п'явку, виражали почуття гніву, презирства або впертості, наче ці почуття були сильнішими за слова, які вона в цю хвилину знаходила. Ці судорожні рухи надавали на якусь мить її взагалі гарному, правильному обличчю страдальницького виразу). З якоюсь зовсім дитячою схвильованою міною на лиці, яка не в'язалася з цим негарним рухом верхньої губи, вона подивилась у вікно так, як дивиться селянин навесні на поле, коли хоче перевірити, чи зійшов посів.

— Бог з вами! Ось уже розвиднілось. А він за ніч може всю Боснію оббігти, не те, що перейти кордон, до якого звідси дві години ходу. Я це знаю. Мене можете катувати і вбити. На це я й пішла з ним, але його більше, не побачите. Про це і не думайте. Ха-ха!

І правий кутик її верхньої губи різко здригнувся, а все обличчя якось відразу постаріло, стало зухвалим і некрасивим. А коли вона заспокоїлась і її губа опустилась, обличчя знову набрало дитячого виразу, якоїсь привабливою неусвідомленою відваги.

Не знаючи, що робити, Драженович подивився на ротмістра, який дав знак, щоб дівчину вивели. І знову почався допит Федуна. Він не міг бути ні важким, ні довгим. Юнак признався в усьому і нічого не міг сказати

на свій захист, навіть того, що навмисне підказував йому в своїх запитаннях Драженович. У суворих словах ротмістра, в яких було безумовне і невблаганне засудження, все-таки відчувалося стримане співчуття, але й це не могло вивести юнака з його заціпеніння.

— Я вважав вас, Федун, — говорив Крчмар по-німецьки, — серйозною людиною, свідомою своїх обов'язків, яка йде до своєї життєвої мети; думав, що з часом з вас вийде зразковий служака, слава нашого загону. А ви розм'якли перед першою ж бабою, яка у вас пройшла перед носом. Ви поводитись як слабодухий, якому не можна довірити серйозної справи. Я повинен вас віддати до суду. Але який би не був його вирок, найвищою карою залишиться для вас те, що ви не виправдали довір'я, яке вам виявляли, не зуміли у відповідальну хвилину залишитися мужчиною, солдатом на своєму посту. А зараз — ідіть.

Але й ці значущі, чітко проскандовані слова не внесли нічого нового у свідомість юнака. Все це він уже зрозумів. Поява й слова цієї жінки, гайдукової коханки, поведінка Стевана і весь хід короткого дізнання відразу показали йому в справжньому світлі його легковажне, щире, непростачне весняне захоплення на брамі. Слова ротмістра були тільки офіційною печаткою, що скрипіла все це; вони скоріше потрібні були самому ротмістрові, щоб задовольнити якісь неписані, але непорушні вимоги закону й порядку, ніж йому, Федуну.

Наче перед видовищем неосяжних розмірів, стояв юнак перед таким же неосяжним усвідомленням, чого в недобрій час може коштувати кілька хвилин забуття на відповідальному місці. Коли б ці хвилини були тільки пережиті і залишились нікому невідомими, вони б нічого не важили. Це була б одна з тих юнацьких витівок, про які б він пізніше розповідав своїм товаришам під час нудних нічних вартувань. Але зараз, зведені до конкретної відповідальності, вони важили більше, ніж смерть, вони означали кінець усьому, небажаний і ганебний кінець. Він ніколи повністю і по-справжньому не зможе виправдатись ні перед самим собою, ні перед іншими. Не буде більше ні листів з Коломиї, ні сімейних фотографій, ні грошових переказів, які він з такою гордістю посилав додому. Це — кінець людини, яка сама далася на обман і сама обманулася.

Ось чому він не знайшов жодного слова для відповіді ротмістрові.

Нагляд за Федуном був особливо суворим. Йому дали сніданок, який він з'їв без апетиту, потім наказали приготувати особисті речі, здати зброю та казенне майно; а о десятій годині в супроводі одного жандарма він мав вирушати з поштовим візком до Сараєва, щоб стати перед гарнізонним судом.

Поки Федун знімав речі з полиці над своїм ліжком, кілька його товаришів, які були ще в приміщенні, навшпиньках, обережно вийшли і зачинили за собою двері. Довкола нього ширилося коло самотності і важкої тиші, яка завжди утворюється навкруги людини, яку спіткало лихо, наче навколо хворої тварини. Він спочатку зняв з цвяха чорну табличку, на якій жирною фарбою німецькою мовою було написано його ім'я, звання, номер його загону та взводу, і поклав її на коліна, повернувши списаним боком донизу. На зворотному боці таблиці шматком крейди юнак написав швидко і дрібно: «Все, що після мене залишиться, вишліть моему батькові в Коломию. Вклоняюся всім своїм товаришам і прошу командирів простити мені. Г. Федун». Потім ще раз глянув у вікно і побачив у ньому стільки світу, скільки можна побачити на протязі однієї секунди з вузького казарменого вікна; зняв свою гвинтівку, зарядив її важкою, липкою від руйничного масла кулею. Потім роззувся, розпорів ножем панчохою біля пальця правої ноги, ліг на ліжко, затис гвинтівку коліньми, кінець ствола вперши в підборіддя, примостив ногу так, щоб розрізана панчоха зачепилася за курок, і вистрілив. Уся казарма озвалася луною на постріл.

Після такої розв'язки все стало легким і простим. Прийшов лікар. Комісія оглянула тіло і склала про це акт; копію цього акту прилучили до протоколів дізнання Федуну.

Тоді виникло питання про його похорон. Драженовичу було доручено піти до отця Николи й поговорити, чи не можна поховати Федуну на кладовищі, незважаючи на те, що він сам себе позбавив життя, і чи згоден священик ховати мерця-уніата.

За останній рік отець Никола дуже постарів і був кволий на ноги, тому взяв собі в помічники для обслуговування парафії отця Йосу. Це був мовчазний і непоси-

дучий чоловік, худорлявий і чорний, наче головешка. Останнім часом він правив усі треби в місті й по селах, а отець Никола, якому було важко рухатися, виконував здебільшого лише домашні відправи або служив у церкві, що стояла біля його будинку.

За наказом ротмістра, Драженович пішов до отця Николи. «Дід» прийняв його лежачи на дивані, біля нього стояв і отець Йоса. Коли Драженович розповів їм про смерть і запитав про похорон Федуна, обидва священники деякий час мовчали. Бачачи, що отець Никола не говорить нічого, отець Йоса почав першим відповідати. Нерішуче і боязко він сказав, що це справа надзвичайна і незвична, що церковні закони і встановлені звичаї забороняють ховати самогубців; це можливо лише в тому випадку, коли можна довести, що самовбивця не був при здоровому розумі; в такому разі можна дещо зробити. Але тоді підвіся зі свого твердого вузького ложа, покритого старою витертою овечою шкурою, отець Никола. В нього ще збереглася колишня велична осанка, відома всім, хто звик його вітати, коли він проходив по базарній площі. Перше слово, яке він промовив, осяяло його обличчя внутрішнім світлом,— це широке, все ще рум'яне лице з величезними вусами, що зрослися з бородою, з рудаво-білими віями, густими щетинистими бровами, лице людини, яка змалку навчилася самостійно мислити, щиро висловлювати свою думку і мужньо відстоювати її.

Довго не роздумуючи й без зайвих слів, він відповів одночасно і священнику і вахмістрові.

— Тепер, коли нещастя вже сталося, нема чого більше доводити. Хто при здоровому розумі руки на себе накладе? І хто наважиться взяти на душу гріх поховати його, наче поганина, за огорожею і без священника? Ідіть собі, пане, хай вам бог дасть здоров'я, і накажіть спорядити небіжчика, щоб ми його якнайшвидше поховали і, звичайно, на кладовищі; я сам відправлю похорон. А коли пізніше знайдеться священник його віри, хай прийде і зробить, що потрібно, коли вважатиме, що було щось не так, як належить.

А коли Драженович вийшов, він звернувся до присо-ромленого і здивованого отця Йоси:

— Хіба ж я можу не пустити на кладовище хрещену людину? І чому б мені не відправити похорону? Хіба мало було і без цього в його житті горя? А там хай сам відпо-

відає за гріхи перед тим, перед ким і ми повинні будемо відповідати за наші власні.

Отак юнак, який провинився на брамі, залишився на-завжди у Вишеграді. Наступного ранку його поховав і відправив панахиду по ньому старенький отець Никола з дядьком Димитрієм.

Один за одним підходили до свіжої могили штрафкорівці, кидали по грудці землі. Поки два могильники спритно працювали, вони стояли ще кілька хвилин коло могили, немов чекали на якусь команду, і дивились, як на другому березі ріки, біля їхньої казарми, здійснюється просто в небо білий стовп диму. Це на зеленому лужку біля казарми палили скривавлену солому з Федунового матраца.

Над сумною долею молодого штрафкорівця, прізвища якого ніхто не знав і який заплатив життям за те, що оп'янілий весною, допустився помилки на брамі, городяни багато роздумували; довго про це пам'ятали люди. Спогад про цього чутливого і злощасного юнака набагато пережив сторожову варту на мосту.

Вже восени повстання в Герцеговіні вшухло. Кілька головних ватажків-мусульман і сербів втекли до Чорногорії та Туреччини. Залишилося в цих краях кілька гайдуків, які вже не мали нічого спільного з повстанням, пов'язаним з рекрутським набором, і гайдукували на свій страх і риск. Але й їх скоро виловили й розсіяли. Герцеговіна заспокоїлась. Боснія погодилась з рекрутським набором без опору, однак від'їзд перших рекрутів з міста не був легкою і простою справою.

З усього повіту було взято близько ста юнаків, але того дня, коли перед будинком конака зібрались селяни з своїми торбами і невеличке число городян з дерев'яними скриньками, можна було подумати, що в місті моровиця або повстання. Селяни з'явилися в чистих білих сорочках. Багато рекрутів, змішуючи напої, немилосердно пили від самого ранку. Мало було таких, хто б не пив; ці сиділи коло своїх речей біля стіни і дримали. Односельчани групами по чотири-п'ять чоловік збуджені, червоні від напоїв та розігріті гарячим днем, сиділи, обійнявшись, похиляючи голови, і, хитаючись, наче жива огорожа, виводили грубими голосами протяжну мелодію, наче вони самі були на світі:

Ой, дів-чи-но! О-о-о-ой!

Жінки, матері, сестри і родички цих юнаків галасували ще більше. Вони прибули з далеких сіл випроводити їх, поплакати та поголосити, ще раз глянути на своїх дорогих синів і братів, потурбуватися про них перед розлукою і проявити до них ніжну увагу. Майдан біля моста був переповнений жінками. Вони сиділи нерухомо, немов чекали вироку, розмовляли між собою і час від часу витирали сльози кінцем хустки. Марно їм ще раніше по селах пояснювали, що юнаки ідуть не на війну і не на каторгу, а служити у Відні цісарю, що вони будуть ситі, одягнені і взуті, що через два роки повернуться додому, що юнаки з інших країв держави служать у війську по три роки. Все це пролітало повз них, наче вітер, як щось чуже і зовсім незрозуміле. Жінки підкорялися лише своїм інстинктам і керувалися тільки ними. А ці споконвічні спадкові інстинкти викликали в них сльози з очей і ридання з грудей, настирливо примушуючи проваджати останнім поглядом тих, кого вони любили більше свого життя, і кого якийсь невідомий їм цісар забрав у далеку землю для невідомих справ та випробувань. І марно ходили поміж ними жандарми, службовці конака і запевняли їх, що немає ніяких причин для такого надто великого жалю, марно радили їм не юрмитись, не робити безпорядку і не бігти по дорозі слідом за рекрутами, бо всі вони повернуться живими й здоровими. Це не допомагало. Жінки тупо слухали їх, принижено погоджувались, але відразу ж знову починали плакати й голосити. Здавалося, що вони так само люблять сльози та голосіння, як і тих, кого вони оплакують.

А коли настав час вирушати і юнаки вишикувались, як належить, по чотири в ряд і попрямували через міст, почалася така метушня та сум'яття, що навіть найспокійніші жандарми не могли залишитись байдужими. Жінки бігли, намагалися триматись кожна біля свого, штовхали одна одну та збивали з ніг. Голосіння змішувалися з перегуками, наказами та останніми дорученнями. Декотрі з жінок вибігали наперед колони рекрутів, яку очолювали чотири жандарми, кидалися їм під ноги, били себе в розхристані груди і кричали:

— Через мій труп, тільки через мій труп! Нещасні!

Жандарми їх лагідно підводили, обережно звільняючи краї одягу та розпущені коси, що позачіплювалися за спорядження та остроги.

Дехто з рекрутів, засоромившись, сердитими рухами відганяв жінок, щоб ті верталися додому. А більшість юнаків співали й голосно вигукували, і це тільки збільшувало загальний гармидер. Кілька рекрутів з городян, бліді від хвилювання, заспівали складно, по-міському:

В Сараєві та Боснії
Вболіває кожна мати,
Бо шле вона свого сина
Цісарю в солдати...

Пісня викликала ще більший плач.

Коли, нарешті, рекрути перейшли через міст, заповнений людьми, і ступили на сараєвський шлях, їх зустріло міське населення, яке стояло по обидва боки дороги, щоб провести і оплакати рекрутів, наче їх вели на розстріл. Тут було багато жінок, і всі як одна плакали, хоч у них і не було нікого серед тих, що відходили. Бо кожна з них мала щось таке, через що готова була завжди поплакати, а найсолодше плачеться з приводу чужого горя.

Та мало-помалу ряди обабіч дороги рідшали, почали відставати і деякі селянки. Найупертішими були матері, які забігали поперед строю і, наче п'ятнадцятирічні дівчатка, перескакували через канави, намагаючись обманути жандармів і бути якнайближче до своєї дитини. Дивлячись на них, юнаки, бліді від хвилювання і якогось збентеження, оглядалися і кричали:

— Повертайся додому, коли тобі кажуть!

Але матері йшли ще довго. Вони бачили тільки своїх синів, яких кудись вели, і не чули нічого, крім власного голосіння.

Але й ці тривожні дні минули. Селяни розійшлися по селах, заспокоїлися й городяни. А коли від рекрутів з Відня почали надходити листи і перші фотографії, стало матерям легше на серці. Жінки довго плакали і над цими листами та фотографіями, але вже не так гірко.

Штрайфкор був розпущений і залишив місто. З брами давно зняли варту. І люди сиділи тут, як і раніше.

Непомітно минуло два роки, і восени справді повернулися перші рекрути — чисті, коротко підстрижені, ситі. Люди збиралися навколо них, а вони, перемішуючи свою розповідь незвичними назвами та чужоземними виразами, оповідали про солдатське життя та про великі міста, які

їм довелося побачити. Наступний набір рекрутів викликав уже менше сліз та хвилювання.

Взагалі все стало легшим і звичайнішим. Підросло юнацтво, яке вже невиразно пам'ятало і уявляло собі турецькі часи і яке вже звикло до нового способу життя.

Але на брамі ще збереглися давні звичаї міста. Незважаючи на нові крої одягу, на нові назви й нові справи, тут усі знову ставали вишеградцями, такими ж, якими були споконвіку, і вели старі розмови, які були і залишились для них потребою серця й приносили їм насолоду. Рекрути відїжджали без сум'яття і збентеження. Про гайдуків згадували в своїх розповідях тільки діди. Про штрайфкорівську варту так само забули, як і про турецьку, коли на брамі стояла сторожова вежа.

XIV

Життя у містечку біля моста все жвавішало, ставало все щасливішим і багатшим. Поволі воно набувало рівномірного кроку і невідомої йому досі рівноваги, тої рівноваги, до якої життя прагне скрізь і завжди, але досягає її лише зрідка, частково і на досить короткий час.

І дійсно, в далеких і невідомих для вишеградців містах, з яких тепер керували цим краєм, настало тоді, в останній чверті дев'ятнадцятого сторіччя, справді дуже рідкісне і короткочасне затишшя — і в людських відносинах, і в суспільному бутті. Воно відчувалося і в цьому глухому краї так само, як повна тиша на морі відчувається в найвіддаленіших від берега долинах.

Це були перші три десятиріччя певного благополуччя і хисткого франц-йосифського миру, коли багато європейців думали, що вже знайдена непогрішима формула для здійснення вікової мрії про повний і щасливий розвиток особи в умовах загальної свободи і поступу. Ці роки дев'ятнадцятого століття розгорнули перед очима мільйонів людей свої різноманітні і облудні блага і створили свою фату моргану забезпеченості та щастя для всіх і кожного зокрема — при доступних цінах і в борг.

У глухе боснійське місто з усього цього життя дев'ятнадцятого сторіччя доходили лише уривчасті відголоси, та й то лише в тій мірі і формі, в якій це відстале східне середовище могло їх сприйняти, по-своєму зрозуміти і застосувати.

Після перших років недовір'я, неузгодженості, тупцювання на одному місці та почуття тимчасовості життя міста почало входити в нове русло. Народ мав роботу, заро-

бітки і безпеку. А цього було досить для того, щоб життя у всіх його зовнішніх проявах пішло «шляхом удосконалення та прогресу». Все інше відсувалося в ту темну частину свідомості, де живуть і безперервно народжуються найглибші почуття і непорушні переконання окремих рас, вір та каст; наче мертві й поховані, вони готують на пізніші далекі часи непередбачені зміни та катастрофи, без яких народи, здається, не можуть існувати, а цей край і поготів.

Після перших непорозумінь та сутичок нова влада почала здаватися населенню міцною і стійкою. (Вона й сама була сповнена цієї ілюзії, без якої не може бути сталої і міцної влади). Це була безособова і ступінчаста влада, і вже через це легше було її терпіти, ніж колишню турецьку. Все, що було в ній суворим і грабіжницьким, приховувалося за гідністю, сльвом і освяченими формами. Люди боялися влади так, як боялися хвороби і смерті, а не так, як бояться тих лихих сил, що чинять капості та насильства.

Представники нової влади — як військові так і цивільні — здебільшого були чужі для цього краю і невідомі народові, самі по собі незначні, але на кожному кроці відчувалося, що вони є дрібними гвинтиками одного великого механізму і що за кожним з них стоять на багатьох ступенях ряди могутніх людей і великі установи. Це їм надавало ваги, яка на багато перебільшувала значення їх, а також магічного впливу, якому легко підкорялися люди. Своїм знанням, яке здавалось тут великим, своєю лагідністю та європейськими манерами вони викликали в народі, від якого так відрізнялися, довір'я та повагу; вони разом з тим не збуджували в людях ні заздрощів, ні справжньої критики, хоч і не користувались ні симпатією, ні любов'ю.

З другого боку, через якийсь час виявилось, що чужинці не могли цілком запобігти впливові незвичного східного середовища, в якому їм доводилось жити. Їх діти приносили місцевим дітям чужоземні слова, чужі вирази й імена, заводили під мостом нові забави, показували нові іграшки, але в той же час самі швидко переймали від місцевих дітей їхні пісні, приповідки, клятви, старовинні танці та різні дитячі забави.

Щось подібне відбувалось і з дорослими. І вони вносили новий порядок, нові слова та звичаї, але водночас

і самі переймали щодня у способі життя щось від старожилів. Правда, місцеві люди, особливо християни та євреї, почали в одязі та в поведженні чимраз більше походити на чужинців, яких привела сюди окупація, але й чужинці не залишались ізольованими від середовища, в якому їм доводилось жити. Багато хто з тих чиновників, — сердитий угорець або гордовитий поляк, — з побоюванням переходив цей міст і з огидою ступав у місто, де спочатку відокремлювався від усіх, наче крапля масла від води. Але вже через кілька років той самий угорець чи поляк сидів годинами на брамі, курив з товстого янтарного мундштука і, наче уроджений вишеградець, слідкував, як тютюновий дим розпливається і зникає на тлі ясного неба в нерухомому вечірньому повітрі. Або зустрічав вечір з місцевими купцями та бегами де-небудь на зеленому пагорбі, недалеко від ріки, під кущем акації, і за малозначною або пустою бесідою повільно попивав ракію і зрідка закушував, як це зміють робити вишеградці. Були серед цих чужоземців — службовців та ремісників — і такі, хто одружився в місті, вирішивши вже не залишати його.

Ні для кого з городян нове життя не означало здійснення їхніх споконвічних бажань; навпаки, всі вони — і мусульмани, і християни — входили в нього з численними і категоричними застереженнями, але ці застереження були потаємними і прихованими, а життя було видимим і могутнім, з новими, і, як здавалось, великими можливостями. Більшість людей, після більш-менш довгого вагання, віддавалася новій течії, працювала і жила за новими поняттями і способами, які набирали все відчутнішого розмаху і давали більше простору окремій людині.

Новий уклад життя мав аж ніяк не менше умовностей та обмежень, ніж старий, турецький, але він був легшим і людянішим, і ці умовності та обмеження тепер були так далеко і хитро представлені, що кожному здавалось, ніби навколо нього раптом стало просторіше і світліше, і життя набрало різноманітніших і багатших форм.

Новій державі з її досконалим адміністративним апаратом вдавалось безболісно, без ривків та потрясінь, витягати з народу податки, які турецька влада збирала нерациональними, грубими методами або просто грабувала; люди і тепер платили стільки ж, як раніш, навіть більше, але значно регулярніше і організованіше.

Так само, як у свій час за військом прийшли жандарми, а за ними службовці, так і зараз: за чиновниками прийшли торговці. Прибули чужоземні підприємці, інженери та робітники, почали рубати ліс; знайшлися різні заробітки для простих людей та торговців; по-новому почали одягатись і говорити. Був збудований новий готель (про нього мова йтиме далі), відкривалися досі невідомі тут крамниці. Поряд з іспанськими євреями — сефардами, які жили тут вже сотні років, бо оселилися приблизно в ті часи, коли було збудовано міст на Дрині, тепер з'явилися галицькі євреї — ашкеназі.

Наче свіжа кров в організмі, в краї почали обертатися гроші в такій кількості, як ніколи досі, і що найцікавіше, — їх відкрито пускали в оборот. Коло бурхливого потоку золота, срібла та сталих паперових грошей кожний міг погріти руки або принаймні «надивитися на нього досхочу», бо цей потік здатний був викликати і в найбіднішої людини ілюзію, що її злидні тільки тимчасове нещастя, і, таким чином, зробити їх більш стерпними.

І раніше були багаті люди з великими грішми, але їх було мало, і вони ховали ці гроші, наче гадюка, ноги: багатство було силою, але разом з тим воно обтяжувало і самих багатіїв і всіх, хто їх оточував. А зараз багатство або те, що вважалось і називалося ним, стало явним і проявлялось більше у формі задоволення особистих потреб та примх; завдяки цьому багатьом людям дещо перепало.

Так було в усьому. Всі втіхи, які досі діставали крадькома, потай, тепер можна було купити за гроші, відкрито, що збільшувало і їх привабливість, і число тих, хто їх шукав. Те, що раніше було недосяжним, далеким, дорогим, перебувало під забороною закону або всесильної громадської думки, тепер, здебільшого, стало можливим і доступним кожному, хто мав і вмів. Багато пристрастей, бажань та примх, які досі приховувались або взагалі залишалися незаспокоєними, зараз могли одверто шукати повного або часткового задоволення, хоч насправді і в цьому було більше дисципліни, порядку та законних перешкод; пороки каралися важче, і втіхи оплачувалися дорожче, ніж колись; тільки тепер закони і принципи стали іншими і створювали в людей ілюзію, наче життя стало ширшим, розкішнішим і вільнішим.

Справжнього задоволення, а тим паче щастя, було небагато більше, як колись, але, без сумніву, тепер легше було добитися задоволення, і здавалося, що окрізь можна знайти щастя. Давній природжений нахил вишеградців до безтурботного життя та насолод знаходив і поштовх і можливість в нових звичаях та нових формах торгівлі й заробітків, що їх принесли чужоземці. Польські євреї, які з великими сім'ями оселилися в Вишеграді, саме на цьому ґрунтували всю свою торгівлю. Шрайбер відкрив так звану «універсальну торгівлю» або «бакалію». Гутенлан — шинок для солдатів, Цалер — готель, Шперлінґи — фабрику соди та «фото-ательє», Цвехер — ювелірну та годинникову майстерню.

З залишків каміння після будівництва казарми на місці караван-сарая побудували міське управління та суд. Другою за розміром будовою в місті був готель Цалера, зведений на березі Дрини, біля самого моста. Правий берег ріки по обидва боки моста був укріплений старовинним, збудованим одночасно з мостом, муром. Таким чином, праворуч і ліворуч від моста над річкою утворилися два майданчики, наче дві тераси. Народ називав їх «площадками», бо на них з роду в рід гралися міські діти. Тепер лівий майданчик забрала повітова влада, загордила його, посадила на ньому фруктові дерева та куші й перетворила цю площу в своєрідний повітовий розсадник. На правому майданчику був побудований готель. Досі першою будовою при вході на базарну площу був шинок Зарії. Він стояв «там, де слід» і вже здалека впадав у вічі стомленому голодному подорожньому, який з боку моста увіходив до міста. І той мимохіть натикався на цей шинок; тепер його зовсім заступила висока будова нового готелю; низенький старовинний шинок з кожним днем ставав ще більш ветхим і низьким, наче вгрузав у землю.

Офіційно новий готель дістав назву від моста, біля якого він стояв. Але народ називає речі, керуючись власною логікою і тим фактичним значенням, які вони для нього мають. Напис над входом у готель Цалера «Hotel zur Brücke», намальований якимось солдатом-маляром широкими літерами, але блідою фарбою, швидко вицвів. Люди прозвали його «Готелем Лотики», і ця назва залишилася за ним назавжди. Хазяїном готелю був огрядний і флегматичний єврей Цалер, який мав хворобливу дружину Дебору і двох дочок, Міну та Ірену.

Але справжнім господарем і душею готелю була своячениця Цалера, Лотика, молода і дуже вродлива вдова, з гострим язиком та чоловічим характером.

На верхньому поверсі було шість чистих і добре мебльованих кімнат для гостей, а на нижньому — два зала, великий і малий. До великого залу заходили скромніші люди: прості городяни, унтер-офіцери та ремісники. Малий зал був відділений від великого дверима з непрозорого скла, на одній стулці яких було написано «Extra», а на другій «Zimmer». Цей зал був центром громадського життя для чиновників, офіцерів та місцевих багатіїв. У Лотики пили, грали в карти, співали і танцювали, вели серйозні розмови та укладали ділові угоди, їли і спали в чисто засланих ліжках. Часто траплялося, що одне і те ж товариство бегів, торговців та чиновників тут зустрічало і сутінки, і світанок; вони продовжували сидіти, поки не звалиювались від напоїв та безсонних ночей, напівосліплі від гри в карти. (Тепер вже грали в карти відкрито, не так як колись у темній душній кімнатці готелю Устамуїча). А Лотика випроводжала тих, хто випив занадто багато або все програв у карти, і приймала нових, тверезих, які мали бажання випити і розважитись.

Ніхто не знав і не питав, коли ця жінка відпочиває, коли спить і коли знаходить час одягтися і причепуритися. Адаже вона завжди була тут. (Так прийнятні здавалося). З кожним однаково привітна і люб'язна, смілива і рішуча, струнка, повнолиця, з смугляво-матовою шкірою, з чорним волоссям та жагучими очима, вона мала певну манеру поведінки з гістьми, які залишали в готелі багато грошей і часто під чаркою набиралися сміливості, ставали нахабними і настирливими. Вона зо всіма розмовляла лагідно, сердечно, сміливо, дотепно, ласкаво і заспокійливо. Голос у неї був дзвінкий, але часом переходив в якесь пестливе воркування. Говорила Лотика з помилками — так і не навчилася добре розмовляти по-сербському. Відмінки в неї ніколи не були на своєму місці, а роди іменників теж ніколи не вживались вірно; однак її мова була соковитою й образною, мелодикою і манерою цілком відповідала народній мові. Кожний з відвідувачів за власні гроші довгий час міг насолоджуватись її присутністю і тамувати в собі свої власні бажання. На це завжди можна було розраховувати, а от усе інше здавалося доступним і недоступним. Для двох поколінь

гультьяів Вишеграда — купців та бегів — Лотика була блискучою, дорогою і холодною фата морганою, що бавилась поривом їхніх почуттів. У розмовах про неї називали тих поодиноких людей, які, начебто, чогось досягли, але ніхто не міг сказати, чого саме і скільки.

Не легко й не просто було мати справу з багатими і п'яними городянами, в яких часто пробуджувались нестримні інстинкти. Але Лотика, невтомна, хитра жінка, маючи холодні почуття, блискучий розум і чоловіче серце, вгамовувала кожне оскаженіння, втихомирювала кожну примху ошалілих людей незрозумілою грою всієї своєї постаті, своєю великою хитрістю і не меншою сміливістю. Їй завжди вдавалося між собою і ними зберігати відповідну відстань, а це ще більше розпалювало їхні пристрасті й підвищувало їй ціну. Вона загравала з розбещеними гістьми в найбрутальніші і найнебезпечніші хвилини їхнього сп'яніння і шаленства, наче тореадор з биком, бо швидко розгадувала цих хтивих сентиментальних людей і легко знаходила ключ до їхніх несподіваних примх і слабких місць в характері. Вона їм пропонувала все, обіцяла багато, а давала мало або, вірніше сказати, нічого, бо їхні бажання вже по своїй природі були такими, що їх не можна вгамувати нічим, і тому вони кінцем кінцем були змушені задовольнитися тим, що мали в своєму розпорядженні. Здебільшого вона поводитися зі своїми гістьми, як з хворими, з якими час від часу трапляються випадки затьмарення свідомості. Нарешті, можна сказати, що всупереч своїй поведінці, яка не була ані надто благородною, ані занадто чесною, Лотика вважалась розумною жінкою з добрим серцем і хорошим характером, яка вміла втішити й допомогти тому, хто пропив більше, ніж треба, або програв у карти більше, ніж мав на це право. Вона обдурювала людей, бо вони до цього звикли, обманювала, бо їм самим хотілося бути обманутими, і, кінцем кінцем, брала лише те, що вони самі вирішили витратити та прогайнувати. Правда, заробляла вона багато, а гроші складала, тому вже в перші ж роки зібрала великі кошти, але в той же час могла великодушно, без зайвих слів «списати борг» або забути про збитки. Вона подавала старцям та хворим, допомагала з великим тактом, непомітно й без настирливості — збіднілим сім'ям, самотнім старим людям та вдовам, тій «совісній» бідноті, яка не вміє просити й соромиться приймати милостиню.

І це вона робила з такою спритністю, з якою керувала готелем і тримала на відстані п'яних похитливих та надокучливих гостей, беручи з них усе, що тільки можна, не даючи їм нічого, але нікого надовго й остаточно не відштовхуючи.

Люди, які знали життя та історію, часто жалкували, що доля відвела цій жінці таке вузьке й незначне коло діяльності. Хто знає, ким би була і що могла б зробити ця мудра й людяна жінка, яка не думає про себе, але яка веде провінціальний готель і очищає кишені міських зальотників, коли б вона займала інше положення. Хоч і зажерлива, але не для себе, вродлива і приваблива і в той же час скромна і холодна. Можливо, вона стала б одною з тих славетних жінок, яких пам'ятає історія і які керують долею відомих родин, дворів або цілих держав, ведучи при цьому справи якнайкраще.

В той час, тобто приблизно тисяча вісімсот вісімдесят п'ятого року, коли Лотика була в розквіті сил, дехто з синків багатіїв проводив дні і ночі в її готелі, в окремій кімнаті з дверима, зашкльованими молочним непрозорим склом. Бувало, що втомлені довгою гульнею гості засипали біля груби, забувши, де вони, чого тут сидять і кого чекають. Використовуючи це затишшя, Лотика підіймалась на другий поверх, заходила в малу кімнату, що була призначена для служниці, але в якій вона влаштувала свою канцелярію і куди нікого не пускала. Ця вузька кімната була завалена різними меблями, фотографіями, золотими та срібними речами і хрусталем. Тут же була схована за завіскою зелена вогнетривка каса Лотики і її невеличкий письмовий столик, на якому лежало багато паперів, повісток, квитанцій, рахунків, німецьких газет, вирізок з біржових зведень, повідомлень про розиграші лотерей.

У цій вузькій, заваленій речами, душній кімнаті з єдиним, найменшим у цілому будинку вікном, що виходило просто на першу, найважчу арку моста, Лотика проводила свій вільний час і жила тою другою, прихованою частиною свого життя, що належала тільки їй.

Тут, у години короткочасної свободи, Лотика читала біржові повідомлення та вивчала проспекти, впорядковувала свої рахунки, відповідала на листи з банку, вирішувала, давала накази, розпоряджалася грошовими внесками і висилала нові. Тут проходила незнайома для

її, хто сидів внизу, і для цілого світу частина роботи Лотики — невидима і найважливіша частина її життя. Тут вона скидала з себе машкару незмінної посмішки, і її обличчя ставало суворим, погляд гострим і прямим. З цієї кімнати вона вела переписку з численною сім'єю Апфельмайєрів з Тернополя, заміжними сестрами, жонатими братами, різними далекими родичами — цілим полком єврейської бідноти, розкиданим по Східній Галичині, Австрії та Угорщині. Вона керувала долею цілої дюжини єврейських сімей, входила в їхнє життя до найменших подробиць, вирішувала питання одруження, влаштовувала дітей в школи та на роботу, посилала хворих на лікування, застерігала й карала недбайливих і марнотратців, хвалила обережних і заповзятливих. Вона розв'язувала їхні сімейні суперечки, мирила під час розбрату та непорозумінь, напучувала всіх на розумніший, кращий і гідніший життєвий шлях і в той же час забезпечувала і полегшувала їм життя. Вслід за кожним листом вона посилала поштовою переказ на певну суму грошей, яка допомагала виконати її пораду, задовольнити якусь духовну або матеріальну потребу, запобігти невдачі. (В тому, що вона підтримувала цілу рідню і виводила в життя всіх її членів, вона знаходила своє єдине справжнє задоволення і винагороду за весь тягар, що лежав на ній, і всі самообмеження. Коли хтось із дівчат або хлопців — членів сім'ї Апфельмайєрів — підіймався бодай на один шабель по громадській драбині, Лотика раділа від широго серця, і це надихало її на подальше завзяття).

Інколи траплялося, що вона приходила знизу, з «Extra-Zimmer», така перевтомлена, з такою огидою до всього, що не мала сили ні писати, ні читати, ні займатись рахунками. Вона просто підходила до малого віконця, щоб подихати чистим повітрям з ріки, зовсім іншим повітрям, ніж те, що було зверху. Її погляд падав тоді на могутню і вигнуту кам'яну арку, яка закривала увесь обрій, та на швидку течію річки. І при яскравому промінні сонця, при сутінках, при місячному сяйві, в зимові вечори і при світлому миготінні зірок, ця арка завжди була одною і тою ж. Її дві напівкруглі сторони хилились одна до одної, зустрічалися в гострій верхівці і, взаємно підтримуючи одна одну, зберігали непохитну рівновагу. З роками арка стала для Лотики єдиним і постійним німим свідком її подвійного життя, до якої ця єврейка звертала свій по-

гляд у ті хвилини, коли хотіла перепочити, відсвіжитися, коли в своїх ділових та родинних турботах, які завжди розв'язувала сама, натрапляла на великі труднощі або зустрічалась з безвихідним становищем.

Але майже ніколи ці хвилини відпочинку не тривали довго, бо, як правило, їх переривав крик знизу, з кафани¹. Це нові гості наполягали, щоб вона прийшла, або розбуджений п'яниця, який вже прочумався, здіймав галас, вимагаючи, щоб ще йому подали вина, запалили лампу, запросили музик. Тоді вона залишала своє сховище і, замкнувши спеціальним ключем двері, сходила приймати гостя або заспокоювати своєю чарівною посмішкою та своїм особливим воркуванням п'яницю, — мов ту дитину, що прокинулася. Садовила його за стіл, і знову починалися на цілісіньку ніч п'ятника, балачки, пісні та марнотратство.

Адже тут, унизу, під час її відсутності все розладналось. Гості пересварилися. Молодий бег із Цирнчі, блідий, з тупим поглядом, виливав на підлогу все, що йому приносили з напоїв, знаходив у всьому недоліки і шукав сварки з товаришами і гістьми. З невеликими перервами він уже кілька днів підряд п'є в готелі, зітхаючи за Лотикою, але стільки п'є і так зітхає, що стає зрозумілим: його спонукує до цього якийсь глибший, значно більший і йому самому незрозумілий біль, ніж його неподілена любов та нерозсудливі ревності до вродливої єврейки з Тернополья.

Лотика підходить до нього без найменшого страху, легко і просто.

— Що з тобою, Ейубе? Чого кричиш, турботонько моя?

— Де ти, хочу знати, де ти! — говорить, затинаючись, п'яниця, знижуючи голос, і, кліпаючи очима, дивиться на неї, наче на примару. — Мені дають пити якусь отруту. Отруюють мене, отруюють, але не знають, що я... якщо я...

— Сиди, сиди спокійно, — заспокоює його Лотика, причому її білі надушені руки майже торкаються його обличчя, — для тебе, коли треба, я знайду і пташиного молока; я сама замовлю для тебе напій.

Вона викликає кельнера і щось йому по-німецькому наказує.

¹ Кафана — шинок, трактир; тут — зал готелю.

— Не смій говорити того, чого я не розумію! Не цвенькай: фірцен — фуфцен, бо я... ти мене знаєш.

— Знаю, знаю, Ейубе, я знаю не більше за тебе, а тобі...

— Гм! З ким ти була, скажи!

І розмова п'яного мужчини з тверезою жінкою тягнеться без кінця-краю, без глузду і наслідків: на столі — пляшка якогось дорогого вина і дві чарки: одна — Лотики, увесь час повна, друга — Ейубе, що раз у раз наповнюється і відразу ж стає порожньою.

І поки молодий гультай щось базикає обважнілим язиком про любов та смерть, про своє безутішне горе та про щось подібне, що Лотика знає напам'ять, бо кожний місцевий п'яниця говорить те ж саме і тими ж самими словами, вона підводиться, підходить до інших столів, за якими сидять інші гості, які завжди надвечір приходять сюди.

За одним з столів сиділа компанія молодих купців, які тільки-но починали виходити між люди та пити; їм надокучив і став тісним шинок Зарії, але вони ще почувують себе ніяково в цьому готелі. Поруч сидять чиновники-чужинці з якимось офіцером, який на цей вечір залишив офіцерське казино і дозволив собі зайти до цивільної кафани, маючи намір просити в Лотики короткотермінової позики. За третім столом розташувались інженери, які прокладають шлях для вивезення лісу.

У самому кутку сидів у турецькому одязі купець Павле Ранкович, молодий і багатий чоловік, і щось підраховував з якимось австрійцем — шляховим підрядчиком. Павле ніколи не знімав своєї червоної фески, навіть у кафані. Він наче когось виглядав своїми маленькими очима, які здавалися двома блискучими чорними розкосими щілинами на широкому білому обличчі; вони могли несподівано ширшати і здаватися великими, сяючими, по-диявольському насмішуватими у виключні хвилини радості і тріумфу. Підрядчик був у сірому спортивному костюмі, у високих, майже до колін зашнурованих чевиках. Він писав золотим олівцем, що висів на срібному ланцюжку, а багатій Павле — товстим коротким олівцем, що його забув п'ять років тому в його крамниці якийсь військовий тесля, купуючи в нього цяхи та завіси для дверей. Вони обидва укладали угоду на постачання продовольством робітників на будівництві дороги. Цілковито

заглибилися в це дію: множили й додавали; обидва на-
низували довгий ряд цифр: один на папері мав ними пере-
конати і одурити партнера, а другий в умі; кожен з них
напружено і швидко підраховував можливий зиск.

Для кожного гостя Лотика знаходила потрібне сло-
во, привітну посмішку або принаймні німий, але про-
мовистий погляд. А потім поверталася до молодого бега,
який знову починав бентежитись і піднімав крик.

На протязі ночі, під час п'ятики, з усіма її бурхливи-
ми сценами, брутальними залищаннями, які їй були добре
знайомі, вона знаходила хвилини затишшя, щоб поверну-
тися в свою кімнату і при молочному світлі лампи під
фарфоровим абажуром продовжувати відпочинок або
переписку, поки внизу щось не трапиться і її знову не
покличуть туди.

А наступного дня все починається спочатку. Таке ж
п'яне марнотратство того або іншого бега, а для Лотики—
ті ж самі турботи, які треба приховувати під усмішкою,
і ті ж самі справи, які збоку здаються легковажною та
веселою забавою.

Здавалося незрозумілим і неясним, як Лотика всти-
гає впоратись і витримати таку масу різних справ, які
заповнювали її день і ніч і вимагали від неї більше хи-
трощів, ніж їх може мати будь-яка жінка, і більше сили
за будь-якого чоловіка. І, проте, вона встигала робити
все, не нарікаючи на свою долю, нічого нікому не по-
яснюючи; працюючи, вона не говорила ніколи про ту ро-
боту, яку вже виконала або яка ще на неї чекає. І, не-
зважаючи на таку обтяженість, вона щодня знаходила
годинку часу для Алі-бега Пашича, який вважався в мі-
сті єдиною людиною, що зуміла добитися серйозної й без-
корисливої прихильності Лотики. Це був дуже замкнутий
і наймовчазніший чоловік у місті. Найстарший з чотирьох
братів Пашичів, він залишався нежонатим (люди вважа-
ли, що причиною цьому була Лотика), не займався спра-
вами, цурався громадського життя міста і не брав участі
в п'ятиках та бешкетах своїх ровесників. Він завжди
був рівний, однаково стриманий з усіма, тихий і привіт-
ний, але не уникав товариства та розмов, хоч ніхто не при-
гадує, щоб він хоч раз висловив власну думку або щоб
хто-небудь посилався на його слова. Він був завжди за-
доволений собою і задовольнявся тим, як до нього ста-
вились інші люди. Це був один з тих, які носять

свою гідність як якийсь тяжке родове звання, яке складає
сене їхнього життя, будучи природженою, великою і по-
чесною достоїнстю, що має своє виправдання сама в собі
і яку не можна ні пояснити, ні засуджувати, ні насліду-
вати.

Біля гостей у великому залі Лотика не мала багато
роботи. Це входило в обов'язки кельнерки Малчики та
старшого кельнера Густава. Малчика була відома в ці-
лому місті як кмітлива мадьярка, подібна до жінки —
приборкувачки звірів. А Густав був рудим, широкоплечим,
невеличким на зріст німцем з Чехії, з запальним характе-
ром, налитими кров'ю очима та кривими й плоскостопи-
ми ногами. Густав і Малчика знали всіх відвідувачів і
взагалі всіх городян; знали, хто як платить і як поводить-
ся під чаркою, знали, кого треба холодно приймати,
кого сердечно зустрічати, кого взагалі не треба пускати
сюди, «бо це не личить для готелю». Вони піклувалися
про те, щоб відвідувачі багато пили, справно платили,
але щоб все відбувалося гладенько, красиво, за принци-
пом Лотики: «Nur kein Skandal»¹. У виключних випад-
ках, коли який-небудь п'яний, набравшись до безтями
десь в інших, менших кафанах, силоміць вривався до
готелю, тоді з'являвся слуга Милан — високий, широко-
плечий і кістлявий личанин², чоловік дивовижної сили,
не говіркий, але рішучий. Він завжди був одягнений як
слуга в готелі в ліврею, за цим слідкувала Лотика. Про-
те він охоче скидав цей формений одяг і ходив у чорному
жилеті та білій сорочці, підперезавшись довгим фарту-
хом з зеленого сукна і закативши до ліктів рукава так,
що видно було його величезні руки, волохаті й чорні,
наче дві великі шітки. У нього були хвацько закручені
вусики і чорне волосся, яке він жирно змазував пахучою
солдатською помадою.

Милан відразу припиняв будь-який скандал.

Для проведення цієї неприємної і небажаної опера-
ції здавна існувала освячена часом тактика. Густав роз-
мовляв з галасливим п'яним гостем доти, поки до нього
ззаду не підходив Милан, тоді кельнер відразу відступав
убік, а личанин швидко хапав п'яного однією рукою за

¹ Ніяких скандалів (нім.).

² Личанин — уродженець міста Лики в Західній Хорватії.

пояс, а другою за комір, так що ніхто не міг бачити, в чому секрет «Миланової хватки». Тоді і найзадириліший міський п'яниця летів до дверей, які в потрібну хвилину відчиняла Малчика, а через двері — просто на вулицю. Густав відразу ж вслід йому кидав його шапку, палицю та інші речі, а Милан підскакував і вагою свого тіла з шумом спускав металеву дверну штору. Все це відбувалося в одну мить, бездоганно гладко; присутні не встигали і оком моргнути, як небажаний гість уже був на вулиці. Там він міг, остаточно втративши розум, зганяти злість на шторі, на якій зберігались сліди від ножів і кинутого в неї каміння, але це вже був скандал не в кафані, а на вулиці. А цим повинна була займатися поліція, яка чергувала перед готелем. У Милана ніколи не траплялося, щоб виштовхуваний ним на вулицю відвідувач тягнув за собою й перекидав столи та стільці або чіплявся руками та ногами за двері так, що його не можна було б відірвати навіть і парою волів, як це мало місце в інших міських кафанах. Милан ніколи не вкладав у цю роботу зайвого напруження або злості, пристрасті борця або особистого гонору, тому він і виконував це так досконало й швидко. Через хвилину після наведення порядку він уже, начебто нічого й не трапилось, виконував свої обов'язки на кухні або в швейцарській. Густав ішов у малий залі, побачивши Лотику, яка сиділа за яким-небудь столом з поважними гістьми, мимохідь примружував обидва ока, що означало: «Дещо трапилось, але вже все в порядку». Тоді і Лотика, не перериваючи своєї розмови і зберігаючи свою посмішку, у відповідь так само один раз, швидко й непомітно моргала обома очима. Це означало: «Гаразд, спасибі, пильнуйте й далі».

Залишалося з'ясувати питання: на скільки вплив або розбив посуду викинутий гість; цю суму Лотика списувала Густаву при підрахунку денного виторгу — пізно вночі за червоною ширмою.

XV

У такого вміло викинутого гостя-бешкетника було кілька способів прочуматися й отямитися після неприємності, яка з ним трапилась, якщо тільки його звідси не забирала поліція. Він міг, хитаючись, доплентатись до брами й освіжитись прохолодою, яку ніс вітер від води та навколишніх гір. Міг він також перейти в шинок Зарії, що стояв зовсім недалеко, на міському ринку; міг тут безборонно скреготати зубами, загрожувати й лаяти ту невидиму руку, яка так по-зрадницькому викинула його з кафани.

Сюди, коли наставали сутінки, заходили, повертаючись з роботи, господарі й робітники, щоб випити чарку ракії і побалакати з рівними собі. Тут не було і не могло бути скандалів, бо кожний пив стільки, скільки хотів і скільки дозволяла кишечка; кожний робив і говорив те, що тільки його серцю забагнеться. Адже тут не вимагали від гостей збувати останній гріш, напиватись до безтями, а поводитись по-тверезому. Нарешті, коли вже хтось перебирав міру, з'являвся товстий мовчазний Зарія, який своїм похмурим виглядом обеззброював і позбавляв хоробрості навіть найзаядливіших п'яниць та забіяк. Він їх заспокоював переконливим жестом своєї важкої руки та басовитим голосом:

— Слухай, облиш це! Кинь це паскудне діло!

Але і в цьому старовинному шинку, де не було ні окремих кімнат, ні кельнерів, бо тут прислуговували в селянському одязі парубки з Санджака¹, тепер дивовижно перепліталися старі й нові звички.

¹ Санджак — область, що тепер входить до республік ФНРЮ — Чорногорії і Сербії. — Прим. ред.

Відомі хазяїну і всім присутнім заперкли п'яниці мовчки сиділи, забившись у найдалші кутки, над своєю ракією, мов над святинєю. Вони любили півтемряву і тишу, ненавиділи галас і суперечки. З попеченим шлунком, запаленою печінкою, розладнаними нервами, неголені, занепалі, вони були байдужі до всього на світі й самі собі немилі; вони сиділи й пили і, п'ючи, чекали, коли, нарешті, в їх свідомості спалахне чарівне сяйво, яким вино осяває тих, хто цілком віддається йому, — та поєднана з солодким стражданням радість, що швидко згасає і вмирає, яка, на жаль, з кожним роком з'являється все рідше і світить все слабше.

Найбільш балакучими, галасливішими були новачки, здебільшого хазяїські синки, молодь у небезпечному віці, коли вона робить перші кроки по недоброму шляху, виплачуючи таким чином данину порокам — пияцтву та ледарству; всі платять цю данину, — дехто недовго, а дехто й тривалий час. Але більшість не залишається довго на цьому шляху, а звертає з нього, засновує сім'ю, віддається праці і намагається придбати дещо з майна, бере участь в громадському житті, майже зовсім відмовившись від своїх пристрастей. Тільки незначна меншість приречених та засуджених долею продовжує йти цим шляхом, захоплюючись алкоголем, — найкороткочаснішою і найоблуднішою ілюзією в цьому недовговічному і мінливому житті, — ради цього живуть, перетворюючись в таких же похмурих, тупих, брюзглих калік, як і ті, що сиділи тут по темних закутках.

Відтоді, як настали нові часи, а в Вишеграді пожвавилася торгівля, збільшились заробітки, — зменшилась обачливість у людей. І от у шинок, окрім цигана Сумби, який своєю флейтою вже тридцять років супроводжував усі гулянки в місті, тепер часто приходив також Франц Фурлан зі своєю гармонікою. Це був миршавий, рудий чоловічок, з золотою сережкою в правому вусі, за фактом — тесля, але опріч того ще й великий любитель музики та вина. Його охоче слухали солдати й чужоземні робітники.

Часто приходив сюди й гусяр, який-небудь чорногорець, худий, наче пустельник, бідно одягнений, з одвертим поглядом, виголоднілий, але який соромиться просити, гордий, але змушений жебратити. Він якийсь час сидить у кутку, згорблений, нічого не замовляючи, задумливо

дивлячись поперед себе; вдає, ніби він бідний на розум і байдужий до всього, проте видно, що він думає щось інше і має інші наміри, ніж ті, про які свідчить його вигляд. В ньому приховано бореться багато протилежних і непримирених почуттів, а особливо — велич того, що носить у душі, з слабкістю та незначністю того, що може висловити й показати іншим. Через це він завжди трошки схвильований і невпевнений на людях. Він гордо і терпеливо чекав, щоб хто-небудь замовив пісню; потім соромливо з торби виймає гуслі, випробовував їх, дивився, чи не вогкий в нього смичок, підтягав струну, і при всьому цьому видно було, що він намагається якнайменше звертати увагу на це своє настроювання інструмента. Ось він уперше проводить смичком по струні; чути несміливий звук, нерівний і деренчливий. Але коли він провів смичком кілька разів і сам почав тихо підспівувати в тон гуслів, примірюючи до них свій голос, і коли ці два голоси злилися в сумний і рівномірний звук, з якого ткалася приглушена прелюдія пісні, тоді цей убогий чоловік, наче під впливом чарів, геть змінювався; зникла його болісна соромливість. Всі внутрішні суперечності згладилися, всі клопоти забулися. Гусяр раптом закинув голову, наче людина, яка скидає маску нерішучості, не бажаючи більше приховувати, хто вона така, і починає несподівано сильним голосом скандувати вступні рядки:

Тяжко засмутилася волошка:
— Чом, росе, мене не освіжаєш?

Гості, які досі голосно розмовляли, раптом замовкли. При цих перших словах всі — і турки, і християни — відчували спрагу за тою самою росею, яка живе в пісні і напоює серце людини. А коли гусяр продовжував тихим голосом:

Ні, була сумною не волошка...

і, розкриваючи значення свого порівняння, здійснюючи з нього покривало, починав називати споконвічні сподівання турків і сербів, що були прикриті образами роси та волошки, в слухачів відразу почали виникати нові думки і почуття, відповідно до характеру, бажань і віри кожного. Але за своїм звичаєм, всі вони терпеливо й стримано слухали пісню до кінця, нічим не виказуючи свого настрою; вони мовчки дивилися в чарку перед собою, ніби

в блискучій поверхні ракі відбивались бажані перемоги, бої і герої, слава й блиск, яких ніде нема на світі.

Найвеселіше було в шинку, коли тут гуляли молоді купці та купецькі синки. Тоді була робота і для Сумби, і для Франца Фурлана, і для Джоркана, і для циганки Шахи.

Шаха була вертлявою відчайдушною дівчиною з чоловічими манерами; вона пила з кожним, хто міг заплатити, але ніколи не п'яніла. Без неї та без її сміливих жартів не можна було собі уявити жодного гульбища.

Люди, які приходили до шинку повеселитись, змінювались, а Джоркан, Сумбо і Шаха залишались беззмінними. Вони жили з музики, жартів та ракії. Їх робота полягала в тому, що вони допомагали людям марнувати час, а заробіток залежав від чужого марнотратства; їх справжнє життя починалося вночі, в той час, коли здорові й щасливі люди сплять міцним сном і коли ракія розв'язує гульцям стримувані досі інстинкти, приносить буйний і веселий настрій і несподіване захоплення, які, при всій своїй одноманітності, завжди здаються новими й неперевершеними. Перед цими людьми — мовчазними й оплаченими свідками, кожний міг показати себе таким, яким він був у дійсності. Після цього ні каються, ні соромитись не було потреби; з ними і перед ними можна було дозволити все, що перед іншими людьми вважалося б непристойним, а вдома — грішним і неможливим. Прикриваючись їх іменами і за їх рахунок, всі ці багаті городяни — батьки й сини з відомих сімей — могли стати на хвилину такими, якими вони себе ні перед ким не посміли б показати, але якими вони насправді були, принаймні частково. Сердиті відвідувачі могли з них насміхатися, бити їх; боязкі — лягати; щедрі — обдаровувати; гонористі — купувати їх лестоці; сумні і мовчазні — їх жарти й чудацтва; розпусники — їх вільне поводження або послуги. Вони були сталою і необхідною хоча й непорядною потребою для населення міста з його бідним і вбогим духовним життям. Вони були подібні до митців у середовищі, якому мистецтво незнайоме. Такі люди — співаки, блазні, диваки та коміки обох статей — бувають у кожному місті. Коли один з них вмирає, його заступає інший, бо поруч з відомими та уславленими навчаються і підрастають нові, які допомагають коротати час та робити більш веселим життя нових поколінь. Але багато часу мине, поки з'явиться достойна заміна Салку Джоркану.

Коли після того, як почалася австрійська окупація, в місто вперше прибув мандрівний цирк, Джоркан закохався в дівчину, яка танцювала на дроті, і через неї наробив стільки дурниць та непристойностей, що його заарештували, побили палицями, а багатій-самодури, які його намовили і підбили на це, заплатили великий штраф.

З того часу минуло кілька років, люди звикли до всяких новин, і приїзд мандруючих музик, канатних танцюристів та фокусників не викликав більше такого загального та заразливого хвилювання, як це було з приїздом першого цирку, але про любов Джоркана до циркової артистки городяни довго не могли забути.

Вже давно він отак розтрачував себе, виконуючи вдень різні доручення, а вночі розважаючи багатіїв і бегів під час гульні. На його очах змінювались покоління гульцятів. Коли одні з п'яниць бралися за розум і переставали пити, одружувались та заспокоювались, їм на зміну приходили інші, молоді, які також намагалися взяти від життя своє. Джоркан геть змарнів, передчасно постарів; тепер він більше часу проводив у шинку, ніж на роботі, і жив не стільки з праці, скільки з милостині і частування під час бенкетів багатих відвідувачів шинку.

Якось в одну з дощових осінніх ночей в шинку Зарії панувала нудьга. За одним із столів сиділо кілька багатіїв. Думки текли повільно і весь час поверталися до сумних і неприємних справ; розмова не клеїлася; на обличчях — вираз холоду, байдужості й підозри. Навіть ракія не могла розвеселити і піднести настрій. На лаві в кутку дремав Джоркан. Його змагав сон, вологе тепле повітря і перша чарка ракії; сьогодні він змок як хлющ, несучи якісь речі аж на Околиште.

І от хтось з нудьгуючих гостей ніби ненароком згадує артистку з цирку і колишнє нещасне кохання Джоркана. Всі дивляться в його куток, але Джоркан не ворухиться і прикидається, ніби він дремає. Хай собі говорять, що хочать; він сьогодні вранці твердо вирішив під час важкого похмілля не звертати більше уваги на їхні ущипливі дотепи та глузування і не допускати, щоб над ним так жорстоко жартували, як напередодні в цьому самому шинку.

— Я гадаю, що вони й досі листуються, — сказав один з гульцятів.

— Ач, який, одній освідчується в коханні в листах, а друга в нього сидить на колінах,— додає інший.

Джоржан намагається залишитись непорушним, але ця розмова про нього зачіпає і збуджує його так, наче йому сонце заглянуло в обличчя; одне око саме намагається розплющитись, і всі м'язи обличчя розпливаються в щасливу посмішку. Він не може довго залишатися непорушним і мовчати. Спочатку, наче знехотя і байдуже, махає рукою, а потім все-таки заявляє:

— Минуло це вже, давно минуло.

— Минуло, невже ж минуло? Ой, людоньки, дивні діла в цього Джоркана! Одна в'яне за ним на чужині, а іншу він тут дурить. Минуло одне, мине друге, а потім прийде третє. Де твоя душа, чоловіче, хіба тебе не гризе совість, коли так одну за одною кидаєш?

Джоржан встає і підходить до їхнього стола. Він забув про сон і втому, про своє рішення, що не дасть себе заманити в розмову. Прикладаючи руку до серця, запевняє купців, що він не винен, що він зовсім не такий залицяльник та спокусник, яким його хочуть показати. Одяг на ньому був ще мокрий, обличчя брудне, бо його дешева червона феска линяє, але воно розпливається в зворушливу й блаженну посмішку. Він сідає до столу багатіїв.

— Рому Джоркану! — вигукує Санто Папо, спритний, хоча й гладкий, єврей, син Менте та онук Морде Папо, крупних торговців залізом.

Адже останнім часом Джоржан п'є, як тільки може, замість ракії ром. Цей новий напій наче й створений для таких, як він: міцніший, швидше сп'яняє і приємніший за ракію. Він продається в двістіграмових пляшках, з етикеткою, на якій зображувалась молода мулатка з товстими губами, сяючими очима, в широкому солом'яному брилі, з великими золотими сережками у вухах; а нижче був червоний напис: «Ямайка». (Ця екзотика фабрикується для босняків в останній стадії алкоголізму, безпосередньо перед білою гарячкою, виготовляється в Славонському Броді фірмою Ейзлер, Сироватка та комп.). Коли Джоржан побачив етикетку з мулаткою, він відразу відчув вогонь і аромат нового напою і подумав собі, що ніколи не пізнав би це земне благо, коли б він помер який-небудь рік тому. «А скільки на світі таких чудових речей!» Він посміхався при цій думці, і, як завжди, поки відкорковували пляшку рому, залишався на кілька хвилин замисленим. А вслід

за задоволенням, що йому приносила ця думка, приходило й відчуття насолоди від самого напою.

І ось зараз він тримає вузьку пляшку перед очима, наче їй щось нечутно шепоче. А той, кому пощастило його розворушити і завести з ним розмову, суворо його запитує:

— Що ти, чоловіче, думаєш робити з цією дівчиною? Одружишся з нею чи тільки побавишся, як з усіма іншими?

Мова йшла про Пашу з Душчі. Це була найгарніша дівчина в місті, сирота без батька, вишивальниця, як і її мати.

На численних загородніх гулянках та пиятиках минулого літа парубки багато говорили й співали про Пашу та її неприступну красу. Поволі й непомітно Джоржан захопився цими розмовами, не знаючи сам, як і для чого. Так і почали з нього кепкувати. Однієї п'ятиці повели його нібито на любовне побачення в ту частину міста, де за ворітьми і за ґратами вікна можна було чути приглушений сміх і шепіт невидимих дівчат. З одного двору, в якому була і Паша з подругами, хтось кинув до ніг Джоркана гілку бальзаміна. Збентежившись, він стояв на місці, не сміючи ворухнутися, щоб не наступити на квітку, і не наважувався її підняти. Парубки, які привели Джоркана, почали плескати його по плечах і поздоровляти з успіхом, завіряючи, що з-поміж них усіх Паша вибрала лише його одного і звернула на нього увагу, якої від неї досі ніхто не домігся.

Тієї ночі випивали до світанку під горіховими деревами в Мезалині, біля ріки. Джоржан сидів біля вогнища, схвильований, в урочистому настрої, час від часу то піддаючись радості і ладний співати пісень, то впадаючи в сумніви і задумливість. Цієї ночі йому не дозволяли ні прислуговувати, ні турбуватися про каву й закуски.

— Чи ти знаєш, нещасний, що означає гілка бальзаміна, кинута рукою дівчини? — запитував його один з гультьяїв. — Це означає, що Паша тобі хотіла передати: «Я в'яну за тобою, наче ця відламана гілка, а ти мене і не сватаєш, і не дозволяєш мені вийти за іншого». Ось що значить!

І всі йому говорили про Пашу — біляву, скромну дівчину, яка, наче виноградна лоза, перекиляється через огорожу двору і чекає, поки хтось її візьме, а той, кого вона чекає, це він — Джоржан.

Одні з багатіїв, вдаючи, ніби вони сердяться, кричали:

«Де ж вона тільки його вгледіла?» Інші за нього заступались. А Джоркан пив. Він то починав вірити в це чудо, то відкидав його, як неможливе. Під час цих розмов він захищався від жартів купців і доводив, що ця дівчина не для нього, що він бідняк, старий і негарний, але в хвилини, коли всі замовкали, він мріяв про Пашу, про її красу та щастя, яке вона може йому дати, не задумуючись над тим, чи це можливо, чи ні. А цієї чудової літньої ночі, яку ракія, пісня та яскраво палаюче вогнище робили безмежною, все здавалось можливим; ніщо не було нереальним і ніщо не було неймовірним або зовсім неможливим. Він знав, що гості кепкують і сміються з нього, бо не можуть пани жити без сміху, вони мусять когось зачепити й кепкувати з когось, так було завжди, і так є й тепер. Але якщо все це — жарти, то не жарт його мрія про вродливу дівчину і недоступну любов, про яку завжди мріяли люди; не жарт ці пісні, в яких кохання однаково можливе і неможливе і дівчина однаково близька і недоступна, як і в його мріях. Для багатіїв усе — жарти, але для нього це правда і святиня, яку він здавна носить у собі і яка існує реально і, без сумніву, незалежно від панських забав, пиятик та пісень, незалежно від усього, навіть від самої Паші.

Все це він добре знає і все ж таки легко забуває, бо його душа і розум переповнені і розливаються, наче ріка.

Так Джоркан через три роки після своєї великої, осміяної людьми любові до швабки, яка танцювала на дроті, поринув у нові, могутні чари кохання, а гулящі люди в цьому знайшли нову жорстоку забаву, що викликала в них сміх і розважала їх місяцями й роками.

Це було в середині літа. Минула осінь і настала зима, а жарти над коханням Джоркана до вродливої Паші все ще заповнювали вечори і скорочували дні для постійних відвідувачів шинку на базарній площі. Джоркана називали не інакше, як женихом та коханцем. Вдень, поки він, невиспаний, з важкою головою після нічної пиятики, ходив з дрібними дорученнями по крамницях, його дивувало й сердило, що його так називають, і він лише знизував плечима; але коли наставала ніч і в шинку Зарії засвічувалися лампи, хто-небудь вигукував: «Рому Джоркану!», а хтось інший, наче випадково, заспівував:

— Настав вечір, сонце заховалось
І лице твоє не осяває...

тоді все раптом змінювалося. Зникав тягар з душі, Джоркан переставав знизувати плечима, зникало і місто, і шинок, і сам він — такий, яким він був: змерзлий, неголений, одягнений в лахміття та чужі недоноски. Залишався лише якийсь високий балкон, осяяний призахідним сонцем, з виноградною лозою та дівчиною, яка виглядає й очікує того, кому вона кине гілку бальзаміна. Правда, навколо нього лунає голосний сміх, сипляться в'їдливі зауваження і брутальні жарти, але все це — ніби в далекому тумані, а те, про що співається в пісні, лунає зовсім близько біля нього, дзвенить біля самого вуха:

— Ой коли б то нам з тобою поруч
Довелось погрітися на сонці!

І йому здавалось, що він справді гріється на призахідному сонці, яке прославляється в пісні, і далеко тепліше йому, ніж тоді, коли воно дійсно світило над містом.

— Рому Джоркану!

Так минали зимові ночі. Наприкінці зими Пашу видали заміж. Сирота-вишивальниця з Душчі, вродлива молода дівчина, — їй було неповних дев'ятнадцять років, стала другою дружиною Хаджі-Омера, багатого й знатного чоловіка п'ятдесяти п'яти років, який жив за Замком.

Хаджі-Омер уперше оженився вже понад тридцять років тому. Його дружина була з хорошої сім'ї, відома своєю спритністю та розумом. Їх маєток за Замком — добре впорядкований і багатий на всяке добро хутір — і великі крамниці в місті приносили їм значні прибутки. І все це було не стільки заслугою спокійного і малорухливого Хаджі-Омера, який тільки їздив два рази на день з маєтку в місто та назад, скільки енергійної, розумної й завжди усміхненої Хаджі-Омеровиці. Для всіх туркень у місті й околицях її думка була головним мірилом і останнім словом у багатьох питаннях.

Це була у всіх відношеннях найпомітніша й найповажніша сім'я, але в цього вже постарілого подружжя не було дітей. Вони довго не втрачали надії. Хаджі-Омер і в Каабу ходив; жінка його щедро обдаровувала сиріт і мусульманські монастирі; минали роки, все їм давалося й сприяло, але в головному — не було благословення. Мудро й терпеливо зносили свою гірку долю Хаджі-Омер та його розумна дружина, але надії на народження дітей більше не могло бути. Жінці пішов сорок п'ятий рік.

Після Хаджі-Омера мала залишитися велика спадщина. Це питання хвилювало не лише численних родичів його та його дружини, а також майже все місто. Одні бажали, щоб їх шлюб залишився до кінця бездітним, а інші вважали великою шкодою, що така людина помре без спадкоємця і що його майно розділять та розтягнуть якісь родичі; тому його намовляли взяти другу молоду жінку, поки ще є час і поки залишається надія на нащадків. У цьому питанні місцеві турки поділялися на два табори. Але справу вирішила безплідна дружина Хаджі-Омера. Відверто, рішуче і щиро, як все, що вона робила, вона сказала своєму нерішучому чоловікові:

— Все нам дав милостивий бог, хвала йому і слава, — і згоду, й здоров'я, й багатство, але не дав нам того, що має кожний бідняк: не дав нам дитини, не дав побачити, кому залишиться все це після нас. Така моя гірка доля. Але, коли я з божої волі повинна її зносити, то цього не повинен робити ти. Бачу, що піднялося ціле місто, щоб тебе одружити, й турбується за наші справи. Ех, якщо всі тебе хотять оженити, тоді ліпше я тебе оженю, бо нема в тебе кращого друга за мене.

І жінка виклала йому свій план: оскільки немає більше ніякої надії, що вони матимуть дітей, потрібно, щоб він привів у дім другу жінку, молодшу, з якою він ще може мати дитину. Закон йому дає на це право. А вона, звичайно, і надалі залишиться в хаті як стара господиня й доглядатиме, щоб усе було в порядку.

Хаджі-Омер опирався й твердив, що не бажає іншого друга, крім неї, що йому ніяка молодша дружина не потрібна, але Хаджі-Омеровиця не тільки залишилася при своїй думці, але й сказала, кого саме вона йому вибрала. Якщо вже він примушений женитися, щоб мати дітей, найкраще буде, коли візьме здорову, молоду і вродливу дівчину-сироту, яка йому принесе здорове потомство і поки житиме, буде дякувати своїй щасливій долі. Її вибір випав на красуню Пашу, дочку вишивальниці з Душча.

Так і сталося. По волі своєї старої жінки та з її допомогою Хаджі-Омер оженився на красуні Паші. А через одинадцять місяців Паша народила здорового хлопчика. Так було вирішено питання про спадкоємця Хаджі-Омера, розвіяно надії численних родичів і припинено пересуди в місті. Паша була щасливлена, «стара господиня»

вдоволена, і жили вони в домі Хаджі-Омера в згоді, наче мати й дочка.

Це щасливе розв'язання питання про спадкоємця Хаджі-Омера було початком великих страждань Джоркана. Цієї зими головною розвагою гультіпак у шинку Зарії був сум Джоркана з приводу Пашиного шлюбу. Несчастний коханець пив, як ніколи досі; багатії його частували, і кожний міг за свої гроші насміятися з нього до сліз. Гультії передавали йому вигадані доручення від Паші, запевняючи його, що вона день і ніч плаче і в'яне за ним, але не відкриває ніколи справжньої причини свого горя. А Джоркан співав, плакав, відповідав охоче й докладно таким негарним і бідним.

— Скажи, Джоркане, на скільки років ти молодший за Хаджі-Омера? — починав хто-небудь розмову.

— Хіба я знаю? І яка користь з того, що я молодший? — відповідав гірко Джоркан.

— Ой, коли б усе йшло за віком, не володів би Хаджі-Омер тим, чим володіє, і не сидів би тут, у кутку, наш Джоркан, — додав хтось збоку.

А Джоркану небагато треба було, щоб його розчули-ти та зворушити. Наливали йому одну чарку рому за другою й запевняли, що він не лише молодший і гарніший за Хаджі-Омера, але й «по серцю» Паші і що, кінець кінцем, він не такий уже бідний, як це дехто думає і як це декому здається. Гулящі люди вигадали, сидячи за ракією, цілу легенду про те, що його батько, невідомий турецький офіцер, якого він ніколи не бачив, залишив десь в Анатолії своєму позашлюбному синові з Вишеграда як єдиному спадкоємцеві великі маєтки. Але якісь родичі не виконали його заповіту; отже, треба, щоб Джоркан з'явився десь у далекому й багатому місті Брусі¹, викрив шахрайство цих фальшивих спадкоємців і забрав те, що йому належить. Тоді він міг би за якусь малесеньку частину свого майна купити і самого Хаджі-Омера і все його так зване багатство.

Джоркан слухав їх, пив і тільки зітхав. Це все йому завдало біль, але й приємно було, що він відчуває себе і його вважають людиною, яку обікрали й ошукали, — і

¹ Брусі — місто на північному заході Азіатської Туреччини. — Прим. ред.

тут, у місті, і десь там далеко в кращих краях, звідки був родом його невідомий батько. А жартівники навколо нього вдають, ніби підготовляють його подорож до Бруси. Ці довгі, безсердечні жарти були продумані до найменших дрібниць. Однієї ночі принесли навіть «паспорт» для його подорожі, вивели Джоркана на середину шинку, тут його крутили, оглядали з усіх боків і під бруталне глузування і голосний регіт вписували в цей «паспорт» його особисті прикмети. Іншим разом почали підраховувати, скільки йому потрібно було б грошей на мандрівку до Бруси, обговорювали, як він буде подорожувати, де ночуватиме. І за цією розвагою знову провели добру половину ночі.

Поки був тверезий, Джоркан захищався: він і вірив і не вірив у те, що йому говорили, більше не вірив, ніж вірив. Власне, поки він був тверезим, він нічому не йняв віри, але коли починав п'яніти, поводився так, наче й справді вірив. Адже коли ним опановував алкоголь, він більше не розрізняв, де правда, де жарт, а де брехня. Вже після другої пляшки рому він відчував, як ніби повіяв свіжий вітерець з далекої недосяжної Бруси, і бачив, ясно бачив її зелені сади та білі будинки. Звичайно, він — обманутий, нещасливий у всьому з дня свого народження — в родинному житті, в багатстві, в коханні; його скривдили, так скривдили, що перед ним у боргу і бог, і люди. Адже він не такий, яким здається людям. І з кожною новою чаркою його все більше мучить потреба сказати це всім навколо себе, хоч і відчував, як важко доводити правду, яка для нього ясна й очевидна, коли проти неї свідчать обставини його життя. Однак уже після першої чарки рому, а далі й цілу ніч, смішно жестикулюючи, безладно пояснював він це кожному, заливаючись п'яними сльозами. І чим палкіше він пояснював, тим більше з нього сміялись і знущались. Сміялися всі до колок в животі; вилиці ломило від нестримного сміху, солодшого від усякої їжі та напою. Сміючись, люди забували нудьгу довгої зимової ночі і разом з Джорканом самі пили без міри.

— Вбий себе! — радить йому Мех-ага Сарач, який своєю холоднокрівністю і вдаваною серйозністю вмів виводити з терпіння й дратувати Джоркана. — Коли ти не був здатним відбити Пашу від цього пристаркуватого Хаджі-Омера, то тобі нічого жити. Вбий себе, Джоркане, — ось тобі моя порада!

— Ех, «вбий себе, вбий себе»! — вигукував Джор-

кан. — Гадаєш, що я про це не думав? Сотні разів я виходив на міст, щоб скочити з брами в Дрину, і сотні разів мене щось повертало.

— Що тебе повертало? Страх! Джоркан в штани на-
клав від страху!

— Ні, не страх! Не страх, їй-богу, ні!

Під загальний регіт Джоркан підстрибує, б'є себе в груди, хапає шматок хліба зі столу і підносить його до обличчя непорушного і спокійного Мех-аги.

— Бачиш оце? Клянуса хлібом і благодаттю, не страх, а...

Тут хтось раптом заспіває тоненьким голоском:

І лице твоє не осяває...

Всі підхоплюють пісню й заглушують слова Мех-аги, який кричить Джоркану:

— У-бий се-бе!

Співаючи так, усі захоплюються пісню, подібно до цього бідолахи, поки, нарешті, п'ятника не перетворюється в шалену оргію.

Однієї лютиєвої ночі гультіпаки засиділися аж до світанку, дуріючи разом зі своєю жертвою — Джорканом — і самі стаючи жертвами свого шаленства. Вже розвиднілось, коли всі вийшли з шинку, розгарячені, з прискореним від алкогольних напоїв пульсом, і пішли на міст. Він був майже зовсім безлюдним, весь обледенів.

З вигуками і розкотистим реготом, не звертаючи уваги на поодиноких перехожих, вони побилися об заклад, хто насмілиться перейти міст по вузькому кам'яному поруччі, що блищало від ожеледиці.

— Джоркан насмілиться! — гукнув хтось з п'яниць.

— Не посміє! Куди там Джоркану?

— Хто не посміє? Я? Та я, нещасний, насмілюся на все, на що тільки може наважитись жива людина! — кричав Джоркан, сильно б'ючи себе в груди.

— Не посмієш! Ану спробуй!

— Посмію, їй-богу!

— Джоркан наважиться! Наважиться!

— Не наважиться! Бреше!

Так вигукували й дуріли ці п'яні люди, що ледве трималися на ногах, і на цьому широкому мосту спотикалися, втрачали рівновагу і хапалися один за одного.

Ніхто навіть і не помітив, коли Джоркан виліз на ка-

м'яне перило. Раптом вони побачили, що він уже висоціє над ними і, п'яний, розхристаний, намагається утриматись і ступає по слизьких плитах поруччя.

Кам'яне поруччя було всього на три п'яді завширшки. Джоркан хилився то наліво, то направо. Ліворуч, на мосту, біля його ніг, пленталась купка п'яних людей, які, супроводжуючи його, шось вигукували, але, що саме, він майже не чув: до нього долітав лише незрозумілий гомін. А праворуч — порожнеча, і десь глибоко внизу шумить невидима ріка; над нею цього холодного ранку, наче білий дим, встає холодний туман.

Поодинокі перехожі зупинялись і, витріщивши перелякано очі, дивилися на п'яну людину, яка замість мосту йде по його вузькому слизькому поруччю і хитається над проваллям, несамовито розмахуючи руками, щоб зберегти рівновагу. Дехто навіть з п'яного товариства, ті, хто був більш тверезим і спокійнішим, спинчилися, наче раптом попрокидались і, бліді від страху, спостерігали небезпечну забаву. Інші, хто не усвідомлював небезпеки, йшли біля перила і, вигукуючи, супроводжували Джоркана, який, хитаючись, пританцьовував над безоднею.

Своїм небезпечним становищем Джоркан раптом виділився серед своєї компанії і, наче якесь велетенське чудовисько, піднявся високо над нею. Перші кроки були обережні, повільні. Важкі черевики раз у раз сковзалися по плитах, вкритих ожеледдю. Йому здавалося, що ноги вислизують з-під нього, що нестримно його притягає безодня, що він має посковзнутися і впасти, що вже падає... Але це незвичайне становище і величезний ризик надавали йому нової сили, невідомої досі спритності. Намагаючись утримати рівновагу, він все швидше підстрибував і все більше згинав коліна. Замість того, щоб ступати крок за кроком, він сам не помічаючи цього, почав безжурно пританцьовувати, наче був не на вузькому зледенілому бар'єрі, а на широкій зеленій галявині. І раптом він став легким, спритним, таким, якою буває людина лише уві сні. Його незграбне і зморене тіло втратило вагу. П'яний Джоркан пританцьовував і витав над безоднею, наче мав крила. Він відчував, як в його тілі, відповідно до ритму, під який він танцював, переливається весела сила, що надає йому впевненості й рівноваги. Танець провів його там, де б він ніколи не пройшов, ідучи звичайним кроком. Не

думаючи більше про безпеку і про те, що може впасти, він перестрибував з ноги на ногу і співав, витягнувши руки, наче грав на шаркїї.

— Тири-дам, тири-дам, тири-дири-дири-дам, тири-дам!.. Хай, хай, хай, хай! — Джоркан співав і пританцьовував, одбиваючи такт і впевнено посуваючись вперед своїм небезпечним шляхом. Ноги згинав у колінах, а голо-ву нахилив то вліво, то вправо.

— Тири-дам, тири-дам... хай, хай!

У цьому надзвичайно небезпечному становищі, піднесений над усіма, він не був уже тим веселим Джорканом з базарної площі та шинку; під ним тягнулося не слизьке й вузьке поруччя знайомого мосту, на якому він тисячі разів жував свій шматок хліба і, мріючи про солодку смерть у хвилях, засинав у затінку на брамі. Ні, це була та далека й нездійсненна подорож, про яку йому шовечора говорять у шинку, брутально кепкуючи з нього, і в яку він тепер, нарешті, вирушив. Це отой світлий бажаний шлях великих подвигів, на далекому кінці якого — царське місто Бруса з справжнім багатством та законною спадщиною; десь там є і сонце, що зайшло, і красуня Паша з хлопчиком — його дружина з його сином.

Так захоплено пританцьовуючи, він обійшов і виступаючу частину поруччя навколо кам'яної лави, а потім і другу половину моста. Коли дійшов до кінця, він зіскочив на брук і подивився збентежено навколо себе, наче дивуючись, що він вже на твердому, добре знайомому вишеградському шляху. Товариство, яке досі супроводжувало Джоркана, підбальоруючи його вигуками та жартами, відразу оточило героя. Прибігли й ті, хто перелякався і зостався позаду. Джоркана почали обіймати, плескати по плечах та по вицвілій фесці. Всі вигукували разом:

— Bravo, Джоркане, соколику!

— Bravo, герой!

— Рому Джоркану! — заревів з іспанським акцентом хрипуватим голосом Санто Папо, гадаючи, що він у шинку, і широко розвівши руки, наче його розпинали.

В загальному гаморі й метушні хтось уже запропонував не розходитись по домах, а піти випити в честь подвигу Джоркана.

Восьми-дев'ятирічні діти, які того ранку поспішали вкритим ожеледдю мостом до школи, зупинялись і диви-

лися на незвичне видовище. Від подиву вони пороззявляли роти. Малесенькі, закутані по вуха, з зошитами та книжками за пазухою, вони не могли зрозуміти цієї забави дорослих людей, але разом з виглядом їх рідного міста на ціле життя врізалась в їхню пам'ять постать добре знайомого Джоркана, преображеного й легкого, наче зачарованого, який, сміливо й весело пританцьовуючи, пройшов там, де заборонено ходити і де ніхто ніколи не ходить.

XVI

Минуло двадцять років, як перші, пофарбовані в жовтий колір австрійські вози проїхали через міст. Двадцять років окупації — це довга низка днів та місяців. Кожний такий день і місяць, взятий окремо, здавався примарним та скороминущим, але всі разом вони склали порівняно довгий період миру й матеріального поступу, який взагалі пам'ятало місто і який становив собою більшу частину життя того покоління, яке на початку окупації вступало в роки повноліття.

Це були роки уявного благополуччя та певних, хоч і невеликих заробітків, коли матері, говорячи про свого сина, додавали: «Хай буде живий і здоровий, і дай, боже, йому легкого хліба», коли навіть дружина високого Ферхата, вічного бідняка, який запалював громадські ліхтарі на вулицях і одержував за це щомісяця двадцять форінтів, казала з гордістю: «Дякувати богам, і мій Ферхат — службовець».

Так минали останні роки XIX сторіччя, роки без заворушень та значних подій; час біг, наче спокійна широка річка, поки не досягне невідомого гирла. Судячи по цих роках, здавалося, що в житті європейських народів, а також і міста на Дрині, не відбувається ніяких трагічних подій. А коли вони часом десь у світі й траплялися, то чутки про них сюди не доходили або здавалися далекими й незрозумілими.

От одного літнього дня, після такої великої перерви, з'явилося на брамі знову біле урядове оголошення. Воно було коротке і на цей раз обведене широкою жалобною рамкою. Воно оповіщало, що II Величність імператриця

Єлизавета загинула в Женеві, ставши жертвою огидного замаху італійського анархіста Луккені. Далі висловлювалось обурення і глибокий сум усіх народів великої Австро-Угорської монархії. В кінці був заклик до всіх вірнопідданих ще тісніше згуртуватися навколо престолу, щоб цим найліпше втішити монарха, якого так тяжко скривдила доля.

Плакат був приліплений під білою плитою з тарихом, як колись відозва генерала Філіповича про окупацію краю. Люди читали його з хвилюванням, бо мова йшла про вбивство цесаревої дружини; але вони по-справжньому не усвідомлювали значення цієї події і не співчували особливо.

Кілька вечорів на брамі не було чути ні пісень, ні веселих розваг — відповідно до розпорядження властей.

У Вишеграді була тільки одна людина, яку ця звістка тяжко вразила, — Петро Сола, єдиний італієць у місті, підрядчик й будівельник, каменяр і маляр, коротко кажучи — майстер на всі руки. Майстер Перо, як його називало ціле місто, прибув сюди вже під час окупації й одружився з якоюсь дівчиною — сиротою Станою, яка мала не дуже добру славу. Вона була руда, кремезна, вдвічі вища за нього; вважали її жінкою гострою на язик та важкою на руку, з якою краще було не зв'язуватись. А майстер Перо був невеличкою, згорбленою, добродушною людиною з синіми лагідними очима та звислими вусами. Він добре працював і непогано заробляв. З часом Перо став справжнім вишеградцем, тільки ніяк не міг як слід оволодіти правильною вимовою, так само, як і Лотика. За золоті руки й хорошу вдачу його любили всі городяни, а атлетичної сили дружина вела його життєвим шляхом суворо, наче мати дитину.

Коли, покритий кам'яною пилюкою і брудний від фарб, майстер Перо, повертаючись з роботи, прочитав на брамі оголошення, він насунув капелюх на очі й судорожно стис зубами цибух люльки, яку він завжди тримав у роті. Після цього, зустрічаючи кого-небудь з відомих і поважних городян, він доводив їм, що хоч він і італієць, але не має нічого спільного з Луккені та його огидним злочином. Люди слухали його, заспокоювали й запевняли, що вірять йому, що вони взагалі ніколи нічого подібного й не думали про нього. Але він і далі пояснював кожному, що йому тепер соромно жити, що він ніколи в житті й кур-

чати не зарівав, не те що міг би вбити людину, до того ж іще й жінку і таку високу особу. Нарешті, цей страх перетворився в нього в справжню манію. Городяни почали кепкувати з його хвилювання, гарячковості та зайвих запевнень, що він не має ніякого зв'язку з убивцями та анархістами. А міські діти відразу вигадали жорстоку забаву. Ховаючись за огорожами, вони гукали вслід майстрові Перо: «Луккені!» Відолаха захищався від тих вигуків, наче від невидимих ос, насував капелюха на очі й тікав додому поскаржитися своїй дружині й поплакати на її могутньому плечі.

— Соромно мені, соромно, — плакав маленький чоловічок, — не могу в очі людям дивитись.

— Ех, дурнику, чого тобі соромно? Що італієць убив жінку цесаря? Хай соромиться італійський король! А ти хіба хто такий, щоб мав соромитись?

— Соромно мені, що я ще живий, — скаржився майстер Перо дружині, яка його підбадьорювала й намагалася влити в нього силу й рішучість і навчити його, як він повинен гордо, з піднесеною головою проходити базарною площею, ні перед ким не спускаючи очей.

В ті дні старі люди, сидячи на брамі, з нерухожими обличчями, з спущеними очима слухали газетні повідомлення про подробиці вбивства австрійської імператриці. Ці вісті були тільки приводом для загальних розмов про долю коронованих осіб та великих людей. В гурті поважних, цікавих, але неосвічених міських турків, вишеградський мудерис Гусейн-ефенді пояснював, хто такі анархісти.

Мудерис був таким же врочистим, бундючним, акуратним і вилошеним, як і колись, двадцять років тому, коли на цій брамі разом з муллою Ібрагимом та отцем Ніколою, які давно вже спочивають кожний на своєму кладовищі, зустрічав перших швабів. Його борода була вже сива, але так само старанно підстрижена та закруглена; обличчя спокійне й гладке, без зморщок, адже люди сильного розуму і твердого серця повільно старіють. Висока думка, якої він був завжди про себе, за останні двадцять років ще більше виросла. Між іншим, треба зауважити, що та скриня книжок, на якій в основному трималася слава мудериса як вченої людини, ще й досі не була вичерпана і прочитана, а його вишеградська хроніка за ці двадцять років збільшилась ще на чотири сторінки, бо

чим старішим ставав мудерис, тим вище цінував себе і свою хроніку і тим менше уваги приділяв подіям, що відбувались у місті.

Він говорив тепер тихо й повільно, ніби читав якийсь нерозбірливий рукопис, але з гідністю, врочисто, похмуро, посилаючись на долю гяурської імператриці лише як на привід і зовсім не пов'язуючи її з основною ідеєю своєї розповіді. За його тлумаченням (по правді кажучи, воно не було його власним: він знайшов його в добрих старих книжках, що їх успадкував від свого колишнього вчителя славнозвісного Арапа-ходжі), ті люди, яких тепер називають анархістами, були споконвіку і будуть, поки світ існуватиме. Таке вже людське життя; сам бог так захотів, щоб на кожну драхму добра припадало дві драхми зла; на цьому світі не може бути добра без зла, величі без заздощів, як нема і найменшого предмета без тіні. Це особливо стосується великих, благочестивих та славетних людей. Поряд з кожною людиною та її славою росте і її вбивця і чигає, щоб рано чи пізно зробити своє зле діло.

— Ось і наш земляк Мехмед-паша, який вже давно став жителем раю, — мовив мудерис і показав їм на кам'яну плиту над плакатом, — і який служив трьом султанам і був мудрішим за Асафа; своєю силою і своєю побожністю він звів оцей міст і сам загинув від ножа. Незважаючи на свою могутність і мудрість, він не зміг уникнути цієї хвилини. Ті, кому великий візир заважав у їхніх планах, — а це була велика й сильна партія, — знайшли спосіб озброїти й намовити якогось юродивого дєрвіша, щоб той його вбив саме тоді, коли він ішов до мечеті молитись. В потертому дєрвіському одязі і з чотками в руках, убивця перегородив дорогу візирівому почтові і, вдавано принижуючись, попросив милостиню, а коли візир засунув руку в кишеню, щоб йому щось дати, той проколов його. Так загинув Мехмед-паша як мученик.

Люди слухали і, відганяючи тютюновий дим, поглядали то на кам'яну плиту з написом, то на білий, обведений чорною рамкою, плакат. Слухали уважно, хоч і не кожний розумів значення слів мудериса. Але, поглядаючи крізь дим своїх цигарок вдалину, повз тарих та плакат, вони ніби бачили зовсім інше життя, життя високих зльотів та глибоких падінь, в якому величність змішується з трагізмом і яке якимось чином урівноважує їх мирне й одноманітне сидіння на брамі.

Минули й ці дні. На браму повернувся старий порядок, зі звичними жвавими розмовами, жартами та піснями. Балачки про анархістів припинились. А плакат, що сповіщав про смерть мало відомої тутешнім людям чужої імператриці, мінявся під впливом сонця, дощів та пороху, поки його, нарешті, не пошматував вітер і клаптик за клаптиком не розніс по воді та по берегах.

Шибеники-хлопчакі ще деякий час кричали вслід майстрові Перо: «Луккені», самі не знаючи, що це означає і нащо це роблять, просто з дитячої потреби драгувати й мучити слабкі й чутливі творіння. Покричали, а потім перестали, бо знайшли собі іншу забаву. Цьому сприяла трохи й Стана з Мейдана, яка добре відлущувала двох найбільш горлатих.

Через місяць-два вже ніхто більше не згадував ні про смерть цїсарєвої дружини, ні про анархістів. Життя наприкінці століття, що здавалося заспокоєним і назавжди зриборканим, засипляло всіх своєю широкою й одноманітною течією й викликало в людей почуття, що перед ними відкривається доба мирної діяльності з безмежними майбутніми перспективами.

Та постійна і невтомна активність, яка, здавалося, притаманна була чужоземній владі, з якою так важко мирилося місцеве населення, хоча, по суті, воно було зобов'язане їй своїми заробітками й своїм добробутом, на протязі двадцяти років багато чого змінила як у зовнішньому вигляді міста, так і в одязі та звичаях городян. Ставало зрозумілим, що вона не зупиниться й перед стародавнім мостом, з його вічно незмінним виглядом.

Настав 1900 рік, кінець старого щасливого століття й початок нового, яке за сподіванням багатьох, мало бути ще щасливішим. Саме цього року прибули нові інженери й почали оглядати міст. Вишеградці вже звикли до них; навіть діти знали, що коли люди в шкіряних пальтах з нагрудною кишенею, повною різноколірних олівців, починають метушитися на одному з берегів або біля якоїсь будови, то це щось-таки означає. Тут має бути щось зруйновано, збудовано, викопано або перероблено. Але ніхто не міг догадатись, що мають робити з мостом, який для всіх у місті здавався вічною і незмінною спорудою, як земля під ногами і небо над головою. Інженери оглянули все, перемеряли, записали й поїхали собі. Про них і забули. Але в середині літа, коли рівень води в річці

найнижчий, раптом прибули підрядчики й робітники і почали будувати біля моста тимчасові склади для інструментів. Ледве встигла поширитись чутка, що ремонтуватимуть міст, як вже навколо підпор стояло риштування, а на мосту були поставлені підйомні крани з блоками; з їх допомогою робітники на підвісному помості, наче на якомусь вузькому дерев'яному балконі, спускалися вниз і підіймалися вгору, зупиняючись на тих місцях, де виділялись тріщини, або де в швах росли кущі трави.

Всі тріщини були заліплені, трава виполота, пташині гнізда знищені. Коли все це закінчили, почали ремонтувати підмитий водою фундамент моста. Ріку загатили і відвели так, що видно було почорніле, розмите каміння й окремі дубові сваї, поточені й скам'янілі в воді, де вони пролежали триста тридцять років. Невтомні підйомні крани спускали цемент та ринь — ящик за ящиком. І три середні опори, найбільше пошкоджені швидкою течією ріки і найбільше підмиті, були обкладені біля основи, наче хворі зуби біля кореня.

Цього літа ніхто не сидів на брамі, порушено було й звичне життя коло моста. Все навколо заповнилось кінями та возами, на яких привозили цемент та пісок. Скрізь лунали вигуки робітників та накази десятників. На самій брамі був збудований з дощок дерев'яний склад.

Городяни, стежачи за роботою на великому мосту, дивувалися й бентежились; дехто скаже щось жартома, дехто просто махне рукою, поспішаючи кудись, і всім здавалося, що чужинці роблять це, як і все інше, тільки для того, щоб робити щось, бо їм це потрібно, вони інакше не можуть. Ніхто цього, звичайно, не говорив, але всі були такої думки.

Всі ті, хто звик проводити своє дозвілля на брамі, тепер сиділи перед готелем Логики, перед шинком Зарії або біля дверей крамниць, недалеко від моста. Тут вони пили каву й балакали, чекаючи, щоб звільнилася брама і щоб закінчився наступ на міст, як чекають кінця зливи або іншої негоди.

Перед крамницею Алі-ходжі, що стояла стиснена між Кам'яним заїздом та шинком Зарії, так що звідси навкосо видно було міст, сиділи вже з самого ранку два турка, базарні нероби, і говорили про все, що на язык спаде, а особливо багато про міст.

Алі-ходжа слухав їх мовчки, недобррозичливо і задумливо дивлячись на міст, на якому, наче мурашки, копалися робітники. За ці двадцять років він тричі одружувався. Тепер в Алі-ходжі була дружина набагато молодша за нього, і капосні городяни говорили, що через це він завжди до обіду в поганому настрої. Від трьох жінок у нього було чотирнадцятеро дітей. Тому в його будинку цілісінський день стояв розгاردіаш і гамір, а на базарі жартували, що ходжа не знає своїх дітей навіть на ймення. Вигадали навіть таку кумедну історію, наче хтось з його численних дітей зустрів його на вулиці, підійшов, поцілував йому руку, а ходжа погладив його по голівці й сказав: «Здоров, здоров! А чий же ти?»

Зовні ходжа не дуже змінився. Тільки став трохи огряднішим і менш рум'яним на обличчі. Вже не був таким моторним і повільніше сходив на гору, йдучи додому через Мейдан, бо вже останнім часом відчував, що в нього з серцем не гаразд, непокоїло воно його навіть уві сні. З цього приводу він ходив до повітового лікаря, д-ра Маровського, єдиного з чужинців, кого він визнавав і поважав. Від лікаря одержав якісь краплі, які не лікували хвороби, але полегшували її; від нього ж він дізнався, що по-латині його хвороба називається *angina pectoris*.

Ходжа був одним з небагатьох міських мусульман, який нічого не прийняв з нововведень та змін, що їх принесли чужинці, — ні в одязі, ні в поняттях, ні в мові, ні в методах ведення торгівлі і ведення справ. З такою ж стійкістю і впертістю, з якою колись виступав проти безнадійного опору, він почав виступати проти всього швабського, чужого, що чимраз більше вкоренялось навколо нього. Це призводило інколи до сутичок з людьми, та до виплати штрафів у поліції. Він був стомлений і розчарований. По суті, його характер залишився таким, як і раніше, коли він вів на брамі переговори з Караманлією: він зберіг власну думку і незалежний спосіб мислення. Тільки його відвертість, що ввійшла в прислів'я, перетворилася в ущипливість, а його готовність до боротьби — в похмуру досаду, яка не знаходила виходу навіть при висловленні найсміливіших суджень, але гасла й заспокоювалася, коли він лишався на самоті.

З часом ходжа все частіше впадав в якусь похмуру задумливість, коли йому не тільки ніхто не був потрібний, а навпаки, всі люди ставали тягарем, і все його стомлю-

вало — і базарні завсідники, що тинялися без діла, і покупці, і його молода жінка, і юрба дітей, від яких ніколи не було спокою в хаті. Ще до схід сонця він ішов з дому до крамниці й відкривав її раніше за всіх торговців. Тут Алі-ходжа звершав першу ранішню молитву! Сюди йому приносили обід, а коли йому надокучали протягом дня розмови, покупці й справи, він причиняв її і йшов до маленької кімнатки за крамницею, яку він називав «домовиною». Це була вузенька, низька і темнувата комірчина; ходжа майже зовсім заповнював її собою. Тут була низенька лава, на якій можна було посидіти, підгорнувши ноги, кілька полиць з порожніми ящиками, старими речами і всякою всячиною, для якої не було місця в крамниці. З цієї темнуватої тісної комірчини з тонкими стінами ходжа чув гомін життя на базарній площі, кінський тупіт, вигуки продавців. І все це доходило до нього, наче з іншого світу. Він чув голоси окремих перехожих, які зупинялися перед його закритою крамницею і кидали капосні зауваження й жарти на його рахунок. Але він вислуховував їх спокійно, для нього люди були покійниками, які ще не схаменулися; чув і відразу ж забував почуте. Сховавшись у невеличкому просторі між тонкими дощатими стінами, він поринав у свої думи, находячи в них захисток від усього, що приносить навколишнє життя, яке, на його думку, давно зіпсувалося і звернуло на манівці. Тут ходжа знаходив себе самого і замислювався над долею світу та ходом людських справ і в той же час забував все інше: базарну площу, клопоти про борги й боржників, свою занадто молоду дружину, молодість та вродливість якої швидко обернулися в безглузду пекельну сварливість, та купу дітей, яку важко було б утримувати і цісарській казні і про яку він думав з жахом.

Коли ходжа опам'ятовувався і почував, що вже відпочив, він знову відчиняв крамницю і, начебто звідкілясь повернувся, продовжував торгувати.

Так і тепер він слухав теревені своїх двох сусідів.

— Бачиш, що значить час і божа воля: камінь і той увесь поточений, як потерта черевиком панчоха. Але шваб цього не випускає з ока, він одразу латає те, що подерлося, — філософствував перший гість, відомий базарний нероба, сьорбаючи каву.

— Ні, друже. Поки Дрина залишається Дриною — і міст залишиться мостом; якби його не чіпати, він стояв би

стільки, скільки йому судилося. Шкода стільки витрат і клопоту, — відповів другий гість, такий же нероба, як і перший.

Вони б надовго затягнули свої пусті суперечки, коли б Алі-ходжа їх не перервав.

— А я вам ось що кажу: не треба чіпати міст. Це лагодження не приведе до добра, ось побачите. Сьогодні його лагодять, а завтра зруйнують. Мені ще покійний мулла Ібрагим казав — він це вичитав у книгах — що великий гріх чіпати живу воду, повертати або змінювати її течію навіть на день, на одну годину. Не знає шваб, що міст живе лише доти, поки його не чіпають. А шваб і око зачепив би! Коли б міг, то й землю перевернув би!

Перший з двох співбесідників запевняв, що кінець кінцем нічого не станеться від того, що шваби лагодять міст. У всякому разі, якщо і не продовжать його вік, то й не завдадуть йому шкоди.

— А звідки ти знаєш, що нічого з ним не трапиться? — роздратовано перервав його ходжа. — Хто тобі це сказав? Чи ти знаєш, що одним словом можна зруйнувати ціле місто, а тим більше — таким шумом. Словом створено цілий божий світ. Коли б ти був письменним і освіченим, то знав би, що цей міст відрізняється від інших споруд: він збудований з любові до бога й за божою волею; одні люди в свій час будують, а інші люди в свій час руйнують. Ти знаєш, яким, за розповідями старих людей, був Кам'яний заїзд? Другого такого не знайти по всій державі. А хто його зруйнував? Коли судити по кладці і майстерності роботи, то він міг би стояти тисячу років; а все-таки зник, наче був зроблений з воску. І на тому місці, де був караван-сарай, тепер хрюкають свині і виграє швабська сурма.

— А я ось що скажу, я міркую... — захищавсь перший, з гостей.

— Погано міркуєш, — перервав його ходжа. — Коли б усе було за твоїми міркуваннями, то нічого б не мурували й не руйнували. Не твого розуму це діло. Тільки я вам скажу, що все це не віщує нічого доброго ні для моста, ні для міста, ні для нас, свідків всього цього.

— Вірно, вірно, так воно і є. Ходжа краще знає, що таке міст, — сказав другий гість, грубо натякаючи на колишні страждання Алі-ходжі на мосту.

— Звичайно, що знаю, — відповів упевнено ходжа і

почав спокійно розповідати одну з своїх улюблених легенд, з яких глузували люди, але які охоче слухали, до того ще й по кілька разів.

— Колись мій покійний батько чув від шейха Дедіє й мені, дитині, розповідав, як виникли мости на цьому світі і як був побудований перший міст. Коли всемогутній аллах створив цей світ, земля була рівна й гладенька, наче мідний таз. Це не подобалося шайтану, бо він задрив людині, що дістала такий божий дар... І поки земля була такою, якою її створив бог, — сирою і м'якою, наче невипалена глиняна чаша, — він підкрався й пазурами подряпав лице божої землі, як тільки міг сильно й глибоко. Отак, розповідає легенда, виникли глибокі річки та провалля, що відділяють край від краю, людину від людини і заважають людям подорожувати по землі, яку бог створив садом, щоб вони мали де харчуватися і жити. Шкода було аллахові землі, коли він побачив, що клятий шайтан наробив лиха на ній, але він не міг знову доторкнутися до своєї роботи, яку опоганив своєю рукою шайтан; він надіслав своїх ангелів, щоб допомогли й полегшили долю людей. Коли ангели побачили, що люди не можуть ні перейти через провалля та річки, ні спокійно працювати, а тільки мучаться, марно дивляться і кричать з одного берега на другий, вони розпростерли крила, і люди почали переходити по них. Так люди навчилися від божих ангелів будувати мости. Ось чому першим великим ділом вважається викопати колодязь, а другим — побудувати міст, і найбільший гріх чіпати його, бо кожний міст, від кладки через гірський потік аж до споруди Мехмед-паші, має свого ангела, який його охороняє, поки йому судилося стояти.

— Ой, боже, боже! — здивувалися ввічливо обидва гості.

Так вони коротали час у розмовах, поки не минав день і не змовкала робота на мосту з її рипінням возів та стукотом машин, що перемішували цемент та пісок.

Як завжди, в цій суперечці останнє слово було за ходжею, бо ніхто не хотів сперечатися з ним до кінця, а тим більше ці двоє байдикуючих пустоголових людей, які пили його каву і знали, що й завтра доведеться провести частину дня в його крамниці.

Так говорив Алі-ходжа кожному, хто бував у нього в крамниці, або, йдучи по вулиці, завертав до його дверей.

Всі його слухали з насмішкуватим зацікавленням і вдовою увагою, але ніхто в місті не поділяв його думок, не розумів ні його песимізму, ні поганого передчуття, якого він сам не міг пояснити і підкріпити доказами. А втім, всі здавна звикли вважати ходжу впертим і диваком, який тепер, у зв'язку з тим, що він обтяжений похилими літами, важкими обставинами і молодого дружиною, все сприймає в темному світлі і всьому надає особливого, лиховісного значення.

Більшість людей міста байдуже ставилася до робіт на мосту, як і до всього іншого, що вже роками робилося в місті та навколо нього. Багато з них підробляли, возячи пісок, ліс та доставляючи харчі для робітників. Тільки діти були розчаровані, коли побачили, що робітники по дерев'яному риштуванню добирались до чорного отвору в середній опорі і залазили в «кімнату», в якій, як широко вірили всі діти, живе Арап. З того приміщення робітники винесли і висипали в ріку багато кошиків пташиного посліду. Цим і закінчилось. Арап не з'явився. А діти запізнавались у школу, годинами даремно чекаючи на березі, що чорний чоловік вийде з свого темного сховища і вдарить у груди першого ж робітника, який лізтиме до нього, і той полетить з свого хиткого риштування вниз, у ріку. З досади, що нічого подібного не сталося, дехто з хлопчаків намагався розповісти, ніби це мало місце, але їхні розповіді не були переконливими. І діти висміяли їх. Не допомагали навіть і клятви.

Коли роботи на мосту закінчились, почали прокладати водопровід. До цього часу в місті були колодязі з дерев'яними цямринами, з яких тільки два, на Майдані, давали чисту джерельну воду, а решта, в низині, були зв'язані з Дриною або Рзавом, і вода в них ставала каламутною, як тільки каламутніла одна з цих рік, і висихали під час літньої посухи, коли рівень води в ріках спадав. Тепер інженери прийшли до висновку, що ця вода шкідлива для здоров'я. Нову воду треба було проводити аж з гори, з-за Каберника, з другого берега Дрини, тому водопровід доводилось прокладати в місто через міст.

І знову на мосту знялася метушня, шум. Підіймали плити, робили жолоби для водопровідних труб. Горіли вогнища, в котлах варили смолу, топили олово; розкручували прядиво.

Люди знову спостерігали за цією роботою з недовір'ям та цікавістю, як і раніше; Алі-ходжа морщився від диму, який добирався через ринок до його крамниці, і презирливо говорив про нову «нечисту» воду, яка йтиме залізними трубами. Вона не придатна ні для пиття, ні для релігійних обмивань, її б не пили навіть коні, якби вони були колишньої доброї породи. Він висміяв і Лотику, коли вона провела воду в свій готель. Кожному, хто його хотів слухати, він доводив, що водопровід тільки знамення непередбаченої бідноти, яка рано чи пізно заанаптає місто.

Проте улітку наступного року будівництва водопроводу було закінчено, так само, як були здійснені та закінчені всі попередні роботи. По нових залізних трубах щедро потекла чиста вода, що більше не залежала ні від посухи, ні від поводи. Багато людей провело воду в двори, а дехто навіть у будинки.

Ще тієї ж осені почалося будівництво залізниці. Це була значно довша і серйозніша робота. Правда, на перший погляд, вона не мала ніякого зв'язку з мостом. Але це тільки так здавалося. Це була та залізнична лінія, яку в газетних статтях та в офіціальній переписці називали «Східною залізницею». Вона мала зв'язати Сараєво з кордоном Сербії біля Вардіште¹ та з кордоном турецького Новобазарського Санджака біля Уваца². Ця колія проходила через саме місто, яке стало найважливішою станцією на ній.

У світі багато писали та говорили про політичне та стратегічне значення цієї лінії, про наступну анексію Боснії та Герцеговини, про дальші наміри Австро-Угорщини проникнути через Санджак до Салонік і про всі інші заплутані проблеми, які виникали в зв'язку з цим. Але тут, у Вишеграді, все це ще здавалося зовсім незначним, навіть набирало привабливого вигляду. Нові підрядчики, нові натовпи робітників, нові джерела заробітків для багатьох...

На цей раз усе робилося з великим розмахом. Чотири роки тривало будівництво залізниці довжиною в сто шістдесят шість кілометрів, на якій було близько ста

¹ Вардіште — містечко на кордоні Сербії та Боснії.— *Прим. ред.*

² Увац — містечко на кордоні між Туреччиною та австро-угорськими володіннями.— *Прим. ред.*

мостів та віадуків, близько ста тридцяти тунелів, і яка коштувала державі сімдесят чотири мільйони крон. Коли люди називали цю велику кількість мільйонів, то при цьому дивилися кудись у простір, наче намагаючись побачити там гору грошей, яку не можна було ні перерахувати, ні переглянути. «Сімдесят чотири мільйони!» повторювали городяни з гідністю і виглядом знавців, наче цю суму рахували на долоні. Бо навіть у цьому відсталому місті, де життя ще на дві третини йшло по-східному, люди почали схилитися перед числами і вірити в статистику. «Сімдесят чотири мільйони!» «Трохи менше від півмільйона за кілометр, або точніше—445 782,12 крон!» Так городяни смакували великі цифри, але від цього не ставали ні багатші, ні розумніші.

Будуючи залізницю, люди вперше відчули, що це вже не ті легкі і сталі заробітки, які вони мали в перші роки окупації. З року в рік підвищувались ціни на речі найпершої потреби. Підвищувались і ніколи не падали. Правда, траплялися й заробітки, і поденна плата зростала, але вона завжди була, принаймні процентів на двадцять, нижча від справжніх потреб. Велась безглузда, підступна гра, яка все частіше псувала життя більшості людей, але проти неї нічого не можна було вдіяти, бо вона надходила звідкілясь здалеку, з тих самих незрозумілих і невідомих джерел, з яких надходили блага перших років. Багато хто з тих купців, які відразу забагатіли на початку окупації, ще п'ятнадцять-двадцять років тому, тепер були бідняками, і їхні сини працювали по наймах. Правда, з'явилися нові ділки, що наживалися, але і в них гроші переливались, наче живе срібло, і, мов під впливом якихось чарів, проходили між пальців; і їм легко можна було залишитися з порожніми руками і зазнати ганьби. Ставало все ясніше, що заробітки і легше життя, які вони приносили, мали і свій зворотний бік, бо і гроші, і той, хто їх має,— пішаки в якійсь великій і дивовижній грі, всіх правил якої ніхто не знає і наслідків якої не може передбачати. Але, не усвідомлюючи цього, всі ми беремо участь у цій грі, дехто з меншою, а дехто з більшою ставкою, але всі з постійним ризиком.

На четвертий рік улітку через місто пройшов перший поїзд, прикрашений зеленим гіллям та прапорами. Було велике народне гуляння. Для робітників влаштували обід і поставили бочки пива. Інженери фотографувалися біля

першого локомотива. Проїзд у цей день був безкоштовний. «Один день на дурничку, а цілий рік за гроші», лаяв Алі-ходжа тих, хто їздив цим першим поїздом.

Тільки тепер, коли була прокладена і почала працювати залізниця, можна було бачити, яке значення вона має для міста, яку роль відіграє в житті міста і як впливає на його долю. Залізниця спочатку тяглася вздовж Дрини, потім по укусу гори біля Мейдана, оперізувала місто і виходила на рівнину біля останніх будинків на березі Рзава. Тут була станція. Сполучення з Сараєвом, а через нього і з рештою західного світу, перевезення людей та вантажів — все тепер проходило по правому березі Дрини. Лівий берег разом з мостом зовсім завмер. Через міст переходили тільки люди з сіл, які жили на лівому березі Дрини, разом з своїми невеличкими, нав'юченими кіньми; переїжджали їхні вози, запряжені волами, тягнулись підводи, везучи на залізничну станцію з віддалених лісів деревину.

Шлях, що здіймався від міста вгору, через Лієску на Семеч, а звідти вів через Гласинац та Романію на Сараєво, на якому колись лунали пісні візників, дзеленьчали дзвіночки і стукотіли колеса, почав заростати травою та дрібним зеленим мохом — постійними супутниками повільного запуснення шляхів та будов. Більше не видно було на мосту ні мандрівників, ні випроводжаючих; на брамі більше не прощались, не випивали, за звичкою, вже на коні, чарку ракії, «щоб шастило в дорозі».

Візники, коні, криті тарантаси і невеличкі старомодні коляски, на яких колись подорожували в Сараєво, залишилися без роботи. Подорож тривала тепер не два дні з ночівлею в Рогатиці, як це було раніше, а всього чотири години. Від таких цифр у людей голова йшла обертом, але вони продовжували, наче безумні, збуджено підраховувати всі прибутки і економію, що їх приносила швидкість. Мов на диво якимось дивилися на перших городян, що на протязі одного дня їздили в Сараєво, влаштовували там свої справи і ввечері поверталися додому.

Виятком був лише Алі-ходжа, недовірливий, упертий, який, як завжди, дивився на все «не так, як люди». Тим, хто захоплювався швидкістю, з якою тепер звершуються справи, і підраховував, скільки завдяки цьому заощаджується часу, сил і грошей, він глузливо відповідав, що важливо не те, скільки людина заощадить часу,

а що вона в цей заощаджений час робитиме; якщо вона використає його для поганого діла, то було б ліпше, щоб вона цього часу зовсім не мала. Алі-ходжа доводив, що головне питання не в тому, чи швидко людина йде, а куди вона йде і в якій справі, а тому швидкість не завжди дає перевагу.

— Коли ти йдеш до пекла, то краще буде, коли йтимеш поволі,— говорив він одному молодому купчиківі.— Ти дурний, коли думаєш, що шваб витратив гроші і пустив машину лише для того, щоб ти міг швидше подорожувати і влаштовувати свої справи. Ти бачиш тільки те, що ти йдеш, а не питаєш, що ще, крім тебе та таких як ти, привозить і відвозить машина. Це тобі навіть на думку не спадає. Що ж, їдь на здоров'я, їдь, куди хочеш, але я боюся, що одного дня ти зайдеш під дурного хату. Прийде час, і повезе тебе шваб туди, де тобі буде немило і куди ти за ніякі гроші не хотів би їхати.

І коли Алі-ходжа чув свист локомотива, який проїздив кручею над Кам'яним заїздом, він морщив чоло, шептав щось незрозуміле і, дивлячись з порога своєї крамнички на кам'яний міст, думав свою давню думу: навіть найбільші споруди зводяться по одному слову, а спокій та існування цілих міст та їх жителів, мабуть, залежать від одного свистка. Принаймні так здавалося немічній людині, яка багато що бачила і швидко старіла.

Але в цьому, як і в усьому іншому, Алі-ходжа був самотнім, як дивна і вперта людина. Правда, і селяни не могли звикнути до залізниці. Вона їх обслуговувала, але вони не могли зріднитися з нею і зрозуміти її вдачу та звички. Ще вдосвіта вони спускалися з гір, зі сходом сонця приходили в місто і вже біля перших крамниць схвильовано питали всіх, кого зустрічали:

— Вже відійшла машина?

— Отаке! Авжеж відійшла! — брехали крамарі.

— Невже?

— Завтра йтиме друга!

Селяни розпитували все це на ходу, поспішаючи далі, покрикуючи на відстаючих жінок та дітей.

Так прибігали вони на станцію. Тут хто-небудь із службовців їх заспокоював, що, мовляв, їх обманули і що до від'їзду поїзда ще добрих три години. Тоді вони сідали біля стіни станційного будинку, розв'язували торби, снідали, розмовляли або дрімали, але були весь час

напоготові і, як тільки лунав сигнал вантажного поїзда, вони схоплювались і починали швидко збирати речі, гукаючи:

— Вставайте, машина йде!

Службовець лаяв їх і виганяв з перону.

— Та я ж вам сказав, що до відходу поїзда ще більше як три години! Куди біжите? Що ви, з глузду з'їхали?

Вони поверталися на своє старе місце, знову сідали, але сумнів та недовір'я не залишали їх. І при першому свистку або підозрілому шумі вони знову схоплювались і кидалися на перон, щоб знову повернутись і терпляче чекати, уважно прислухаючись. Скільки їм не говорили і не доводили, вони не могли в глибині душі інакше дивитися на поїзд, ніж як на якусь швидко, таємничу і підступну швабську облуду, яка в одну мить зникає з очей простої людини і тільки на те й чекає, щоб обдурити подорожнього селянина і поїхати без нього.

Звичайно, все це дрібниці — і селянська незграбність, і бурчання Алі-ходжі. Люди кепкували з них, швидко звикаючи до залізниці, як і до всього іншого, новішого, зручнішого і дешевшого. Міст відвідували і тепер і сиділи на брамі, як це було й раніше, проходили ним у своїх справах, але їздили тим способом, який принесли нові часи. Всі швидко й легко примирилися з думкою, що шлях через міст не веде більше в широкий світ і що міст не є більше тим, чим він був колись — тією ланкою, що зв'язувала Схід із Заходом. Вірніше сказати, люди, здебільшого, не думали про це.

А міст і далі стояв таким, яким він був завжди, вічно молодий і досконалий по формі, — одна з тих великих людських споруд, що не знають ні старості, ні перемін, і які, принаймні так здавалося на першій погляд, не знають долі минутих явищ цього світу.

XVII

Однак і тут, у місті, доля якого була тісно пов'язана з мостом, достигали плоди нової епохи. Прийшов тривожний 1908 рік, і з цього часу якась страшна загроза навісила над містом.

Насправді ж почалося це значно раніше: приблизно з завершенням побудови залізниці, в перші роки нового століття. Разом із зростанням цін та в зв'язку з незрозумілою, але відчутною грою — підстрибуванням та падінням вартості цінних паперів, дивідендів та грошей, почали все більше говорити про політику.

До цього часу люди в місті цікавилися лише тим, що їм було близьке й зрозуміле, — своїми заробітками та своїм відпочинком, справами своєї сім'ї та свого кварталу, міста або релігійної громади, — і то лише в обмежених рамках, не заглядаючи далеко вперед, не озируючись назад. А тепер все частіше в розмовах торкалися питань, що виходили далеко за межі цього кола. В Сараєві були засновані сербські й мусульманські релігійні та національні партії й товариства, а відразу після цього — і їх філії у Вишеграді. Сюди почали надходити нові газети, що виходили в Сараєві. Створені були також читальні, співочі гуртки — спочатку сербські, потім мусульманські і, нарешті, єврейські. Учні гімназій та студенти віденського та празького університетів, приїжджаючи додому на канікули, привозили книги, брошури та нову манеру висловлюватись. Своїм прикладом вони показували молодим вишеградцям, що язик не завжди треба тримати за зубами, а слово не завжди повинно відставати від думки, всупереч тому, чого дотримувались і що по-

стійно твердили старі люди. Виникли назви нових організацій з широкими платформами і сміливими програмами, спочатку релігійні та національні, а згодом і робітничі. Вперше почувши в місті слово «страйк», молоді підмайстри взялися за розум. Увечері на брамі вони почали вести між собою незрозумілі для інших розмови та обмінюватись невеличкими брошурами без палітурок з заголовками: «Що таке соціалізм?», «Вісім годин — праці, вісім — відпочинку, вісім — освіти!», «Цілі та шляхи світового пролетаріату».

Селянам роз'яснювали аграрне питання, говорилося про аренду, про бегівські землі. Селяни слухали, дивлячись трохи вбік, ледве помітно ворущачи вусами і морщачи лоб, наче намагалися все це запам'ятати, щоб пізніше подумати про це на самоті або порадитися зі своїми.

Правда, було досить багато городян, які з обережності продовжували мовчати і яких лякали подібні новини та сміливі висловлювання. Але значно більше було тих — особливо серед молоді, бідняків та безробітних, — хто все це сприйняв як радісні вісті, що відповідали їх раніше приховуваним і притамовуваним внутрішнім потребам і вносили в їхнє життя щось велике, захоплююче, чого досі не вистачало. Під час читання промов та статей, протестів та звернень релігійних та партійних організацій, кожний з них відчував, ніби щось розковується в ньому, що його обрій розширюється, звільняються думки, і його сили з'єднуються з силами інших, далеких звідси людей, про яких він досі й не думав. Тепер один на одного вони почали дивитися так, як до цього часу ніколи не дивилися. Коротко кажучи, їм здавалося, що їхнє життя стає просторішим, багатшим, що межі недозволеного і неможливого звузились і що відкриваються такі обрії і можливості, про які досі їм і не мріялось.

По суті, вони й тепер не мали нічого нового, не бачили нічого кращого в своєму житті, але все-таки могли кинути погляд понад свою провінційну повсякденність, і перед ними відкривалось захоплююче видіння широчини і сили. Звички городян не змінювались; спосіб життя і форми взаємовідносин залишалися тими ж самими. Але в стародавній ритуал дозвольного сидіння за чашкою кави, чаркою ракії, впліталися ідейні суперечки, сміливі слова, і тон розмови змінився. Люди почали гуртуватися і відокремлюватися відповідно до нових мірил, на новій

основі, вносячи, однак, в свої суперечки силу давніх пристрастей та інстинктів.

Тепер зовнішні події знаходили свій відгук у місті. Дійшли сюди звістки і про двірцевий переворот у Сербії 1903 р.¹, а згодом і про зміну режиму в Туреччині². Місто, що стояло на самому кордоні Сербії і недалеко від турецького кордону і було тісно пов'язане з обома цими країнами, відчуло ці зміни, переживало їх, намагалось знайти їм пояснення, хоча люди відкрито і не говорили про них і не висловлювали відверто всього того, що думали та відчували.

В місті помітно посилилась діяльність та натиск властей — спочатку цивільних, а згодом і військових, але вже зовсім у новому напрямі: раніше дивилися, хто що робить і як поводить, а тепер намагались довідатися, хто що думає і як висловлюється. Вдодовж кордону, по селах, весь час збільшувалась кількість жандармів. В місцеву комендатуру прибув спеціальний офіцер розвідки, личанин. Поліція хапала і штрафувала молодь за необережні вислови та заборонені сербські пісні. Виселяли підозрілих іноземців. І між самими городянами траплялися бійки через різницю поглядів.

З введенням залізничного сполучення не тільки скоротився час подорожей, зручніше й легше стало перевозити вантажі, а й прискорився хід подій. Люди в місті цього не помічали, бо прискорення було поступовим і охоплювало всі сторони життя. Люди зивали до неспокою, сенсаційні вісті не тільки не були більше рідкістю та винятком, а без них не могли жити. І саме життя кудись мчало, нагло прискорюючи свій біг, як вода в потоці прискорює свою течію, перед тим як з кручі має раптом ринути вниз, перетворившись у водоспад.

Минуло тільки чотири роки з того часу, як пройшов перший поїзд через Вишеград. І от одного жовтневого дня, близько полудня, на брамі, під самою плитою з турецьким написом появився великий білий плакат. Приліпив його службовець повітового управління Драго. Спочатку перед плакатом з'юрмилися діти та зівачи, а потім почали підходити до нього й інші. Письменні читали його

¹ 29 травня 1903 р. змовники-офіцери вбили сербського короля Олександра Обреновича та його дружину королеву Драгу, проголосивши королем Петра Кара-Георгієвича.— *Прим. ред.*

² Младотурецька революція (1908 р.).— *Прим. ред.*

вголос, спотикаючись та запинаючись на іноземних виразах та незвичних словах. Інші стояли мовчки, опустивши очі, вислуховували до кінця і, трохи постоявши, відходили, не зводячи очей, розправляючи вуса й бороду, наче стирали слово, яке мало не злетить з язика.

Десь ополудні прийшов і Алі-ходжа, підперши палицею двері крамниці, на знак того, що крамниця закрита. Але цього разу відозва була написана не по-турецьки, і ходжа не зміг її прочитати. Якийсь хлопчина читав її вголос, по складах, механічно, як у школі:

ВІДОЗВА

до народів Боснії та Герцеговини

Ми, Франц-Йосиф I, Імператор Австрійський, Король Чеський і т. д. та Апостольський Король Угорський жителям Боснії та Герцеговини:

Минув строк життя одного людського покоління, коли наше військо переступило кордони вашої землі...

Алі-ходжа відчув болісне свербіння в правому вусі під білою чалмою і, наче це було вчора, перед його очима ожила сварка з Караманлією, вчинене тоді над ним насильство, червоний хрест, що вплив перед очима, повними сліз, поки швабський солдат відковував його, і білий плакат з тодішньою відозвою до народу.

Хлопчик читав далі:

За-запевняємо вас, що воно прийшло не як ворог, а як ваш приятель, з твер-твердим наміром усунути всі незгоди, від яких стільки років терпіла ваша ба-ба-батьківщина.

Це слово, дане вам у той від-від-повідальний мо-мо-мент...

Тут усі почали примати на невірного читача, який, засоромившись і почервонівши, зник у натовпі, а на його місце став якийсь незнайомий чоловік у шкіряному пальті, ніби тільки й чекав на це, і почав читати швидко та виразно, наче молитву, яку він давно вже знав напам'ять.

Це слово, дане вам у той відповідальний момент, було чесно виконано. Наш уряд завжди наполегливо намагався в умовах миру та законності привести вашу батьківщину до щасливого майбутнього.

І Ми, на Нашу велику радість, можемо сміливо сказати, що насіння, кинуте тоді в борозни зораної землі, дало добрі сходи. І ви самі повинні відчувати цю благодать: замість насильства й тиранії настав порядок та безпека, життя невпинно покращується, освіта впливає облагороджувально, під захистом від-

повідальних властей кожний може втішатися плодами своєї праці.

Наш спільний і відповідальний обов'язок — і далі невтомно йти цим шляхом.

Прямуючи до цієї мети, ми вважаємо, що настав час дати жителям обох земель новий доказ Нашої віри в їх політичну зрілість. Щоб піднести Боснію та Герцеговину на вищий ступінь політичного життя. Ми вирішили дати обом краям конституційне установа, яке б відповідало умовам їх життя, громадським інтересам і створило, таким чином, законну основу для представництва їх інтересів та потреб.

Хай буде враховане і ваше слово, коли в майбутньому будуть вирішуватися справи вашої батьківщини, яка так само, як і досі, матиме своє окреме управління.

Першою необхідною умовою для встановлення цього державного порядку є чітке і безсумнівне визначення правового статусу обох країв. З цієї причини, а також пам'ятаючи про зв'язки, які в давнину існували між Нашими славними предками на Угорському престолі та цими краями, поширюємо Ми права Нашої суверенної влади на Боснію та Герцеговину і хочемо, щоб і до цих земель стосувався порядок спадкоємства, прийнятий Нашим домом.

Таким чином, жителі обох країв користуватимуться всіма благами, які може їм надати постійне зміцнення існуючих досі зв'язків. Новий порядок буде гарантією того, що освіта та добробут надійно запанують на вашій батьківщині.

Жителі Боснії та Герцеговини!

Серед багатьох турбот, що оточують наш престол, турбота про ваш матеріальний та духовний добробут і в майбутньому стоятиме не на останньому місці. Нас надихає висока думка про рівноправність усіх перед законом, участь у законодавстві та в управлінні країною, рівний захист усіх релігій, мов та національних особливостей — всіма цими великими благами ви будете користуватися в повній мірі.

Свобода кожної людини та благо суспільства — ось що буде провідною зіркою Нашої влади в обох краях...

Відкривши трохи рот й нахиливши голову, Алі-ходжа слухав ці здебільшого незвичні та незнайомі слова, але й ті, які самі по собі були зрозумілими, здавалися йому в такому нагромадженні якимись дивними й незрозумілими: «Насіння, кинуте тоді в борозни зораної землі»... «необхідною умовою для встановлення цього державного порядку є чітке й безсумнівне визначення правового статусу...», «...ось що буде провідною зіркою Нашої влади...» Так, це знову ті самі «царські слова»! В кожному з цих слів перед внутрішнім зором ходжі то відкривався далекий, незвичний і небезпечний обрій, то перед самими очима опускалась якась чорна, олов'яна завіса. І так безкінця: він або нічого не бачив, або бачив щось таке, чого

не розумів і що не віщувало нічого доброго. В цьому житті ніщо не виключене, навіть будь-яке диво можливе. Людина може уважно прослухати, не розібратися в окремих місцях, але все в цілому вхопити і вірно зрозуміти! Те «насіння», та «зірка», ті «турботи престолу», — було сказано якоюсь дивною мовою, а проте ходжі здавалося, що він зрозумів, що цим хочуть сказати й чого бажають досягти. Ці монархи ось уже тридцять років як перегуються через країни, міста та через голови своїх народів. Але дорого коштує кожне слово у всякій відозві кожного володаря: країни шматуються на частини, голови злітають з пліч. У відозві говориться: «насіння...», «зірка...», «турботи престолу...», щоб не називати власним ім'ям те, що відбувається: країни, області, а разом з ними й живі люди, їхні міста та села переходять з рук у руки, наче дрібні гроші; правовірна й благонамірена людина не знаходить на землі того супокою, який потрібен в її короткому житті, її становище й добробут змінюються незалежно від неї самої, наперекір її бажанням та найкращим намірам.

Алі-ходжа слухав, і йому здавалося, що ці самі слова він прочитав тридцять років тому і відчув такий самий олов'яний тягар у грудях; тоді доказували, що їхня справа загинула, що «турецька свічка догоріла»; а тепер повторюють їм це саме, бо вони цього не розуміють і не бачать, обманюючи самі себе.

... Тому ви, без сумніву, покажете себе гідними довір'я, яке вам виявлено, а благородна згода між володарем і народом, ця найдорогоцінніша запорука всього державного поступу, буде завжди супроводжувати наші спільні зусилля.

Дано в Нашому королівському головному і престольному місті Будапешті.

Франц-Йосиф, власною рукою.

Закінчивши читати, чоловік у шкіряному пальті раптом вигукнув:

— Хай живе його величність наш цісар!

— Ура-а-а-а! — гукнув, наче за командою, довгов'язий Ферхат-ліхтарник.

Люди відразу почали мовчки розходитись.

Того ж дня, ще навіть добре не смерклося, як велике біле оголошення було зірване і кинуте в Дрину. Наступного дня заарештували кількох сербських юнаків, підозрюючи, що це зробили вони, а на брамі знову приліпили

білий плакат і біля нього поставили громадського сторожа.

Коли влада відчуває потребу обіцяти своїм громадянам за допомогою плакатів мир та добробут, треба бути на сторожі й чекати протилежного. Вже наприкінці жовтня почали прибувати війська — і не тільки поїздами, але й старим заведаним шляхом. Так, як і тридцять років тому, вони спускалися стрімкою дорогою від Сараєва на міст і з гарматами та обозом входили в місто. Крім кінноти сюди прибули і всі інші роди військ. Казарми були переповнені. Війська отаборились в наметах. Без упину надходили нові частини, затримувалися кілька днів у місті, а потім розташовувалися по селах вздовж сербського кордону. Солдати здебільшого були з резервістів, різних національностей. Вони мали багато грошей і купували всілякі дрібнички в крамницях, а фрукти і солодощі купували на базарі. Ціни зростали. Сіно й овес зникли зовсім. На навколишніх пагорбах будувалися укріплення. І на самому мосту почалася дивна робота. На середині, відразу ж за брамою, ближче до лівого берега Дрини, спеціально прислані робітники почали пробивати в одній з опор якусь яму завбільшки в квадратний метр. Місце, на якому вони працювали, було прикрите зеленим наметом, звідки чути було безперервний стукіт, що ставав все глухішим. Вийняте каміння відразу кидали через поруччя в ріку. Як не приховували цю роботу, в місті знали, що міст мінують, тобто в одній з опор видовбують глибокий отвір до самої основи і туди закладуть вибухівку, щоб, на випадок війни і в разі потреби, можна було висадити в повітря міст. У видовбаний отвір спустили довгу залізну драбину, а діру зверху прикрили залізною плитою. А ще через кілька днів ця залізна плита була навкруги забрукована, і по ній спокійно їздили вози, бігли коні і поспішали заклопотані пішоходи, зовсім не думаючи про міну та вибухівку. Лише хлопчак, йдучи до школи, зупинялися на цьому місці, постукували зацікавлено в залізну плиту і вгадували, що під нею ховається; мріяли про якогось нового Арапа, нібито схованого в мосту, сперечалися про те, що таке вибухівка, яка її дія, і чи взагалі можна висадити в повітря таку споруду.

З дорослих тільки Алі-ходжа Мутевеліч, обходячи стороною робітників, поки йшла робота, підозріло дивився на зелений намет, а пізніше й на залізну плиту. Слу-

хав, що говорили і про що шепталися: наче в цій опорі продовбана яма у вигляді колодязя, і туди покладена вибухівка, зв'язана електричним проводом з берегом, так що командуючий може в будь-який час дня або ночі зруйнувати міст, наче він зроблений не з каміння, а з цукру.

Ходжа слухав, хитав головою, думав про це і вдень, коли ховався в свою «домовину», і вночі, в ліжку, коли наставляв час сну. Він то вірив, то відкидав таку можливість як занадто безглузду, безбожну, але весь час думав про це, так що почали йому навіть снитися його предки — колишні правителі вакуфа Мехмед-паші. Вони суворо його запитували: «Що діється з мостом?» Все це ходжа переживав сам у собі. Не хотів нікого розпитувати на базарній площі, бачачи, що жодна розумна людина в місті вже давно не має з ким порадитись, по-людськи поговорити, бо люди втратили совість та розум або збентежені та засмучені так само, як і він.

Та ось одного разу йому випала нагода дещо дізнатись. Один з бегів Бранковичів з Цирнчі, Мухамед, служив у армії в Відні і залишився там на зверхстроковій службі в чині фельдфебеля. (Це був онук того самого Шемсі-бега, який, з початком окупації, замкнувся на своєму хуторі і згас від горя. Його ще й зараз згадують старі турки, як недосяжний приклад моральної величчя та послідовності). Саме цього року Мухамед-бег приїхав у відпустку. Це був рудуватий, високий, огрядний чоловік у бездоганній синій формі з жовтими шнурами, червоними китицями, з срібними зірками на комірі, в білих шкіряних рукавицях та червоній фесці. Вилощений, усміхнений, охайний та вишколений, він гуляв по базарній площі, стиха постукуючи об брук своєю довгою шаблею, і здавався всім люб'язним і спокійним, як людина, яка їсть цісарський хліб, не сумнівається в собі і не має чого стергтися інших.

Коли Мухамед-бег зайшов до крамниці, вони з Алі-ходжею обмінялися привітаннями і, як той сів попитувати кави, господар використав нагоду, щоб у цього цісарського служачки, який не живе зараз у Вишеграді, попросити пояснення того, що не дає йому спокою. Він розповів йому, що робилося на мосту і що про це говорили в місті і спитав, чи можлива така нечувана річ, щоб свідомо готувалися зруйнувати цей міст, священну і загальнокорисну споруду.

Як тільки фельдфебель почув, про що йдеться, відразу посерйознішав. Зникла широка посмішка, і його засмагле виголене обличчя набуло дерев'яного виразу, як це буває на параді, в ту мить, коли лунає команда: «Струнок!» Він трохи помовчав, зніяковівши, і згодом відповів приглушеним голосом:

— Частина правди в цьому є. Але, скажу відверто, краще про це не розпитувати і не говорити, бо це стосується воєнних готувань, службової таємниці і так далі і тому подібне.

Ходжа ненавидів усі нові вирази, а особливо слова — «і так далі і тому подібне», і не тільки тому, що це різало йому вуха, а ще й тому, що іноземці вживали ці слова для приховання правди і, власне, нічого конкретного не висловлювали.

— Не повторюй ти мені, ради бога, отого «і так далі і тому подібне», а краще поясни, що діється з мостом. Це не повинно бути таємницею. Та й яка ж це таємниця, коли про неї знають всі діти в мектебі? ¹ — сердито наступав ходжа. — Скажи, який зв'язок має міст з війною?

— Має, Алі-ходжа, та ще й який зв'язок, — сказав Бранкович, вже знову посміхаючись.

Охоче, але трохи звисока, як говорять з дітьми, фельдфебель пояснив йому, згідно з уставом, що це справа саперів та понтонерів і що в цісарській армії кожний знає свої обов'язки і не вмішується в чужі справи.

Слухав його ходжа, слухав, дивився на нього, але погано розумів і кінець кінцем не витримав:

— Все це гаразд, чоловіче добрий, але чи знають вони, що це священний дар візира, що міст збудовано на спомин його душі та з любові до бога і що з нього гріх і камінь відвалити?

Фельдфебель тільки розвів руками, знизав плечима, стиснув губи та примружив очі, так що його обличчя набрало лукавого і разом з тим чемного виразу, але застигло, сліпого і глухого до всього, якого люди набувають лише в результаті довгорічної роботи в старих, прогнилих управліннях, де ввічливість давно переродилася в бездушність, а покірність — в боягузтво. Лист білого не-

¹ Мектеб — мусульманська духовна школа. — Прим. перекладача.

списаного паперу більш красномовний, ніж німа замкнутість такого обличчя.

І тут слуга цісаря розплющив очі, опустив руки, його обличчя розгладилось і набрало свого звичайного виразу — самовпевненого усміненого оптиміста, в якого хороші віденські манери й турецька чемність поєднуються й зливаються, наче два потоки.

Змінивши тему розмови, похваливши в пишномовних виразах здоровий моложавий вигляд ходжі, він попрощався з такою безмірною люб'язністю, з якою й привітався з ним, коли прийшов. А ходжа залишився один, збентежений, занепокоєний і не менше стурбований, ніж досі. Пригнічений невеселими думками, він дивився з порога крамниці на осяйну красу першого березневого дня. Перед ходжею стояв вічний і завжди однаковий міст; у просвітах його білих арок виднілась зелена, залита світлом неспокійна поверхня Дрини, схожа на незвичайне двоколірне намисто, що виблискує на сонці.

XVIII

Напруженість, яку люди назвали «кризою анексії» і яка кинула свою зловісну тінь на міст та місто біля нього, швидко послабшала. Десь далеко, шляхом переписки та переговорів між зацікавленими столицями, було знайдено мирне розв'язання.

Огонь повстань, що завжди так легко спалахував на кордоні, цього разу не запалав. Війська, що переповнювали місто та прикордонні села, почали з першими весняними днями кудись відходити, їх кількість стала зменшуватись. Але, як це завжди буває, зміни, викликані кризою, не зникли разом з нею. Постійний гарнізон міста став значно більшим, ніж був раніше. Міст залишався замінованим і надалі. Про це, крім Алі-ходжі Мутевелича, ніхто більше й не думав. Земляну ділянку з лівого боку моста, що доходила до прибережного старовинного муру, на якій був розташований повітовий розсадник, зайняли тепер військові власті. Посередині саду були вирубані фруктові дерева, і на тому місці побудований гарний двоповерховий будинок для нового офіцерського казино, бо колишнє — невеличка низька будова на Биковацу — стало тісним, оскільки значно збільшилась кількість офіцерів. Таким чином, тепер з правого боку моста був готель Лотики, з лівого — офіцерське казино, — два білі, майже однакові будинки; між ними — ринок, оточений крамницями, а за ним, на невисокому пагорбі, велика казарма, яку народ, у пам'ять про караван-сарай Мехмед-паші, що стояв колись на цьому місці, а потім безслідно зник, називав Кам'яним заїздом.

Ціни, що зросли минулої осені, внаслідок великого

скупчення війська, не знизилась, і швидше можна було чекати, що вони і далі зростатимуть, а не знижуватимуться. За ці роки були відкриті два банки, сербський і мусульманський. Люди користувалися векселями, наче ліками. Тепер кожний брав у борг. Але чим більше грошей, тим їх більше потрібно. Лише тим, хто витрачав гроші без ліку, більше ніж заробляв, життя здавалося ще досить легким. Але торговці і ділові люди були заклопотані. Кредитні строки оплати товарів ставали чимраз коротшими. Хороші й надійні покупці зустрічалися все рідше. Почало збільшуватися число товарів, ціна яких була недоступна для більшості населення. Люди купували мало, все більше питали дешевих товарів. Багато купували лише тільки ненадійні платники. Єдиним, надійним і вигідним ділом було постачання війська або державних установ, але це випадало не кожному. Державні і громадські податки зростали і збільшувались кількісно, посилювалась і суворість при їх стягненні. Давалося взнаки нездорове коливання біржової гри. Прибутки від неї потрапляли в невідомі руки, а збитки відчувалися у найвіддаленіших закутках монархії й відбивалися на роздрібній торгівлі, лягали на плечі посередників та споживачів.

І загальний настрій у Вишеграді не став ні радіснішим, ні спокійнішим. Несподіване послаблення напруженості не принесло справжнього заспокоєння ні сербам, ні мусульманам; залишилось лише приховане розчарування в одних та осадок недовір'я й страху перед майбутнім — у других. Без видимої причини та безпосереднього приводу знову почали чекати великих подій. Люди на щось сподівались і чогось боялися (вірніше, одні сподівались, а другі боялися) і все сприймали у світлі якогось очікування і в зв'язку з ним. Серце людини втратило спокій; нікого, навіть неосвічених і простих людей, а особливо молодь, не задовольняло таке одноманітне життя, яке тяглося з року в рік. Кожний бажав кращого, шукав ліпшого, боявся гіршого. І тільки старі люди ще сумували за «солодкою тишею», яка в турецькі часи вважалася вищим досягненням та найдосконалішим станом суспільного та приватного життя і яка панувала ще в перші десятиріччя австрійської окупації. Але таких було мало. Решта прагнула до шумного, збудженого та неспокійного життя. Люди шукали сильних переживань — своїх або відгомону чужих, різноманітності, суєти, хвилювання, що створюють ілюзію подій. А

це міняло не тільки настрої, але й зовнішній вигляд міста. Навіть старовинне усталене життя на брамі, що протікало в мирних розмовах, тихих роздумах, веселих жартах, у співанні любовних пісень між водою, небом та горами, почало змінюватись.

Кав'ярник придбав грамофон, незграбний дерев'яний ящик з великою бляшаною трубою блакитного кольору. Його син міняв пластинки та голки й безперервно заводив цю горлату машину, від якої аж брама дрижала і котилася луна обома берегами. Він змушений був його купити, щоб не відстати від інших, бо грамофон тепер слухали не тільки в різних товариствах та читальнях, але і в найскромніших кафанах, де колись сиділи під липою на траві або на відкритій терасі й вели влівогоса скупі розмови. Скрізь тепер то голосно, то хрипло лунали з грамофонних труб турецькі марші, сербські патріотичні пісні або арії з віденських оперет, залежно від гостей, для яких вони виконувались. Люди вже не йшли витрачати гроші туди, де не було шуму, блиску, штовханни.

Багато людей жадібно, але поверхово й побіжно, почали читати газети; читали тільки те, що друкувалось на першій сторінці під сенсаційними заголовками і жирним шрифтом. Статті, друковані дрібним шрифтом, мало хто читав. Все, що діялось, супроводжувалось шумом гучних слів. Молодь вважала, що марно згаяно день, коли ввечері перед сном не дзвеніло у вухах і не блищали очі від почутого та побаченого.

На браму приходили міські аги та ефенді, поважні і на перший погляд байдужі, щоб почути новини про турецько-італійську війну в Триполі. Вони жадібно слухали, що пишуть в газетах про молодого героя — турецького майора Енвер-бега, який бився з італійцями і захищав султанську землю, як справжній потомок Соколи або Джуприлича. Кривилися від голосної музики грамофонів, яка заважала їм думати, і хоч і непомітно, але глибоко й щиро тривожились за долю турецької землі в Африці.

Трапилося, що в цей час, повертаючись з роботи, пройшов через міст італієць Петро, майстер Перо, в своєму полотняному, білому від кам'яної пилюки і забрудненому фарбами та скипидаром одязі. Він постарів, ще більше згорбився. Так само, як і при звістці про замах Луккені на дружину цесаря, завдяки незрозумілій йому логіці він знову виявився винуватим у тому, що десь далеко в сві-

ті воювали його земляки-італійці, з якими він вже давно не мав ніякого зв'язку. І от хтось з турецьких юнаків гукнув йому:

— Хочеш Тріполі, мерзотнику? Ось тобі, на!

І він показав йому дулю, а його товариші почали робити інші непристойні рухи.

А майстер Перо, стомлений і згорблений, з інструментами під пахвою, тільки глибше насунув капелюх на очі, міцніше стис люльку зубами і поспішив додому на Мейдан.

Тут його чекала дружина Стана; вона також постаріла і змарніла, але все ще була гострою на язик та горлатою. Перо гірко поскаржився їй на турецьких хлопців, які вилаяли його, вимагаючи від нього Тріполі, про існування якого він до недавнього часу зовсім не знав. А Стана, як завжди, не хотіла його зрозуміти й пожаліти, а почала твердити, що він сам винний і заслужив, щоб його лаяли.

— Коли б ти був мужчиною, а не лемішкою, ти б тріснув долотом або молотком по потилиці того, хто тебе зачепив. Тоді б ці негідники боялися тебе і розбігалися геть, побачивши, що ти йдеш.

— Ех, Стана, Стана,— говорив добродушно і журно майстер Перо,— як може чоловік чоловіка вдарити молотком по потилиці?

Так минали ці роки, сповнені дрібних та великих хвилювань або постійного прагнення до них. Так надійшла і осінь 1912 року, а потім за нею і 1913 рік з балканськими походами і перемогами сербів. І тоді, якимсь дивним випадком, тихо, майже непомітно прийшло те, що було таким важливим для долі моста, міста і всіх, хто в ньому жив.

Яскраво-променисті дні жовтня, з рожевим сходом і заходом сонця, повільно проходили над містом, яке чекало нового врожаю кукурудзи і молодої ракії. Ще приємно було в полудень посидіти на брамі і погрітись на сонці. Здавалось, ніби час завмирав над містом. Отоді все і трапилось.

Раніше ніж письменні люди змогли розібратися в газетних повідомленнях, між Туреччиною та чотирма балканськими державами почалась війна, що рушила стародавніми шляхами через Балкани. Ще до того, як люди правильно зрозуміли смисл та значення війни, вона закінчилась перемогою сербської та християнської зброї. І все це відбулося без пожеж на кордоні, без гуркоту гар-

мат і відтятих голів на брамі. І так само, як це було з крупними грошовими операціями і торгівлею, ці великі події відбулися далеко звідси і надзвичайно швидко. Десь там, на краю світа, велася азартна гра в карти або йшла війна, і там вирішувалась доля кожної людини.

І коли зовнішній вигляд міста залишався спокійним і незмінним, то в душах людей ці події викликали одночасно і бурю величезного захоплення й найглибшу пригніченість. Адже все, що відбувалося в світі в останні роки, сприймалося в місті сербами та мусульманами з діаметрально протилежними почуттями. Тільки по силі та глибині їхні почуття були майже однакові. Події перевершили сподівання одних і ніби виправдали всі побоювання других. Мрії, що сотні років випереджали повільний хід історії, тепер уже не могли навіть встигати за нею в її фантастичному русі по шляху до найсміливіших здійснень.

Все, що місто могло побачити і безпосередньо пережити в цій вирішальній війні, відбулося з швидкістю стріли і надзвичайно просто.

В Уваці, де кордон між Австро-Угорщиною та Туреччиною проходив по річці Увац і де дерев'яний міст відділяв австрійську жандармську казарму від турецької варті, на австрійський бік перейшов турецький офіцер разом з невеличким гарнізоном. Тут він на перилі моста театралью зламав свою шаблю і здався в полон австрійським жандармам. Одночасно з гір спустилася передова частина сербської піхоти. Вона замінила турецьких аскерів уздовж всього кордону між Боснією та Санджаком. Таким чином, втратило своє значення місце, де сходилися кордони Австрії, Туреччини та Сербії. Турецький кордон, який ще вчора проходив у п'ятнадцяти кілометрах від міста, раптом відсунувся більше як на тисячу кілометрів, кудись за Адріанополь.

Ці великі зміни, що відбулися на протязі такого короткого часу, схвилювали все місто.

Для моста на Дрині ця переміна була глибокою. Залізничне сполучення з Сараєвом, як ми бачили, перервало його зв'язки з Заходом, а тепер відразу припинився і зв'язок зі Сходом. І от Схід, який збудував цей міст і який до вчорашнього дня був тут, поруч, щоправда, підірваний і ослаблений, але ще відчутний,— тепер зник, як примара, і міст, по суті, став зв'язувати лише дві частини міста і до двадцяти сіл по обидва боки Дрини.

Великий кам'яний міст, який за задумом та благочестивим рішенням візира із Соколовнів повинен був зв'язувати дві частини Турецької імперії і «в ім'я любові до бога» полегшувати шлях з Заходу на Схід і назад, тепер був, фактично, відрізаний і від Сходу, і від Заходу і залишений на самого себе, наче корабель, що сів на мілину, або покинутий храм. Він вистояв цілих три століття і залишився непорушним, надійно служачи своєму призначенню. Та людські потреби змінилися, в світі відбувалися нові події, і колишня роль цього моста підупала. Щодо його розмірів, міцності та краси, то він ще цілі століття міг би служити для того, щоб проходили по ньому війська та каравани, але, внаслідок вічної та непередбаченої гри людських відносин, священний дар візира відразу втратив своє значення і, мов під впливом чарів, опинився поза головним руслом життя. Теперішня роль моста аж ніяк не відповідала його вічно молодому виглядові, з могутніми та гармонійними пропорціями. Він непорушно стояв таким, яким його бачив внутрішнім поглядом великий візир і яким його створив будівник: міцним, красивим і вищим від будь-яких перемін.

Потрібний був час, потрібні були зусилля, щоб люди в місті зрозуміли все те, про що тут сказано в кількох рядках і що насправді відбулося протягом кількох місяців. Адже навіть і вві сні кордони держави не посуваються так швидко і так далеко, як це трапилось тепер.

Все, що дримало в людській душі, — німе, нерухоме, як цей старий міст, — раптом ожило і почало впливати на повсякденне життя, на загальний настрій та особисту долю кожної окремої людини.

Настали перші дощові й теплі літні дні 1913 року. На брамі сиділи пригнічені мусульмани; близько десяти стариків оточили молодика. Він читав їм газети, тлумачачи іноземні вирази, незвичні назви та показуючи географічну карту. Всі спокійно курили й непорушно дивилися поперед себе, хоч і не могли повністю затаїти заклопотаності й тривоги. Приховуючи хвилювання, вони нахилилися над географічною картою, на якій був визначений майбутній розподіл Балканського півострова. Вони дивилися на папір, і їм нічого не говорили ці покручені лінії, але вони знали й розуміли все, бо в них у крові була своя географія, і вони інстинктивно відчували карту світу.

— До кого відійшов Ушчуп? — з удаваною байдужістю питає юнака один з дідів.

— До Сербії.

— Ох!

— А чиї Салоніки?

— Грецькі.

— Ох, ох!

— А Адріанополь? — тихо запитує ще хтось.

— Здається, болгарський.

— Ох, ох, ох!

Це не були голосні та жалібні вигуки, як у жінок та слабких мужчин, а глухі й глибокі зітхання, які зникали разом з тютюновим димом у літньому повітрі. Багатьом з цих дідів було вже понад сімдесят років. Коли вони були дітьми, турецькі володіння простягалися від Лики та Кордуна аж до Стамбула, а від Стамбула аж до невідомих пустинних кордонів далекого і непрохідного Арабістану («турецька держава» — велика, неподільна і незламна громада віри Магомета, вся та частина земної кулі, «де чути муедзина»¹). Вони це добре пам'ятають, але пам'ятають також, як згодом, на протязі їх життя, турецька влада відступила з Сербії в Боснію, а з Боснії — в Санджак. І ось тепер вони дожили до того, що ця сила, наче якийсь фантастичний відплив, раптом відхлинула кудись у безвість, а вони zostалися тут, наче морська трава на сухому березі, обмануті, залишені самі на себе та на свою злу долю. Все це послано богом і, безперечно, передбачено божим промислом, але людині важко все це усвідомити: зупиняється подих, паморочиться голова; людина відчуває, як з-під неї, наче килим, підступно витягують землю, і як кордони, які повинні бути сталими і надійними, стають плинними й мінливими, пересовуються, віддаляються і зникають, наче вередливі весняні потоки.

З такими почуттями та думками сиділи старі люди на брамі і неуважно й розгублено слухали, що про все це пишуть газети. Слухали мовчки, хоч слова, якими газети говорили про монархів та держави, здавались їм зухвалими, нерозумними й недоречними, і взагалі все написа-

¹ Муедзин — духовна особа в магометан, обов'язки якої полягають у тому, щоб п'ять разів на день з балкона мінарета закликати правірних до молитви. — Прим. ред.

не — чимсь безбожним, супротивним вічним законам та логіці життя, таким, з чого «не буде добра» і з чим чесна та розумна людина не може погодитись. Над їх головами вився тютюновий дим. Високо в небі пливли білі розкидані хмари дощового літа, а по землі — їх швидкі і широкі тіні.

А ночами допізна сиділи на цій самій брамі юнаки з сербських домів і співали голосно й сміливо пісню про «сербську гармату», і ніхто їх не штрафував і не карав. Між ними можна було часто бачити студентів та гімназистів. Це були здебільшого бліді худорляві юнаки з довгим волоссям, у чорних капелюхах з низькими наголовками та широкими крисами. Цієї осені вони приходили сюди дуже часто, хоч учбовий рік уже розпочався. Приїздили поїздом з Сараєва з явками та з умовленими гаслами. Вночі вони несподівано появлялись на брамі, а до світанку їх вже не було у місті: вишеградська мольда перекидала їх таємними шляхами до Сербії.

В літні місяці, коли наставали шкільні канікули, приїздили додому місцеві студенти й гімназисти, і враз ожила брама і місто. І їхній вплив тоді відчувався у всьому.

Наприкінці червня групами повертались сараєвські гімназисти, а в першій половині липня одні за одними приїздили юристи, медики, філософи з університетів Відня, Праги, Граца¹ та Загреба. З їх приїздом мінявся і зовнішній вигляд міста. На базарній площі і на брамі можна було побачити їхні обличчя, якісь змінені й чужі; відрізнялися вони манерами, розмовами й одягом від сталих звичаїв та незмінного вбрання місцевого населення. Їх одяг був темного кольору і пошитий за останньою модою. Це був «Glockenfaçon», що вважався в Середній Європі криком моди та вершиною хорошего смаку. На головах у них були брилі з м'якої панамської соломки з спущеними крисами і з вузькою шестиколірною стрічкою, а на ногах — широкі американські черевки з задерними носками. Більшість ходила з надзвичайно товстими бамбуковими палицями. В петельці плаща — металевий значок «Сокола» або якогось іншого студентського товариства.

Разом з новими модами студенти приносили з собою й нові слова та дотепи, нові пісні, нові танці — сліди зи-

¹ Грац — університетське місто в Австрії.— *Прим. ред.*

мових забав, а головне, — нові книги та брошури, сербські, чеські та німецькі.

І раніше, в перші двадцять років австрійської окупації, юнаки з міста їздили вчитись, але було їх тоді мало, і настрої у них був інший. На протязі перших двох десятиріч лише кілька чоловік закінчило вчительську семінарію в Сараєві, двоє-трьоє — юридичний або філософський факультети у Відні; це були скромні юнаки, які тихо й непомітно здавали свої іспити, а після закінчення навчання зникали в сірих і непримітних лавах державної бюрократії. Але з деякого часу число студентів у місті помітно зросло. За допомогою національних освітніх товариств відправлялись до університету й сини селян та діти дрібних ремісників. Ще більше змінився дух і характер самих студентів.

Це вже були не колишні студенти перших років окупації, покірливі й соромливі юнаки, які в повному розумінні слова віддавалися виключно своєму навчанню; це були не звичайні міські марнотратники, не колишні мольдики, майбутні торговці та ремісники, які в певний період життя збували на брамі надмір сили та молодості і про яких рідня говорила: «Оженити б його, то не співав би!» Це були нові люди, які навчалися й виховувались у різних містах та країнах, під різними впливами. З великих міст, з університетів та гімназій, в яких вони навчалися, ці юнаки повертались додому, охоплені почуттям гордої сміливості, що сповнює молоду людину при першому знайомстві з наукою, і запалені ідеями про право народу на свободу, а окремої людини — на добробут і гідність. Під час кожних літніх канікул вони приносили вільнодумство в питаннях суспільних та релігійних відносин і захоплення пробудженням націоналізмом, який останнім часом, особливо після сербських перемог у балканських війнах, зріс до розмірів загального вірування, а в багатьох юнаків до фанатичної сили і готовності йти на самопожертвування.

Брама була головним місцем їх зустрічей. Тут вони збиралися після вечері, і в п'ятмі, при світлі зірок або при місячному сяйві, в тихі ночі над неспокійною рікою лунали їхні пісні, жарти, голосні розмови та нескінченні суперечки — нові, сміливі, наївні, щирі й безоглядні.

Разом з студентами тут були, звичайно, і друзі їх дитинства, з якими вони відвідували початкову школу, але

які залишилися в місті навчатися ремесла, і тепер уже служать прикажчиками, писарями в громаді або на якомусь підприємстві. Вони поділялися на дві категорії. Одні були задоволені своєю долею й життям у місті, в якому їм належало вік вікувати, і з зацікавленням та симпатією дивилися на своїх учених друзів, дивувалися на них, ніколи не намагались рівнятися з ними і без найменших заздрощів раділи з їх розвинутої й успіхів. Інші не були задоволені життям у місті, до якого їх прирік збіг обставин, і вони прагнули чогось вищого й кращого, але марно: воно від них вислизало і з кожним днем ставало ще більш далеким та недосяжним. І хоч вони й дали продовжували приятелювати зі своїми товаришами-студентами, але, як правило, відрізнялись від своїх учених ровесників грубими жартами, а інколи неприємним відмовчуванням. Вони не могли як рівні брати участі в спільних розмовах, їх увесь час мучило усвідомлення своєї недорозвинутої, і вони то перебільшено підкреслювали свою простоту й неосвіченість в порівнянні з щасливішими товаришами, то в'їдливо висміювали їх з висоти свого неуктва. В обох випадках ними керували заздрощі. Та молодість легко звикає і до більших пороків і вільно й безтурботно крокує собі вперед.

Були й будуть ще над містом і зоряні ночі, і яскраві сузір'я й місячне сяйво, але не було досі й бозна чи будуть ще колись юнаки, які б з такими розмовами, з такими думками й почуттями цілісеньку ніч просиділи на брамі! Це було покоління ангелів, що підняли бунт, які ще мали в собі не тільки всі сили і всі почуття ангелів, але вже й полум'яну гордість повсталих. Цим синам селян, торговців та ремісників з відсталого боснійського міста доля — без їх особливих зусиль — відкрила шлях у світ і створила велику ілюзію свободи. Зі своїми місцевими звичками вони йшли в цей світ і вибирали, більш-менш самостійно, відповідно до своїх нахилів, хвилини настрою або з волі примхливого випадку, предмет своїх занять, характер своїх розваг, коло своїх знайомих і друзів. Більшість із них не могли і не вміли зрозуміти й охопити багатогачо з того, що їм доводилось бачити, але не було серед них жодного, хто б не відчував, що він може добитися всього, чого захоче і що все, що його оточує, належить йому. Життя (це слово дуже часто повторювалося в їхніх розмовах, так само, як і в тогочасній

літературі та політиці, й писалося з великої літери) зробилось в очах цих юнаків об'єктом, широким полем для прояву їхніх звільнених почуттів та жадоби до знання й священних подвигів. Перед ними відкриті були всі шляхи в безкрайній простір і хоча на більшість з цих шляхів вони ніколи й ногою не ступали, але відчували п'янку силу життя, усвідомлюючи, що вони можуть (принаймні теоретично) вільно і за своїм бажанням вибирати свій життєвий шлях і сміливо переходити з одного на другий. Все те, що люди інших рас, країн та епох добивалися й досягали на протязі ряду поколінь, внаслідок багаточисельних зусиль, ціною життя та багатьох жертв, дорожчих за саме життя, все це було для молодого покоління випадковою спадщиною і небезпечним подарунком долі.

Це здавалося фантастичним і неймовірним, проте це було саме так: вони могли робити зі своєю молодістю все, що хотіли, живучи в суспільстві, в якому закони соціальної й особистої моралі, аж до поняття про уголовний злочин, були в ці роки в стані повної кризи, — приймалися, відкидалися і вільно тлумачилися будь-якою групою людей чи будь-якою окремою особою. Вони могли мислити так, як хотіли, висловлювати свої судження вільно й беззастережно: говорили вони все, що хотіли, і для багатьох їхні висловлювання здавалися справжніми ділами й задовольняли їх атакістичний потяг до героїзму та слави, насильства та руйнації, але зовсім не зобов'язували їх до активної дії, не накладали на них ніякої відповідальності за сказане. Найбільш обдаровані між ними зневажали те, чого їм треба було навчатися, зневажали те, що могли зробити, а пишалися тим, чого не знали, і захоплювалися тим, що було їм не під силу. Важко вигадати більш небезпечний підхід до життя та найвірніший шлях до виключних подвигів або до повного краху. Тільки найкращі і найрішучіші серед них з фанатизмом факірів по-справжньому віддавалися бурхливій діяльності і згоряли в ній, наче мушки, щоб потім ровесники прославили їх як мучеників та святих (бо нема покоління, яке б не мало своїх святих) і підняли на п'єдестал недосяжних ідеалів.

Кожне людське покоління має свої ілюзії щодо цивілізації: одні вірять в те, що сприяють її поступу, а інші вважають, що вони є свідками її згасання. Насправді ж,

вона завжди і горить, і тліє, і гасне, залежно від того, з яких позицій і під яким кутом зору на неї дивитись. Те покоління, яке зараз на брамі при світлі зірок над водою обговорювало філософські, соціальні та політичні питання, було багате тільки на ілюзії, а в усьому іншому воно було подібне до інших. Цьому поколінню також здавалося, що воно запалює вогнище нової цивілізації й гасить останні вогники старої, що вже догоряє. Про цих юнаків можна сказати, що давно вже не було покоління, яке більше й сміливіше мріяло й говорило про життя, насолоди й волю і яке в той же час так мало одержувало від життя, так багато страждало і несло величезні жертви. Однак в літні дні 1913 року все це було лише сміливими, але невиразними мріями. Все здавалося хвилюючою і новою грою на цьому старовинному мосту, що білів під місячним сяйвом липневих ночей, чистий, юний і незмінний, досконалий в своїй красі і міцний — міцніший за все, що може дати час, а люди — задумати й зробити.

XIX

Як теплі серпневі ночі подібні одна до одної, так і розмови студентів та гімназистів у місті були подібні і завжди одні і ті ж.

Смачно і нашвидку повечерявши (адже день минув на річці, де купалися й загоряли), юнаки один за одним починали збиратися на брамі. Прийшов Янко Стикович, син кравця з Майдана; він уже закінчив чотири семестри факультету природничих наук у Граці. Це був худорлявий юнак з гострим профілем та гладким чорним волоссям, метушливий і нервовий, незадоволений сам собою, а ще більше — тим, що його оточувало. Він багато читав, писав статті і під відомим уже псевдонімом друкував їх у молодіжних революційних газетах, що виходили в Празі та Загребі. Писав він також вірші і публікував їх під іншим псевдонімом. Вже підготував до друку збірку, яку мало видати національне видавництво «Зоря». Крім того Стикович був чудовим оратором і запальним суперечником на студентських зборах.

Прибув і Велимир Стеванович, високий на зріст, здоровий на вигляд молодий хлопець, приймак, невідомого походження, який закінчував медичний факультет у Празі. Він ставився до всього іронічно й тверезо, був заощадливим у витратах і старанним у навчанні. Тут появився і Яків Херак, син добродушного, відомого у Вишеграді листоноші, — невисокий, з гострим поглядом молодий брюнет, що мав звичку дуже швидко говорити, переконаний соціаліст, любитель полемізувати, однак лагідної вдачі. Соромлячись свого доброго серця, Херак намагався приховувати всілякі почуття. Був тут також Ранко Михайлович, мовчазний і добродушний юнак, який вивчав право

в Загребі. Він уже тепер мріяв про чиновницьку кар'єру, неохоче і ліниво брав участь у дружніх суперечках та розмовах про любов, політику, погляди на життя та суспільний лад. По матері він був правнуком того протоієрея Михайла, голова якого з недокурком у роті була насаджена на палю і виставлена на цій самій брамі.

Тут зібралось також кілька сараєвських гімназистів, які жадібно слухали розповіді старших товаришів про життя в великих містах; сповнені мрій, породжених юнацьким марнославством та прихованими бажаннями, вони уявляли собі все набагато більшим і кращим, ніж воно є і може бути.

Сюди прийшов також Никола Гласинчанин, блідий і незграбний юнак, який через злидні, слабке здоров'я та погані успіхи в навчанні примушений був після четвертого класу залишити гімназію, повернутися до міста і влаштуватися писарем у німецькій фірмі, що займалась вивезенням лісу. Він походив із збіднілої селянської сім'ї з Околишта. Його дід Милан Гласинчанин, який у молоді роки програв у карти більшу частину свого майна, помер незабаром після окупації в сараєвській психіатричній лікарні. Давно помер також і його батько Петар, хвороблива, безвільна, слабка і непомітна людина. Тепер Никола проводив майже цілий день на березі ріки серед робітників, що скочували та сплавливали важкі соснові колоди, підраховував кубатуру ділової деревини, а після того в конторі підсумовував і складав списки. Ця одноманітна робота серед звичайних, непомітних людей, в яких не було ні високих мрій, ні широкого кругозору, йому здавалась мукою і приниженням; а відсутність будь-яких перспектив, що змогли б змінити його громадське становище і дати можливість підвищитись йому по службі, перетворила цього чутливого юнака в передчасно дозрілу, похмуру й мовчазну людину. У вільний час він багато читав, але духовна пожива не надавала йому сили, не підносила, а навпаки, розстроювала юнака. Його зла доля, самотність та страждання відкрили йому очі й загострили чутливість до багатьох речей. Але хороші думки і високі почуття лише зменшували його мужність і завдавали жалю, бо ясніше виділялись його невдачі і безпросвітне життя у місті.

Прийшов сюди і слюсар Владо Марич, веселун та добряга, з яким його університетські товариші дружили,

люблячи його за його сильний і гарний баритон і за сердечність та доброту. Цей дужий юнак у «слюсарському» кашкеті належав до тих скромних людей, які задоволені самі собою, ні з ким не рівняються і не змагаються; з вдячністю і спокійно приймають те, що приносить їм життя, і просто віддають те, що мають і можуть.

Тут були також і дві міські вчительки — Зорка і Загорка, обидві родом з Вишеграда. Всі юнаки намагались завоювати їх прихильність і заводили навколо них наївну, заплутану, ширю, з болісними переживаннями для деякого, любовну гру. Дівчата завжди були присутні на дискусіях, мов середньовічні дами на турнірах; вони були причиною того, що опісля дехто сидів самотньо на брамі і в п'ятмі покурював собі або співав, приєднавшись до п'яного товариства; через дівчат виникала затаєна недобррозичливість між друзями, проявлялись невдало приховані ревності, а то й просто починались одверті сварки. Дівчата покидали своїх товаришів о десятій годині. Юнаки залишалися ще довго, але настрої на брамі спадав, войовниче красномовство слабшало.

Стикович, який звичайно керував бесідою, сьогодні мовчав і курив. Юнак був засоромлений і невдоволений собою, але приховував це, бо він завжди (хоч і не завжди вдало) намагався не показувати своїх справжніх почуттів. Він сьогодні по обіді мав перше побачення з учителькою Зоркою, вродливою повновищою дівчиною з білим обличчям і сяючими очима. За настирливим проханням Стиковича вони здійснили те, що в місті було найважче здійснити: зустрілися в таємному місці так, щоб цього ніхто не бачив і не дізнався про це. Побачення відбулося в школі, яка зараз, під час канікул, стояла зовсім порожньою. Він прийшов городами з однієї вулиці, а вона головним входом — з іншої, і опинились в напівтемному запорошеному приміщенні, в якому до стелі були складені старі парти. Так любовна пристрасть примушує шукати пусток і брудних місць. Ніде було ні сісти, ні лягти; вони обоє були схвильовані і незграбні. Надзвичайно збуджені і нетерпеливі, вони обнялись і з'єдналися на одній з старих і добре знайомих їй парт, забувши про все і не помічаючи нічого навколо себе. Першим отямився він. І відразу, без переходу, як це роблять молоді люди, почав поправляти на собі одяг і прощатись. Дівчина розплакалась. Розчарування було взаємне. Трохи її

заспокоївши, Стикович майже вибіг зі школи через парадний вхід.

Біля дому він зустрів листоношу, який йому вручив молодіжний журнал з його статтею: «Балкани, Сербія, Боснія та Герцеговина». Заново прочитав свою статтю, і це відвернуло його думки від недавньої зустрічі. Але й стаття його не задовольнила. В ній були друкарські помилки, деякі речення здавалися смішними; тепер, коли вже нічого не зміниш, він помітив, що багато про що можна було б сказати краще, ясніше і стисліше.

І ось увечері на брамі відбулися цілі збори, і перед тією ж самою Зоркою обговорювали його статтю. Головним супротивником виявився говіркий і войовничо настроєний Херак, який на все дивився і все критикував з точки зору ортодоксального соціалізму. Інші зрідка встрявали в суперечку. А обидві вчительки мовчали, готуючи невидимий вінок переможцеві. Стикович боронився погано; по-перше, тому, що зараз і сам бачив багато слабких і нелогічних місць у своїй статті, хоча нізачо не визнав би це перед іншими; по-друге, тому, що його мучили спогади про сцену, яка трапилася сьогодні по обіді в брудній і душній шкільній кімнаті і здавалася йому зараз смішною й ганебною, хоч і довго була предметом його найпалкіших мрій і найнастирливіших домагань (вродлива вчителька сиділа зараз тут і дивилася на нього блискучими очима). Він почував себе, наче боржник або злочинець; усе віддав би, щоб викреслити те, що трапилось сьогодні в школі, і щоб її зараз тут не було.

При такому настрої Херак нагадував йому настирливую осу, від якої важко відігнатися. Йому здавалося, що він мусить відповідати не тільки за свою статтю, але й за те, що сталося сьогодні по обіді в школі. А найбільше йому хотілося бути далеко звідси, щоб спокійно думати про щось інше, тільки не про статтю і не про дівчину. Але самолюбство примушувало його боронитися.

Стикович цитував Цвіїча¹ та Штроссмайера², а Херак — Каутського та Бебеля.

¹ Йован Цвіїч (1865—1927) — відомий сербський вчений, професор Белградського університету, географ та етнограф. Буржуазний націоналіст. — Прим. ред.

² Йосиф Штроссмайер (1815—1905) — єпископ у Хорватії. Один з засновників Загребського університету та Сербської Академії наук в 1860 році. Ідеолог об'єднання всіх слов'янських народів. — Прим. ред.

— Ви ставите віз перед дишлем, — кричав Херак, аналізуючи статтю Стиковича. — З балканським селянином, який загруз у злиднях, ніде і ні при яких обставинах не можна створити міцної й хорошої державної формації. Тільки попереднє економічне визволення експлуатованих класів, селян та робітників, тобто переважної більшості народу, може створити реальні умови для формування самостійних держав. Це природний процес і шлях, яким треба йти, але в жодному разі не навпаки. А тому і національне визволення, і об'єднання повинні здійснитися в дусі соціального визволення та відродження. В протилежному разі станеться те, що селянин, робітник та простий городянин внесуть у нову державну формацію, за смертоносну заразу, свій пауперизм і рабську вдачу, а експлуататори — своє паразитське, реакційне мислення та свої антигромадські інстинкти. А при цьому не може бути ні міцної держави, ні путнього суспільства.

— Уся ця чужоземна книжкова мудрість, дорогой мій, — відповідав Стикович, — зникає перед піднесенням національних сил, в першу чергу — у сербів, а потім і в хорватів та словенців: всі вони прагнуть до єдиної мети. Події розвиваються не згідно з передбаченням німецьких теоретиків, а відповідно глибокому сенсу нашої історії і нашого національного покликання. Соціальні питання на Балканах вирішуються у дусі закликів Кара-Георгія: «Хай кожний вб'є свого пана!» шляхом національних рухів та війн. І все розвивається цілком логічно: від меншого до більшого, від регіонального та племінного до національного та державотворчого. Хіба наші перемоги біля Куманова та Брегалниці не є в той же час найбільшими перемогами прогресивної думки та соціальної правди?

— Це ми ще побачимо, — зауважив Херак.

— Хто не бачить тепер, той ніколи не побачить. Ми віримо...

— Ви вірите, а ми не віримо ні в що, окрім реальних доказів та фактів, — відповів Херак.

— Хіба занепад Туреччини та послаблення Австро-Угорщини не передвіщає її скору загибель, не є справжньою перемогою малих демократичних народів та пригнічених класів в їх боротьбі за місце під сонцем? — продовжував Стикович свою думку.

— Коли б здійснення націоналістичних прагнень привело і до торжества соціальної справедливості, тоді б у країнах Західної Європи, які здебільшого досягли своїх національних ідеалів і в цьому відношенні задоволені, не було б більше ні великих соціальних проблем, ні рухів, ні конфліктів. А ми бачимо, що це не так, а навпаки.

— А я тобі знову скажу,— відповів трохи стомлено Стикович,— що без утворення самостійних держав на базі національної єдності й сучасних понять особистої та громадської свободи не може бути й мови про «соціальне визволення». Тому що, як сказав якийсь француз, політика стоїть на першому місці...

— Ковбик на першому місці,— зауважив Херак.

Тут втрутилися в суперечку й інші. Наївна студентська дискусія обернулася на юнацьку сварку, коли, перебиваючи один одного, говорили всі; але при першому ж жарті вона послабшала і потонула в сміху та криках.

Для Стиковича це була добра нагода, щоб припинити суперечку й замовкнути так, щоб це не сприймалось як поразка та відступ.

Після того, як Зорка та Загорка близько десяти годин пішли додому в супроводі Велимира та Ранка, почали розходитися й інші. Нарешті, залишились тільки Стикович та Никола Гласинчанин.

Вони були ровесниками. Колись разом вступали до гімназії і разом жили в Сараєві. Знали один одного до дрібниць і саме тому не могли один одного по-справжньому ні оцінити, ні полюбити. З роками розходження в поглядах між ними природно збільшувалось і ставало болісним. Під час кожних канікул вони зустрічалися в місті, змірювали один одного поглядами й нагадували нерозлучних друзів-ворогів. Тепер між ними стала ще й вродлива і ексцентрична вчителька Зорка; під час довгих місяців останньої зими вона здружилася з Гласинчанином, який і не приховував, і не міг приховати, що закоханий в неї. Він віддався цьому кохання з усім запалом, який тільки можуть вносити в подібні речі озлоблені й незадоволені своїм життям люди. Але, як тільки настали літні місяці й з'явилися студенти, вразливий Гласинчанин не міг не помітити тієї уваги, яку молода вчителька приділяла Стиковичу. Завдяки цьому давня й завжди приховувана від людей неприязнь між ними обома останнім часом

зросла. Під час цих канікул вони ще жодного разу не залишалися сам на сам.

Тепер, коли вони випадково залишилися віч-на-віч, першою думкою в кожного з них було: як би чим скоріше розійтися без розмови, яка може бути лише неприємною. Але якась незрозуміла спонука, властива тільки молодості, не дала їм зробити того, що вони бажали. В цьому ніякому становищі їм допоміг випадок, який, принаймні на деякий час, перервав гнітючу мовчанку.

У п'ятмі почувлися голоси двох перехожих, які йшли поволі й зупинилися за рогом, біля самої брами. Стикович і Гласинчанин не могли їх бачити, так само як і ті не бачили цих молодих хлопців, але чули кожне слово, і їхні голоси були їм добре знайомі. Це розмовляли їхні молодші товариші Тома Галус та Фехим Бахтияревич. Вони обидва трималися трохи осторонь від групи, до якої належала більшість студентів та гімназистів, і яка щовечора збиралася на брані навколо Стиковича та Херака. Галус був хоч і молодший за них, але як поет і проповідник націоналістичних ідей суперничав з Стиковичем, якого не любив і не цінував, а Бахтияревич взагалі був надзвичайно мовчазний, гонористий і замкнутий в собі, як справжній онук бега.

Тома Галус був високим, рум'янощоким і синьооким юнаком. Його батько, Албан Галус (Alban von Gallus), останній нащадок старого роду з Бургенланду, прибув у місто як урядовець відразу ж з початком окупації. Тут він прослужив двадцять років головним лісничим і тепер жив у місті на пенсії. Незабаром після приїзду він оженився тут на одній, що засиділася в дівках, дебелий брюнєтці, доньці першого з купців Хаджі-Томи Станковича, що мала вольовий характер. У них народилося троє дітей: дві доньки та син; всі вони були охрещені в сербській церкві і вирости справжніми вишеградськими дітьми, достойними онуками Хаджі-Томи. Старик Галус, високий і колись гарний чоловік, з благородною посмішкою та густим, зовсім сивим волоссям, давно став справжнім вишеградцем, «паном Альбо», про якого люди молодшого покоління не могли й подумати, що він — колишній чужинець і зайда. В нього були дві пристрасті, що нікому не заважали, — полювання та люлька. По цілому повіті він мав давніх добрих приятелів, як серед селян-сербів, так і серед мусульман, з якими його пов'язувала мислив-

ська пристрасть. Старий Галус повністю засвоїв звички своїх друзів, наче тут народився й виріс, зокрема манеру весело мовчати і спокійно розмовляти, таку характерну для пристрасних курців та любителів полювання, лісу й життя на повітрі.

Молодий Галус у цьому році склав іспит на атестат зрілості в Сараєві і восени збирався поїхати до Відня продовжувати навчання. Щодо цього, то в них у сім'ї була роздвоєність. Батько бажав, щоб син вивчав техніку або лісоводство, а син хотів вивчати філософію. Адже Тома Галус тільки своїм зовнішнім виглядом був подібний до батька, а всі його прагнення були скеровані зовсім у протилежний бік. Це був один з хороших, скромних і взірцевих у всіх відношеннях учнів, які дуже легко і наче мимохідь усвоюють всі науки, а всю свою справжню і щирю увагу поза школою та її офіційною програмою присвячують своїм трохи примхливим і не завжди постійним душевним нахилам. Це учні ясного і простого серця, але неспокійної і допитливої душі. Їм майже невідомі важкі небезпечні кризи плотського і чуттєвого життя, через які проходить стільки юнаків їхнього віку, та, проте, вони важко знаходять задоволення духовних потреб і дуже часто залишаються на ціле життя дилетантами, цікавими диваками без постійного заняття і взагалі без визначеного напрямку в житті. Як і кожна молода людина, що повинна не лише задовольняти вічні природні потреби молодості та дозрівання, але поряд з цим і віддавати данину течіям духовного життя, моді та звичаям свого часу, що тимчасово захоплюють молодь, Галус писав вірші і був активним членом революційних націоналістичних учнівських організацій. І разом з цим він п'ять років, як неов'язковий предмет, вивчав французьку мову, займався літературою і особливо філософією і з великою пристрастю і невтомно читав. В ті часи юнаки сараєвської гімназії читали, головним чином, видання відомої і великої німецької фірми Reclams Universal-Bibliothek. Ці малі, дешеві, тоненькі томички в жовтих обкладинках з надзвичайно дрібним шрифтом були головною духовною поживою, доступною гімназістам того часу; з їх допомогою вони могли знайомитись не лише з німецькою літературою, але й з усіма визначними творами світової літератури в німецьких перекладах. З них Галус черпав свої знання німецьких модерних філософів, зокрема Ніцше та

Штірнера¹, і міг про них спокійно і весело вести на прогулянках вздовж Миляцки² нескінченні дискусії, зовсім не пов'язуючи свої знання з своїм особистим життям, як це взагалі часто роблять юнаки. Тип такого передчасно дозрілого випускника, перевантаженого різногалузевими, але несистематизованими знаннями, досить часто зустрічався серед тодішніх гімназістів. Скромний юнак і хороший учень, Галус пізнавав свободу та невгамовність молодості лише в сміливості думок та в необмеженому захопленні читанням.

Фетим Бахтияревич був вишеградцем лише по матері, яка була з стародавнього роду Османогічів, а батько його походив з Рогатиці і займав там посаду судді. З самого малку він разом з матір'ю частину літніх канікул проводив у Вишеграді в своїх родичів. Це був стрункий, граціозний, ніжний, але сильний юнак. В ньому все було пропорційно злагоджено і прилагоджено. Ніжний овал за смаглою обличчя, матова смуглява шкіра з переливами синяви, стримані й розмірені рухи; чорні очі з синюватими білками, з палким, без блиску поглядом; густі зрослі брови, вузькі чорні вусики над гарними губами. Такі обличчя зустрічаються в чоловіків на персидських мініатюрах.

Він також цього літа склав іспити на атестат зрілості і сподівався одержати стипендію, щоб вивчати східні мови у Відні.

Ці два юнаки продовжували раніше почату розмову про Бахтияревичів вибір факультету. Галус доводив йому, що помилиться, коли вибере схознавство. Взагалі Галус говорив набагато більше й жвавіше за Бахтияревича, бо звик, щоб його слухали, і любив проповідувати; а Бахтияревич висловлювався коротко й стримано, як людина, що має своє власне переконання і не вважає за потрібне переконувати в цьому когось іншого. Галус, як більшість молодих і начитаних людей, говорив, смакуючи свої слова, образні висловлювання та порівняння, з нахилом до узагальнень, а Бахтияревич сухо, коротко й майже недбало.

¹ Макс Штірнер (Каспар Шмідт, 1805—1856) — німецький філософ, теоретик егоїзму та індивідуалістичного анархізму. — Прим. ред.

² Миляцка — ріка, притока Босни; протікає через Сараєво. — Прим. ред.

Сховані в затінку, відхилившись на спинку кам'яної лави, Стикович і Гласинчанин мовчали, наче німо договорилися слухати непоміченими розмову двох друзів на мосту.

Закінчуючи дискусію про навчання, Галус палко продовжував:

— У цьому ви, мусульмани, сини бегів, часто помиляєтесь. Збентежені новими часами, ви вже не відчуваєте повністю і по-справжньому свого місця в світі. Ваша любов до всього східного є лише сучасним проявом вашої «волі» до могутності, зрозуміло, що для вас східний спосіб життя та мислення найтісніше пов'язаний з суспільним та правовим порядком, що був основою вашого вікового панування. І це зрозуміло. Але це в жодному разі не означає, що ви маєте хист до сходознавства як науки. Ви — східний народ, але помиляєтесь, коли думаєте, що саме через це ви покликані бути вченими-орієнталістами. Ви взагалі не маєте ні покликання, ні справжнього нахилу до науки.

— Он як!

— Ні, не маєте. І коли я це стверджую, то в цьому нічого нема несправедливого або образливого. Навпаки. Ви єдині господарі цієї землі, або принаймні були ними; на протязі століть ви розширяли, стверджували і захищали своє панування мечем і книгою, законами, вірою і армією. Це з вас створило тип воїна, правителя і власника, а люди цього класу ніде в світі не мають нахилу до абстрактних наук, залишаючи їх тим, хто нічого іншого не має і не може. Для вас існують юридичні та економічні науки, бо ви люди конкретного знання; такими є завжди і скрізь люди пануючого класу.

— Значить, нам треба залишатися неосвіченими!

— Ні, не значить, але значить, що ви повинні залишатися тим, чим ви є, або, коли хочеш, тим, чим ви були; мусите, бо ніхто не може бути і тим, чим він є, і разом з тим своєю протилежністю.

— Таж ми сьогодні не пануючий клас. Тепер ми всі рівні, — зауважив знову Бахтияревич з легкою іронією, в якій відчувалась і гіркота, і гордість.

— Ні, розуміється, ні. Умови, які вас зробили тим, чим ви є, змінилися давно, але це не значить, що й ви можете змінитися з такою швидкістю. Це не перший і не останній випадок, коли який-небудь суспільний клас втра-

чає свою базу й залишається таким, яким був. Умови життя змінюються, але клас людей залишається тим, чим він є, бо лише таким може існувати і таким зникнути.

Розмова двох невидних у темряві юнаків на хвилинку перервалася, пригашена мовчанкою Бахтияревича.

На ясиному небі, над чорними горами, в глибині небо-схилу з'явився дворогий щербатий місяць. Біла плита з турецьким написом раптом засяяла на високому мурі, наче якесь тьмяне освітлене вікно у синій п'їтмі.

Бахтияревич щось говорив, але так тихо, що тільки окремі непов'язані й незрозумілі слова доходили до Стиковича та Гласинчанина. Розмова, як це завжди трапляється в юнацьких бесідах, в яких асоціації бувають сміливі й швидкі, вже перейшла на іншу тему. Від вивчення східних мов друзі перейшли до змісту напису на білій плиті, що була перед ними, і почали говорити про міст та про того, хто його збудував.

Голос Галуса був сильнішим і виразнішим. Skorиставшись з похвали, висловленої Бахтияревичем на адресу Мехмед-паші Соколовича та тодішніх турецьких правителів, які зводили подібні споруди, він жваво почав розвивати свої націоналістичні погляди на минуле і майбутнє народу, його культуру та цивілізацію. (Адже в гімназистських розмовах кожний слідкував тільки за своєю думкою).

— Ти маєш рацію, — говорив Галус, — це мала бути геніальна людина. Він не перший і не останній чоловік нашої крові, який висунувся на службі в чужій державі. Ми дали сотні таких людей, державних діячів, полководців та митців Царграду, Риму і Відню. Сенс нашого народного об'єднання в одну велику і міцну, сучасну національну державу й полягає в тому, що тоді наші сили залишаться і розвиватимуться на своїй землі і будуть виносити свій вклад у світову культуру під нашим іменем, а не з чужоземних центрів.

— А ти гадаєш, що ці «центри» виникли випадково і що по бажанню можна утворювати нові, коли і де захочеться?

— Випадково чи ні, але зараз не в цьому суть питання; не те важливо, як вони виникли, а важливе те, що зараз вони ослабли, відцвіли й дегенерують і що мусять поступитися місцем перед іншими, новими центрами, через

які зможуть безпосередньо виявити себе молоді, вільні народи, що виступають на арену історії.

— І ти думаєш, що коли б Мехмед-паша Соколович залишився селянином там, у горах, в Соколовичах, він би зробився тим, чим він став і, між іншим, збудував би цей міст, на якому ми зараз розмовляємо?

— В ті часи, звичайно, ні. Але кінець Цар-граду не важко було зводити такі споруди, коли від нас, як і від багатьох інших підкорених народів, він забирав не лише майно й заробіток, але й наші найкращі сили і нашу найчистішу кров. Коли подумаємо про те, скільки від нас узяли на протязі століть, то всі ці будови — крихта, але якщо ми колись доб'ємося своєї народної волі та державної самостійності, тоді наші гроші і наша кров будуть служити лише нам і залишаться у нас. Все це піде лише на піднесення національної культури, що носитиме наше ім'я і матиме на собі наш відбиток, і чиєю метою буде щастя й добробут найширших верств нашого народу.

Бахтиярєвич мовчав, і це мовчання було наче найактивнішим і найвиразнішим опором і заклиало й примушувало Галуса говорити ще енергійніше та гостріше. Він, з властивою йому жвавистю, користуючись термінологією, що панувала тоді в молодіжній націоналістичній літературі, накреслив плани та завдання революційного юнацтва. Всі живі сили нації будуть пробуджені і введені в дію. Під їх ударами розпадеться в'язниця народів — Австро-Угорська монархія, як розпалася європейська Туреччина. Все антинаціональне, реакційне, що зараз облутує, розділяє та присипляє національні сили, буде переможене і придушене. Все це може бути здійснене, бо нашим найкращим союзником є дух часу, в який ми живемо, бо з нами також сили інших малих і пригноблених народів. Сучасний націоналізм тріумфуватиме над релігійними відмінностями та застарілими забобонами і визволить народ від іноземних та антинародних впливів та чужоземної експлуатації. І тоді народиться національна держава.

Після цього Галус описав всі переваги та позитивні якості цієї нової національної держави, яка навколо Сербії, наче навколо П'ємонту, згуртує всіх південних слов'ян на основі нової племінної рівноправності, релігійної толерантності та громадської рівноваги. Сміливі слова невизначеного характеру мішалися в його мові з виразами,

що точно визначали потреби сучасного життя; найглибші прагнення народу, яким найчастіше судилося залишатися нездійсненими, співпадали з виправданими й досяжними потребами повсякденної дійсності; великі істини, що дозрівають на протязі поколінь, але які тільки молодь може спершу відчуті й сміливо висловити, з вічними ілюзіями, що ніколи не згасають, але й ніколи не здійснюються, бо їх одне покоління молоді передає другому, наче якийсь міфологічний смолоскип. У словах юнака було, звичайно, чимало тверджень, які не могли б витримати критики дійсності, і багато передумов, які, можливо, не витримали б випробування, але в них був свіжий подих, дорогоцінні соки, якими живе й омолоджується дерево людства.

Бахтиярєвич мовчав.

— Побачиш, Фехим, — запевняв свого друга захоплений Галус, начеб це мало здійснитися цієї ж ночі або наступного дня, — побачиш, ми створимо державу, яка буде найдорогоціннішим вкладом у поступ людства, в якій кожне зусилля буде благословенним, кожна жертва святою, кожна думка самостійною й висловленою нашим словом, а кожне діло — з відбитком нашої імені. Те, що ми тоді створимо, буде продуктом нашої вільної праці, вразом нашого народного генію, ділами, в порівнянні з якими все, що було зроблено протягом століть чужого панування, здаватиметься нікчемними іграшками. Побудуємо над широкими ріками, над глибокими прірвами нові мости, більші і кращі за існуючі, і не для того, щоб вони зв'язували чужі центри з підкореними окраїнами, а для того, щоб єднали наші краї між собою і нашу державу з усім іншим світом. Адже немає більше сумніву, що нам суджено те, до чого прагнули всі попередні покоління: держава, народжена в свободі, заснована на правді, — наче частка божого задуму, здійсненого на землі.

Бахтиярєвич мовчав. Галус також почав говорити тише. В міру того, як його слова ставали значимішими, його голос ставав все нижчим, стриманішим, переходив у сильний і пристрасний шепіт, поки, нарешті, і він не розтанув у великій нічній тиші. Зараз мовчали обидва юнаки. Але важке і вперте мовчання Бахтиярєвича, відчутне і реальне, наче глухий мур у п'ятьмі, своєю важкою вагою категорично заперечувало все те, що говорив Галус, і відкривало свій німий, але ясний і незмінний зміст.

«Підвалнини світу, основи життя й людських відносин тверджені на віки. Це не означає, що вони не змінюються, але, порівняно до тривалості людського віку, вони здаються вічними. Співвідношення між їх тривалістю та людським віком таке саме, як співвідношення між бурхливою, неспокійною та швидкою поверхнею ріки і її постійним твердим річищем, яке поволі, але непомітно міняється. Навіть сама думка про зміну цих «центрів» — нездорова і нездійсненна. Це подібне до того, якби хтось побажав змінити джерела великих рік та пересунути основи гір. Бажання раптових змін і думка про їх силуване здійснення проявляються часто серед людей, наче пошесть, і особливо поширюються в головах молоді; біда тільки, що ці голови не думають як слід, не досягають нічого і, звичайно, не тримаються довго на плечах. Бо не людське бажання розпоряджається і керує ділами світу. Бажання, подібно до вітру, переносять куряву з одного місця на інше, інколи затьмарюють нею весь обрій, але поступово вщухають, спадають і залишають після себе незмінною вічну картину світу. Тривалі діла на землі здійснюються за божою волею, а людина є тільки її сліпим і покірливим знаряддям. Діло, що народжується за людським бажанням, або не доживає до свого здійснення, або не триває довго; у всякому разі не приносить добра. Всі ці палкі бажання і сміливі промови під нічним небом на брамі, по суті, нічого не змінять; вони промайнуть над великим і непорушним світом і зникнуть там, де вщухають усі бажання та вітри. А справжні великі люди й споруди виникають і виникатимуть там, де їм відведено місце божим промыслом, незалежно від пустих минутих бажань та людської суєти».

Але Бахтиярєвич не промовив жодного з цих слів. Ті, хто так, як цей мусульманський юнак, онук бега, носять свою філософію в своїй крові, живуть і вмирають згідно з цією філософією, не вміють її висловити і не відчувають у цьому потреби.

Після довгої мовчанки Стикович і Гласинчанин побачили тільки, як хтось із цих двох друзів, що сиділи за муrom, кинув докурєну цигарку, і вона, наче світлячок, прокреслила велике півколо, падаючи з моста в Дрину. В той же час чути було, як вони мовчки, повільним кроком пішли в напрямі ринку. Разом з ними швидко зникли й затихали звуки їх кроків.

Залишившись знову сам на сам, Стикович та Гласинчанин опам'ятались і подивились один на одного, наче тільки тепер зустрілися.

Юнаки в блідому місячному сяйві і фосфоричному блиску цигарок, при химерній грі світла і тіней на їхніх обличчях, здавалися значно старшими, ніж були насправді. Обидва збентежені. Причини різні, але збентеженість однакова. В обох одне і те ж бажання: встати і піти додому. Але вони відчували себе ніби прикутими до кам'яної лави, ще теплої від сонячного дня. Суперечка двох молодших друзів, при якій вони випадково були присутні, могла бути для суперників зручним приводом, щоб відкласти свою остаточну розмову. Однак цього вже не можна було уникнути.

— Ти чув Херака та його аргументацію? — почав першим Стикович, повертаючись до своєї вечірньої дискусії, але одразу відчув у цьому свою слабкість.

Гласинчанин, який знову відчув тимчасову перевагу свого становища судді, не зразу відповів.

— Ну, скажи, — продовжував нетерпляче Стикович, — як можна говорити день у день про класову боротьбу і вихвалити дрібні справи, коли кожній нашій людині ясно, що національне об'єднання і визволення, здійснені революційними засобами, — найважливіші завдання товариства! Адже це смішно!

В голосі Стиковича відчувалося запитання і виклик на розмову. Але Гласинчанин знову не відповів. У тиші цього зловісного і неприємного мовчання до них донеслася музика, що зазвучала в офіцерському казино на березі. Вікна на першому поверсі були освітлені і широко відчинені. В супроводі рояля звучала скрипка. Це грав військовий лікар, *Regimentsarzt*, д-р Балаш, а акомпанувала йому дружина командуючого гарнізоном полковника Бауєра. (Вони розучували другу частину сонати Шубєрта для рояля та скрипки. Почали добре й злагоджено, але раніше, ніж дійшли до половини, рояль забіг уперед. Замовкла й скрипка. Після короткої паузи, під час якої, мабуть, обговорювали це спірне місце, почали повторювати знову). Вони майже регулярно так вправлялися і грали до пізньої ночі, поки полковник у сусідній кімнаті грав свої нескінченні партії преферанса або просто дрімив за чаркою мостарського вина або палячи свою швабську

цигарку, а молодші офіцери пускали дотепи між собою про закоханих музикантів.

І справді, вже кілька місяців між пані Бауер і молодим лікарем існують якісь незрозумілі стосунки. Справжній характер їх взаємин не могли визначити навіть найдогадливіші офіцери. Одні твердили, що це чисто духовний зв'язок і, звичайно, сміялися при цьому, а інші говорили, що в цьому частково бере участь і плоть. А вони завжди були разом, користуючись батьківською поблажливістю полковника, добродушного чоловіка, сильно отупілого від служби, віку, вина та тютюну. Ціле місто знало цю пару, хоча офіцерське товариство і жило відокремленим життям, без будь-яких зв'язків не лише з місцевим населенням та городянами, але навіть з приїжджими чиновниками. При вході в офіцерський парк, з круглими і зіркоподібними клумбами, засадженими рідкісними квітами, висіло оголошення, на якому було написано, що собакам та цивільному населенню вхід заборонений. Їхні забави та бали були недоступні для тих, хто не носив мундирів. Офіцерське життя було по-справжньому життям великої і замкнутої касты, яка оберігала свою винятковість, наче найважливішу частину своєї сили, і під блискучою та застиглою зовнішністю приховувала в собі все, що взагалі дає людям життя: багатство і злидні, радості і гіркоти.

Але є речі, які за своїм характером не можуть залишатися прихованими і які виходять за будь-які найсуворіші рамки і переходять усякі найсуворіші межі. («Є три речі, які не можна приховати,— говорили османлії¹,— саме: любов, кашель та бідність»). Так трапилось і з цими закоханими. Не було в місті ні старої людини, ні дитини, ні жінки, ні чоловіка, які б не натрапляли на них під час їх прогулянок, коли, заглиблені в свої розмови, зовсім сліпі й глухі до всього навколо себе, проходили вони безлюдними стежками в околицях міста. Чабани звикли їх бачити разом, як звикають бачити навесні, в травні, на придорожньому листі з'єднаних одну з одною комах. Їх зустрічали скрізь і в будь-який час дня: біля Дрини, Рзава, руїн старого замка, на шляху, що веде з міста, поблизу Стражишта. Адже для закоханих час завжди летить

¹ Османлії— корінні турки, що протиставляються місцевому потурченому населенню.— *Прим. ред.*

швидко і жодна стежка не здається їм надто довгою. Вони їздили і верхи, і в легкій колясці, але найбільше ходили пішки, і саме тим кроком, яким ходять двоє людей, які існують тільки одне для одного, тою характерною ходою, яка сама по собі показує, що їм на світі байдуже до всього, крім того, що вони мають сказати одне одному.

Він був помадьярений словак, син чиновника, бідняк, який вивчився за рахунок держави, молодий, музично обдарований, гордий, надто чутливий, особливо щодо свого походження, яке заважало йому вважати себе повністю рівноправним з офіцерами німцями або угорцями з відомих та багатих сімей.

Пані Бауер була жінкою років під сорок, на вісім років старша за нього. Висока, білява, вже трохи змарніла, але з сніжнобілою рум'яною шкірою, з великими сяючими синіми очима, вона нагадувала зовнішністю та поставою королев, які так очаровують молодих дівчат.

У кожного з них були свої особисті, справжні або уявні, але глибокі причини для незадоволення життям. А крім того мали вони й одну значну спільну причину: обоє почували себе нещасними вигнанцями в цьому місті й товаристві офіцерів, здебільшого пустоголових та нікчемних людей. Тому вони обоє й трималися вкупі, наче люди з розбитого корабля. Захопившись одне одним, вони шукали забуття в довгих розмовах, або так, як зараз, у музиці.

Такою була та невидима пара, музика якої порушувала гнітюче мовчання, що запало між двома юнаками.

Раптом ця музика, що розливалася в нічній тиші, знову втратила ритм і на якийсь час змовкла. Тоді Гласничанин проговорив якимось дерев'яним голосом, відповідаючи на останні слова Стиковича.

— Смішно! Еге ж, чесно кажучи, в тій дискусії багато смішного.

Стикович відразу викинув цигарку з рота, а Гласничанин продовжував поволі й чітко викладати свою думку, яка, очевидно, вже давно його мучила.

— Я уважно слухаю всі ці дискусії — і ваші, й інших освічених людей міста; читаю газети і журнали. І чим більше слухаю, тим твердіше переконуюсь у тому, що більшість цих усних та письмових дискусій не має ніякого зв'язку з життям, з його справжніми потребами та проблемами. Адже життя, справжнє життя я спостерігаю

зблизька, придивляюся до життя інших, відчуваю його на собі. Можливо, я помиляюся і не вмію добре висловитись, але все частіше приходжу до думки, що технічний поступ та відносний мир викликали в світі свого роду затиштя, створили штучну й нереальну атмосферу, що дозволяє класу так званих інтелігентів займатися потішною й пустою грою в ідеї, в «погляди на життя та світ». Це свого роду скляна духовна оранжерея з штучним кліматом та екзотичною флорою, але без жодного зв'язку з землею, з справжнім і твердим ґрунтом, на якому рухаються маси живих людей. Ви гадаєте, що розмірковуєте про долю цих мас та про їх залучення до боротьби за досягнення вищих цілей, які ви перед ними ставите, а насправді коліщата, що обертаються в ваших головах, не мають ніякого зв'язку з життям мас і з життям взагалі. І от саме тут ваша забава стає, або принаймні може стати, небезпечною і для інших, і для вас самих.

Гласинчанин замовк. Стикович настільки був вражений цим довгим і продуманим викладом, що й не думав спинити його або відповідати. Тільки, коли почув слово «небезпечний», він іронічно махнув рукою. Це роздратовало Гласинчанина, і він ще жвавіше продовжував:

— Коли вас слухаєш, їй-богу, можна подумати, що всі питання вже щасливо розв'язані, всі небезпеки навіки усунені, всі шляхи вирівняні й відкриті, і залишається тільки вирушити ними. А насправді ж нічого не вирішено, і нелегко це вирішити, і немає надії на повне розв'язання; все таке тяжке, запутане, все дорого коштує і пов'язано з непомірно великим ризиком; немає в житті доказів, що справдяться сміливі надії Херака і здійсняться твої широкі плани. Людина вічно мучиться й ніколи не має того, що їй потрібно, а тим більше — того, що бажає. А такі теорії, як ваші, задовольняють лише споконвічний нахил людини до забави, тішать їх марнославство, обманюють і себе, й інших. Це і є правда, принаймні так мені здається.

— Ні, це не так. Порівняй тільки різні історичні епохи і ти побачиш так званий поступ і сенс людської боротьби, а разом з тим і «теорії», що спрямовують цю боротьбу.

Гласинчанин відразу подумав, що це натяк на перерване його навчання, і, як завжди в такому випадку, відчув, як усе в ньому всередині затремтіло.

— Я не вивчаю історію... — почав він.
— От бачиш, ти не вивчаєш, а коли б ти вивчав, то побачив...

— Але ж і ти її не вивчаєш.

— Як? Тобто... тее... їй-богу, вивчаю.

— Разом з природничими науками? — голос Гласинчанина дрижав від злості.

Стикович на мить зніяковів, а тоді заговорив якимось мертвим голосом:

— Еге ж, бо коли хочеш знати, саме так і є: поряд з природничими науками, я займаюся і політичними, і історичними, і соціальними питаннями.

— Добре, коли встигаєш. Тому що, наскільки я знаю, ти одночасно і промовець, і агітатор, і поет, і коханець.

Стикович неприродно засміявся. Як щось далеко, але болісне, промайнув в його голові спогад про випадок у занедбаній шкільній кімнаті, що трапився сьогодні по полудні, і він тільки тепер згадав, що Гласинчанин і Зорка до його приїзду в містечко задивлялись одне на одного. Людина, яка не любить, нездатна відчути ні величі чужої любові, ні сили ревнощів, ні небезпеки, що криється в них.

І розмова юнаків швидко перейшла в особисту жовчну сварку, що загрожувала вибухнути з самого початку. І молоді люди не уникали її, так, як молоді тварини, що легко заводять між собою шалені й грубі забави.

— Хто я й чим займаюся, це кінець кінцем нікого не стосується. Я не питаю тебе про твої куби й колоди.

Неприємне почуття, що його Гласинчанин завжди відчував, коли нагадували йому про його роботу, зараз було особливо болісним.

— Облиш ти мої куби! Я з них живу, але не залицяюся до них, не обманюю нікого й не спокушаю.

— А кого я спокушаю? — виказав себе Стикович.

— Кожного й кожну, хто дається спокусити.

— Це неправда!

— Ні, правда. І сам знаєш, що це правда. Коли вже ти мене потяг за язик, я тобі все скажу.

— Я не цікавий.

— Однак я все тобі скажу, бо й перестрибуючи цілий день з колоди на колоду, людина може дечого навчитися, дещо побачити, зрозуміти й відчути. Я хочу викласти, що

я думаю про твої численні заняття, здібності та сміливі теорії, а також про твої вірші й твоє кохання.

Стикович зробив такий рух, наче хотів підвестись, але залишився на місці. Рояль та скрипка вже давно продовжували грати (третю мажорну частину сонати) і звуки музики тонули в нічному шумі ріки.

— Спасибі, я чув про це від інших, розумніших за тебе.

— Ні, ні. Інші або не знають тебе, або брешуть, або думають так само, як і я, але мовчать. Всі твої теорії, всі твої численні духовні інтереси, як і твоє кохання й дружба, — все це йде від твоєї амбіції, а твоя амбіція фальшива й нездорова, бо походить від твого честолюбства і тільки від нього.

— Ха-ха!

— Точно. І та націоналістична ідея, яку ти зараз так палко проповідуєш — це тільки особлива форма честолюбства. Адже ти нездатний любити ні свою матір, ні своїх сестер, ні рідного брата, а тим більше ідею. Ти міг би бути добрим, щедрим, самовідданим тільки з честолюбства, бо воно — та головна сила, що рухає тобою, твоя єдина святиня, єдине, що ти любиш більш самого себе. Той, хто тебе не знає, може бути легко одуреним, спостерігаючи твою діяльність і твій запал, твою показну відданість націоналістичному ідеалові, науці, поезії або якійсь благородній меті. Але честолюбство не дозволяє тобі довго служити одній справі і триматись чогось одного. Все, що не стосується твого «я», — чуже для тебе й далеке, ради нього ти не захочеш і не зможеш навіть пальцем поворохнути. Ти не зрадиш лише мариославлення, бо ти раб його. Ти й сам не відаєш, наскільки ти честолюбний. Я тебе добре розкусив і знаю, що ти за людина.

Стикович нічого не відповідав. Ще напочатку він був здивований переконливими й пристрасними словами свого товариша, який зараз раптом постав перед ним у несподіваній ролі і в новому світлі. Відлива, розмірена, задирилива мова, що ображала, поступово зацікавила Стиковича, здавалась майже приємною. Правда, окремі слова зачіпали його за живе і завдавали біль, але взагалі все це гостре й глибоке проникнення в його характер лестило йому і своєрідно подобалось. Адже сказати молодіку, такому як Стикович, що він потвора, це значить полоско-

тати його самолюбство. І справді, йому хотілося, щоб Гласинчанин продовжував копатися в його душі, яскраво освітлювати його справжню особистість, бо він знаходив у цьому ще один доказ своєї винятковості та зверхсили. Його застиглий погляд вп'явся в тарих, що білів в місячному сяїві з протилежного боку моста, на тлі червоного каміння. Нерухомо дивився він на незрозумілий турецький напис, наче в ньому читав і відгадував справжній, глибший сенс того, що про нього гостро й розумно говорив його розлучений товариш.

— Тобі ні до чого немає діла, ти по-справжньому не можеш ні любити, ні ненавидіти, бо ці почуття незнайомі тим, хто не може хоч на хвилину забути себе, перемогти своє честолюбство. А ти саме такий, бо немає справи, заради якої ти пішов би на це, навіть коли б міг. Чуже горе не зачіпає тебе, не засмучує; та й твоє власне дошкуляє тобі лише тоді, коли воно стосується твого честолюбства. Ти нічого не хочеш і нічим не радієш. Ти навіть не задрісний, але не з доброти, а від безмежного егоїзму, бо не помічаєш ні чужого щастя, ні чужого нещастя. Тебе ніщо не може зворушити або зачепити. Ти не зупинишся ні перед чим, але не тому, що ти хоробрий, а тому, що в тобі вмерли всі здорові інстинкти, — тому, що ти не визнаєш ні кривих зв'язків, ні природних доводів, ні бога, ні світу, ні роду, ні друга. Ти не цінуєш навіть своїх вроджених здібностей. Замість совісті в тебе може заговорити лише зачеплене честолюбство, бо тільки воно керує тобою й диктує твої вчинки.

— Скажи, це ти дорікаєш Зоркою? — спитав раптом Стикович.

— Як хочеш, то поговоримо й про неї. До Зорки тобі немає ніякого діла, аж ністілечки. Твоя слабкість саме і полягає в тому, що ти зупиняєшся і затримуєш перед чим завгодно, що випадково й тимчасово трапляється на твоєму шляху і лестить твоєму честолюбству. Ти зманиєш сироту, розгублену і недосвідчену вчительку, так само, як пишеш статті та вірші, виголошуєш промови і повчаєш. Ти ще нею повністю не оволодів, а вона вже обтяжує тебе, бо вже твоє честолюбство жадібно шукає нових успіхів. В цьому твоє й прокляття, що ти ніде не можеш зупинитись і ніколи не можеш насититись та вдовольнитись. Ти все підкоряєш своєму честолюбству — ти його перший раб і найбільший мученик. Можливо, ти й

досягнеш великої слави і великих успіхів, більших за перемогу над слабкою і покірливою дівчиною, але ні в чому ти не знайдеш вдоволення, бо твоє честолюбство буде тебе підхльостувати й далі: адже воно поглинає найбільші успіхи, забуває їх відразу, зате кожну найменшу невдачу та образу запам'ятовує навіки. А коли воно все поглине, зламає, опаскудить, принизить, розжене і знищить навколо себе, тоді ти опинишся в пустелі і залишишся сам, віч-на-віч зі своїм честолюбством, і тобі нічого буде йому запропонувати, і тоді ти жертимеш сам себе, але й це тобі не допоможе, бо твоє честолюбство, що звикло до кращої поживи, знехтує тобою, як поживою, і відкине геть. Таким ти є, хоч і здаєшся багатьом інакшим і сам про себе інакшої думки. Але я тебе знаю.

Гласинчанин раптом замовк.

На брамі вже відчувалася свіжість ночі й панувала тиша, яку порушував лише несамовитий плескіт води. Навіть не помітили, коли й музика на березі змовкла. Обидва хлопці, захоплені своїми думками, як тільки можуть захоплюватися юнаки, зовсім забули, де вони, і що роблять. Ревнивий і нещасний приймальник лісу висловив те, про що стільки разів пристрасно, глибоко і схвильовано думав, але для чого ніколи не міг знайти відповідних слів і виразів; тепер він говорив легко і красномовно, з почуттям гіркоти, але захоплено. А Стикович слухав його непорушно, задивившись на білу плиту з написом, наче на екран кіно, його зачепило кожне слово і кожен закид, але в тому, що йому говорив невидимий у темноті товариш, не вбачав ні образи, ні небезпеки. Навпаки, йому здавалося, що з кожним словом Гласинчанина в нього виростають крила, і він нечутно, але швидко і сміливо летить високо над землею, над усіма людьми, їх відносинами, законами й почуттями, гордий і великий, щасливий або схожий на щасливого, — летить над усім. І цей голос і слова суперника, мов плескіт води і шум невидимого нікчемного світу, що лежить десь глибоко під ним, йому байдужі: хай що хочуть, те думають і говорять про нього — він, Стикович, мов птах, ширяє високо в просторах.

Мовчання, що запало, обох їх наче пробудило. Вони не сміли глянути один на одного. Бог знає, до чого привела б ця сварка, коли б на мосту не з'явилися якісь п'яні люди, що, безладно співаючи й голосно вигукуючи,

йшли з боку базару. Особливо виділявся серед них якийсь один, що зривистим високим тенором співав старовинну пісню:

Чи ти мудра, чи ти гарна,
Славна Фато, донька Авд-аги!

Вже по голосах вони впізнали кількох молодих торговців та купецьких синків. Одні йшли рівно і повільно, інші хитались і спотикались. З голосних жартів можна було зрозуміти, що вони йдуть «з-під тополь».

Під час попередньої розповіді ми забули згадати ще про одну новину в місті. (Ви, певно, помітили, як легко людина забуває сказати про те, про що не любить говорити).

Ще понад п'ятнадцять років тому, до початку будівництва залізниці, оселився в Вишеграді якийсь угорець Тердик з дружиною Юлкою, що говорила по-сербському, бо була родом з Нового Саду. Відразу стало відомо, що вони приїхали з наміром відкрити в місті такий заклад, про який місцеве населення раніше не чуло. І відкрили його на околиці міста, під високими тополями, біля підніжжя Стражишта, в старому бегівському будинку, на ново перебудованому.

Це був ганебний заклад у місті. В цьому будинку цілий день вікна були позавішувані. А коли смеркало, над входом запалювали білий карбідний ліхтар, і він горів цілу ніч. З першого поверху доносились пісні і звуки фісгармонії. Серед юнаків і розпусних літніх людей стали відомими й імена дівчат, що їх привів Тердик для свого закладу. Спочатку їх було чотири: Ірма, Ілона, Фрида та Аранка.

Кожної п'ятниці можна було бачити, як «Юлчини дівчата» на двох фіакрах їздили в лікарню на щотижневий огляд. Вони були набілені, нарум'янені, з квітами на капелюшках та з довгими парасолями, з яких звисали мереживні волани. Коли проїжджали ці фіакри, міські жінки примушували своїх дочок відвертатись і самі відвертали голови з змішаними почуттями огиди, ганьби і жалю.

Коли розпочалися роботи на залізниці і збільшився приплив грошей та робітників, кількість дівчат зросла. Тердик біля старого турецького будинку збудував уже «за планом» нову кам'яницю з дахом з червоної черепиці, яку видно було здалека. Тут були три відділення: загаль-

ний зал, «Extra Zimmer»¹ та «Offiziers-Salon»². Кожне з цих відділень призначалось для різних гостей і було з різними цінами. Тут, «під тополями», як називали городяни це місце, зараз могли залишити свої успадковані або придбані гроші сини та онуки тих, хто колись пив у шинку Заріє або пізніше у Лотики. Тут відбувалися найбільші бенкети, голосні бійки, відчайдушні пиятики та сентиментальні драми. Цей заклад був причиною багатьох особистих і сімейних нещасть у місті.

Проводирем цього п'яного товариства, що провело першу частину ночі «під тополями» і тепер прийшло прохолодитися на брамі, був якийсь Никола Пецикоза, недалекий розумом, але веселий юнак, якого обпоювали синки багатих купців, щоб потім кепкувати з нього.

Раніше ніж підійти до брами, гультю зупинилися біля поруччя. Чути було п'яну і голосну суперечку. Никола Пацикоза бився об заклад на два літри вина, що пройде кам'яним перилом через увесь міст. Заклад був прийнятий, і юнак, вилізши на поруччя і розпростерши руки, почав переставляти ногу за ногою, наче сновида. Коли дійшов до брами, він побачив двох юнаків, але не сказав їм нічого і, наспівуючи щось, п'яний, продовжував свою небезпечну путь, а веселе товариство йшло слідом за ним. Його довга тінь при кволому місячному сяйві рухалась по мосту, переламуючись на протилежних перилах.

Пройшла мимо юнаків і решта п'яної компанії, щось безперервно та безглуздо вигукуючи. Хлопці підвелися і, не прощаючись, пішли кожний собі окремо додому.

Гласничанин зник у п'ятні на лівому березі Дрини, де проходив шлях до його хати, вгору на Околиште. Стикович вирушив повільним кроком у протилежний бік, до ринку. Він ішов тихо й нерішуче, наче не хотів залишати це місце, де було світліше і свіжіше, ніж у місті. Зупинився біля поруччя моста. Відчув потребу вхопитися за що-небудь або на що-небудь спертись.

Місяць заходив за Видову гору. Спершись на кам'яне перило з самого краю моста, юнак дивився довго на великі тіні та поодинокі вогники свого рідного міста, начебто його бачив уперше. В офіцерському казино світились тільки два вікна. Музики вже не було чути. Там,

¹ Спеціальні кімнати (нім.).

² Офіцерський салон (нім.).

мабуть, було отих двоє нещасних людей, лікар та полковниця, які розмовляли про музику, про любов та про свою особисту долю, що не дає їм можливості ні жити окремо, ні побратися.

З місяця, на якому стояв Стикович, було видно ще одне освітлене вікно — в готелі Лотики. Юнак дивився на освітлені вікна по обидва боки моста, наче звідти чогось чекав. Він був утомлений і засмучений. Небезпечна прогулянка цього навіженого Пецикози раптом нагадала йому один випадок з раннього дитинства, коли, йдучи до школи, він побачив в імлі зимового ранку, як незграбний Джоркан витанцьовував на цих самих поруччях. Слогати про дитинство викликали в ньому сум і неспокій. Почуття згубної, але гордої величі і високого зльоту над усім, породжуване палкими і гострими словами Гласничанина, тепер зникли. Йому здавалося, наче він раптом опустився зі своїх високостей і зараз, як і всі інші, ледає повзе по похмурій землі. Стиковича мучила також згадка про сьогоднішнє побачення з учителькою і про його безсоромний вчинок (наче це зробив хтось інший від його імені!), пригадалась його стаття в журналі, яка йому здавалася і слабкою, і повною недоліків (наче її хтось інший і проти його волі написав і під нею поставив його ім'я!), посталала в пам'яті довга промова Гласничанина, яка йому раптом здалася сповненою злості, зненависті, кривих образ та справжньої небезпеки.

По його тілу пройшов дроз від внутрішнього почуття і ранкової прохолоди. Коли опам'ятався, він помітив, що світло в обох вікнах казино вже погасло. З будинку виходили останні гості. На темному майдані дзеленькали довгі шаблі, і чути було голосну і вишукану розмову. Тоді юнак важко відірвався від муру і, подивившись ще раз на освітлене вікно готелю, на це останнє світло за снулого міста, вирушив повільним кроком до своєї самотньої хати, вгору на Мейдан.

Єдине невеличке освітлене віконце в готелі, що залишалось цієї ночі останньою ознакою діяльності міста, було на другому поверсі, де містилася кімната Лотика. Там і зараз за своїм, заваленим паперами, столом сиділа Лотика—так само, як і колись, понад двадцять років тому, коли вона приходила сюди, щоб хоч на хвилину відпочити від гамору в кафані. Тільки тепер вже внизу і тихо, й темно...

Ще близько десятої години Лотика пішла в свою кімнату і почала готуватися до сну. Раніше ніж лягти, вона підійшла до вікна, щоб ще раз вдихнути свіжого повітря з ріки, і кинула погляд на тьмяно осяяну місяцем крайню арку моста, цей єдиний краєвид, що відкривався з її вікна. І, згадавши про якийсь старий рахунок, сіла за столик, щоб його знайти. Та коли почала переглядати свої рахунки, так захопилася, що забула про час і про те, що треба спати, і просиділа за столом години зо дві.

Вже давно минула північ, а Лотика, забувши про сон і заглибившись в роботу, додавала одну цифру до другої й перегортала аркушик за аркушиком.

Вона втомилася. Вдень, за роботою та за розмовами, Лотика все ще була жвава й спритна, але вночі, коли залишалася сама, то відчувала тягар своїх років і втоми. Вона помітно постарішала. Від її колишньої краси залишилися тільки сліди. Стала худорлявою, блідою, волосся втратило блиск і повипадало на тімені, а зуби, колись такі білі й міцні, порідшали й пожовтіли. Погляд чорних, ще блискучих очей був суворим, а інколи сумним.

Лотика була втомлена, але не благословенною й солодкою втомою від великої роботи та багатих заробітків, що примушували її колись шукати в цій кімнаті відпочинку й передишки. Надійшла старість та лихі часи.

Вона не могла б цього як слід усвідомити і висловити словами, але відчувала на кожному кроці, що часи стали гіршими, принаймні для тих, хто турбується про свої вигоди та свою сім'ю. Коли вона тридцять років тому приїхала в Боснію й почала працювати, життя було значно простішим. Усі діяли в одному напрямі, як і вона: дбали про свою роботу і сім'ю. Кожний був на своєму місці і кожному вистачало місця. Над усіма був єдиний твердий порядок і єдиний суворий закон. Таким здавався Лотиці світ. А зараз все зрушило і перемішалось. Тепер люди розділились і відокремились, до того ж, без жодної перспективи, порядку й видимого сенсу. Закон прибутків збитків, цей дивний закон, що завжди керував людськими вчинками, раптом втратив свою силу—останнім часом багато говорять та пишуть про справи, які, на її думку, не мають жодної мети і смислу і які можуть принести лише утруднення та збитки. Життя ламається, розвалюється, розсипається. Взагалі складається враження, що сучасне покоління більше цікавиться поняттями про життя, ніж самим життям. Це безглуздо й зовсім незрозуміло для неї, але це так. Ціна життя падає, все зводиться до одних слів. Це Лотика ясно бачить і відчуває на кожному кроці.

Діла, які колись на її очах жваво посувалися вперед, наче стадо веселих ягнят, тепер лежали мертві й важкі, наче великі надгробки на єврейському кладовищі. Вже десять років, як готель працює погано. Ліс навколо міста вирубано, і лісоруби посуваються все далі й далі, а разом з ними—найкращі відвідувачі готелю й прибутки. Нахабний і безсоромний селюк Тердик відкрив свій будинок «під тополями» й переманив до себе багатьох гостей Лотики, легко й одразу пропонуючи їм те, чого в її готелі вони ніколи не могли дістати ні за які гроші. Лотика довго боролася з цією нечесною й ганебною конкуренцією, твердила, що настали тепер часи, коли немає більше ні закону, ні порядку, ні можливості чесно заробляти на хліб. Одного разу з досади вона—це було ще напочатку—назвала Тердика «звідником».

Він подав до суду, і Лотиці присудили заплатити штраф за образу честі. Вона й зараз не називає його інакше, тільки з оглядкою. У новому офіцерському казино був свій ресторан, свій льох з добрими напоями і свої кімнати для ночівлі, де зупинялись знатні подорожні. Похмурий і хитрий, що здавався таким вірним, Густав після стількох років залишив її готель і відкрив на ринку, в найбільшому місці, кафану і обернувся з служника на безцеремонного конкурента. Співочі товариства та різні читальні, що, як ми бачили, з'явилися останнім часом у місті, також мали свої кафани й приваблювали багатьох відвідувачів.

Немає колишнього пожвавлення ні в великій залі, а тим більше в Extra Zimmer. Тут тепер дехто з нежонатих урядовців снідав, читав газети та пив каву. Щодня опівдні завертав сюди Алі-бег Пашич, мовчазний і палкий друг молодості Лотики. Він і зараз був стриманим і обережним у словах та рухах, охайно й дбайливо одягнений, але зовсім поснівав та обважнів. Уже багато років йому подавали каву з сахарином, бо він хворів на діабет. Він спокійно покурював і, за своєю звичкою, мовчки слухав Лотику. А коли наставав визначений час, так само повагом і мовчки йшов додому в Цирнчу.

Щодня бував у готелі також сусіда Лотики — купець Павле Ранкович. Він уже давно не носить національного вбрання, а «тісне» міське, зберігши тільки пласкувату червону феску. На ньому завжди була накрохмалена сорочка, з твердим комірцем та круглими манжетами, завжди списаними цифрами та розрахунками. Ранкович уже давно зробився одним із перших вишеградських купців. Його становище тепер було надійним і сталим, але він мав свої турботи й труднощі. Його так само, як і всіх старих та багатих людей, бентежили нові часи й бурхиве виникнення нових ідей та нових форм життя, нового способу мислення й манери висловлюватись. Для нього все це вкладалося в одне слово «політика». Ця «політика» його бентежила, сердила й затьмарювала ті дні, яким би належало бути спокійними й щасливими після стількох років роботи, ощаджень та самообмежень. Він нізачо не хотів відмежовуватися й цуратись більшості своїх земляків, не бажав і конфліктів з владою, з якою також волів би завжди бути в мирі і, бодай формально, у згоді. А цього досягти важко, майже

неможливо. Навіть зі своїми власними синами він не міг порозумітися як слід. Він вважав їх, як і решту молоді, просто нерозумними й необачними. (А за молоддю, самі того бажуючи або просто з слабкості, йдуть старші). Молодь, судячи з її поведінки та вчинків, як здавалося купцеві Ранковичу, забула і, мабуть, зовсім не думає про те, що їй треба жити і вмирати при існуючих порядках, а не проводити життя подібно до розбійників у горах. Ця молодь не думає, що говорить, не звертає уваги на те, що робить, не рахує, скільки витрачає, найменше турбується про власні справи, їсть хліб, не замислюючись над тим, де він береться, і говорить, говорить, говорить або, як купець Павле висловлюється, сперечаючись з своїми синами, «бреше на зірки».

Оце думання без кінця, постійні розмови і витрачання грошей без розрахунку доводили Павле Ранковича, який ціле своє життя все робив з розрахунком, до люті та відчаю. Коли він слухав і спостерігав своїх синів, його проймав жах, йому здавалося, що вони необережно й легковажно порушують самі основи життя і те, що для нього найдорожче й найсвятіше. А коли він вимагав від них пояснень, які б його переконали та заспокоїли, сини йому відповідали з висока, презирливо, гучними й туманними словами: воля, майбутнє, історія, наука, слава, велич! А в нього від цих абстрактних слів мороз пробігав поза шкірою. Тому він і любив посидіти за чашкою кави з Лотикою, з якою можна було поговорити про діла та події на основі стверженого та визнаного розрахунку, не втручаючись у політику і не промовляючи небезпечних гучних слів, які все ставлять під сумнів, нічого не пояснюючи й не підтверджуючи. Під час розмов він часто виймав маленький олівець, звичайно, це не був той самий, яким він писав двадцять п'ять років тому, але такий же списаний і занадто маленький; і все, що вони говорили, він піддавав безпомилковій і безпристрасній перевірці за допомогою цифр. Вони згадували який-небудь давній випадок, або якусь кумедну пригоду, учасники якої здебільшого були вже покійниками, а потім купець Павле, згорблений і заклопотаний, йшов до своєї крамниці на ринку. А Лотика залишалась сама з своїми турботами й рахунками.

Не кращі від прибутків, що їх давав готель, були справи і з біржовими спекуляціями. В перші роки окупа-

ції досить було купити які завгодно акції якого завгодно підприємства, і людина була впевнена, що вклала свої гроші в добре діло, питання було тільки в розмірі прибутків, але тоді Лотика тільки-но відкрила готель і не мала в достатній кількості ні готівки, ні кредитів,— це в неї появилася пізніше. А коли вона стала мати і гроші, і кредит, становище на біржі змінилось. Одна з найбільших періодичних криз наприкінці дев'ятнадцятого та початку двадцятого століття зачіпила й Австро-Угорську монархію. Вартість цінних паперів Лотики почала то підніматись, то опускатись, мов пилюка на вітрі. Читаючи щотижня віденський «Меркур» про біржові курси, вона плакала від люті. Всіх прибутків від готелю, які були тоді ще досить високими, не вистачало, щоб заповнити порожнечу, що виникала внаслідок падіння всіх цінностей. Тоді вона пережила важку нервову недугу, що тривала цілих два роки. Вона ніби одуріла. Коли розмовляла з людьми, не чула, що вони кажуть, і не думала, що сама говорить. Дивилася їм в обличчя, але не бачила їх, перед нею пробігали дрібні стовпці «Меркура», які мали їй принести щастя або нещастя. Тоді вона почала купувати лотерейні білети. Коли вже все у житті залежить від долі і гри випадку, то хай так буде до кінця. Вона придбала лотерейні білети всіх країн. Їй вдалося закупити одну чверть білетів великої іспанської різдвяної лотереї з головним виграшем в 15 000 000 песет. Вона тремтіла перед кожним тиражем; плакала над таблицями виграшів і молила бога зробити чудо, щоб на її білет припав головний виграш. Але ніколи не виграла.

Сім років тому зять, Цалер, одружився і заснував з двома багатими пенсіонерами в місті «Нове молочне товариство». Три п'ятих частини основного капіталу дала Лотика. Діло було задумане велике. Розраховували, що перші успіхи, яких не могло не бути, привернуть до себе увагу ділків з інших міст, навіть за межами Боснії. Але саме тоді, коли підприємство перебувало в перехідному і критичному стані, настала анексійна криза. Це розвіяло всі сподівання на залучення нових капіталів. Становище в прикордонних краях стало таким непевним, що люди почали забирати вже вкладені в це діло капітали. Через два роки товариство зазнало повного краху й було ліквідоване. Лотика примушена була продати найкращі і найцінніші папери, якими були акції сараєвської броварні

та тулзанської фабрики соди «Солвай», щоб покрити збитки.

Разом з фінансовими невдачами прийшли, наче були зв'язані з ними, і сімейні турботи та розчарування. Правда, одна дочка Цалера, Ірена, несподівано добре вийшла заміж (придане дала Лотика). Але її старша сестра, Мина, залишилась невіданою. Озлоблена заміжжям молодшої сестри, не маючи женихів, вона завчасно стала дратівливою і злою старою дівою, яка робила життя в сім'ї та роботу в готелі ще важчою і нестерпнішою, ніж це було досі. Цалер, який ніколи не відзначався активністю і спритністю, став ще більше обважнілим та нерішучим і жив у сім'ї, мов німий і добре вихований гість, від якого не було ні користі, ні шкоди. Хвороблива дружина Цалера, Дебора, вже літня жінка, народила дефективного хлопчика. Тепер йому було вже десять років, але він не міг ні виразно говорити, ні стояти на ногах, тільки мугикав і лазив рачки. Цей нещасний хлопчик був доброю і ласкавою дитиною, він судорожно тримався своєї тітки Лотики і любив її далеко більше, ніж рідну матір, так що Лотика, крім усіх своїх клопотів та справ, турбувалася ще й про нього: годувала, одягала і вкладала спати. Коли вона дивилася на цього маленького каліку, в неї боліла душа, що справи йдуть погано і вона не має грошей послати його до Відня, до відомих лікарів, чи в якийсь лікувальний заклад, або що не стаються чудеса і що вроджені каліки не виліковуються божою волею, в нагороду за добрі діла та молитви.

Завдавали їй також багато клопоту та розчарувань і галицькі родичі, яким вона в щасливіші роки допомагала вчитись та одружуватись. Були серед них і такі, що вже мали сім'ї, налагодили свої діла й понаживали добра. Від них Лотика акуратно одержувала привітання, вдячні шанобливі листи та регулярні вісті про сім'ю. Але Апфельмаєри, яких Лотика вивела в люди, не допомагали й не підтримували своїх бідних родичів, що народжувались і виростали в Галичині; вони, оселившись у чужих містах, піклувались лише про себе та про своїх дітей, наче для них найбільший успіх полягав у тому, щоб чим скоріше забути Тернопіль та бідне і обмежене середовище, якого вони щасливо позбулись. А Лотика вже не могла відривати від себе, як колись, гроші і допомагати темній тернопільській бідноті. Вона ніколи не лягала

і не вставала так, щоб з жалем не подумати, що тепер хтось з її родичів там, у Тернополі, безнадійно і назавжди загруз у неувті, грязюці, ганебних злиднях, які вона сама добре пізнала і проти яких боролася цілий свій вік.

Але й ті, кого вона поставила на ноги, завдавали їй чимало жалю і викликали в неї незадоволення. Найщасливіші з них, досягнувши перших успіхів і хороших перспектив, збочили з вірного шляху і посковзнулися. Дочка її сестри, обдарована піаністка, яка за допомогою та завдяки наполяганням Лотики закінчила віденську консерваторію, кілька років тому отруїлася під час своїх перших і найбільших успіхів; ніхто так і не дізнався, чого саме.

Один з племінників, надія сім'ї і гордість Лотики, — Альберт, відмінно закінчив гімназію й університет і тільки тому, що був євреєм, йому не присудили звання «*Sub auspiciis regis*»¹ і не дали цісарського персня, на що потай сподівалася Лотика. Та коли вже він як єврей не міг стати високим чиновником, що найбільше відповідало її амбіції, то вона хотіла б його бачити відомим адвокатом у Відні або у Львові. В цьому вона вбачала нагороду за свої жертви, принесені заради його навчання. Але й тут довелося їй пережити гірке розчарування. Молодий доктор права став журналістом і членом соціалістичної партії, і саме того крайнього крила, що організувалося під час віденського загального страйку в 1906 році. І Лотика своїми власними очима мусила прочитати у віденських газетах, що, «в зв'язку з очищенням Відня від революційних чужоземних елементів, висланий, після відбуття кари — двадцятиденного арешту — відомий єврейський бунтівник, доктор Альберт Апфельмайер». Говорячи мовою вишеградців, це означало те саме, що піти у гайдуки. Через кілька місяців вона одержала від свого дорогого Альберта листа, в якому сповіщалося, що він емігрував і тепер живе в Буенос-Айресі.

В ці дні Лотика не знаходила спокою навіть у своїй кімнаті. З листом у руках вона підходила до сестри та зятя і у відчаї, ошалівши від горя, кричала просто в обличчя сестри Дебори, яка вміла тільки плакати:

¹ «*Sub auspiciis regis*» — під охороною короля (лат.). — Прим. перекладача.

— Що з нами буде? Питаю тебе, що з нами буде, коли ніхто не спроможний сам ні поворухнутись, ні навіть кроку зробити! Як тільки пересташ його тримати за руку, він падає. Що з нами може бути? Ми прокляті, от що!

— Боже мій, боже! — зітхала нещасна Дебора, проливаючи рясні сльози, не знаючи, що відповісти на запитання Лотики. Лотика й сама не знаходила відповіді, складала руки і здіймала очі до неба, але не плаксиво й перелякано, як сестра, а гнівно й шалено.

— Соціалістом став! Со-ці-а-ліс-том! Не досить того, що ми євреї, то ще й це маеш! О великий єдиний боже, чим я перед тобою так завинила, що ти так мене караеш? Став со-ці-а-ліс-том!

Вона оплакала Альберта, наче покійника, і більше про нього не говорила.

Через три роки після цього одну з племінниць дуже вигідно віддали заміж у Пешт. Лотика потурбувалася про посаг і винесла на своїх плечах моральну кризу, яку викликало це заміжжя у великій сім'ї тернопільських Апфельмайерів, багатих тільки на дітей та непохитні релігійні традиції. Жених племінниці був багатим біржовиком, християнином-кальвіністом; він поставив умовою одруження перехід дівчини в його віру. Батьки її заперечували, але Лотика, маючи на увазі інтереси цілої сім'ї, твердила, що важко з стількома людьми пливати на кораблі проти течії і що для порятунку решти пасажирів треба дещо з вантажу і в море скинути. Вона підтримала дівчину, і її слово було вирішальним. Дівчина вихрестилась і одружилася. Лотика сподівалася з допомогою цього зятя ввести в діловий світ Пешта ще когось з своїх підростаючих племінників або племінниць. Але лиха доля повернула так, що на першому ж році одруження багатий пештянський біржовик помер. Молода дружина від горя мало не збожеволіла. Минали місяці, а її хвороба не проходила. І пройшло вже чотири роки, як молода вдова живе в Пешті, цілком поринувши в своє велике горе; її хвороба нагадувала тихе божевілля. Велику, багату опоряджену квартиру вона наказала затягнути чорною матерією; щодня ходила на кладовище, сідала біля могили чоловіка й читала йому тихо й уважно, від початку до кінця, списки біржових курсів кожного дня. На всі намагання відвернути її від цього й вивести з летаргічного стану вона лагідно відповідала, що небіжчик

любив це над усе і що цифри курсів для нього — найсолідша музика, яку він тільки знав.

Отак нитки долі багатьох людей переплелися в цій невеличкій кімнаті. В багатогалузевому діловодстві Лотика було багато рахунків, багато сумнівних рахунків, назавжди списаних і перекреслених. Та принцип ведення справ залишився той же самий. Лотика стомилась, але не втратила завзятості. Після кожного збитку та невдачі вона опановує себе, зціплює зуби й продовжує захищатись. Бо всі її зусилля останніх років зводяться до захисту; зараз вона захищається з тою ж самою впевненістю, з якою колись наживала й заможніла. В готелі вона — «чоловіча голова», а для цілого міста — «тітка Лотика». І тут, і по цілому світу ще є багато таких, хто чекає на її допомогу, пораду або бодай на добре слово, не думаючи про те, чи втомлена Лотика чи ні. А вона й справді втомлена більше, ніж хто б міг підозрювати, більше, ніж це вона сама усвідомлює.

Невеличкий дерев'яний годинник на стіні пробив годину. Лотика важко підвелася, тримаючись руками за попереk, обережно погасила на столику велику зелену лампу і дрібними, старечими кроками, якими вона ходила тільки в своїй кімнаті перед сном, пішла спати.

Над заснулим містом залягла суцільна пільма.

XXI

Нарешті настав 1914 рік, — останній рік хроніки міста на Дрині. Він прийшов, як і всі попередні, спокійною ходою, але в супроводі глухого гуркоту все нових і надзвичайних подій, які, наче хвилі, бігли одна за одною.

Багато посланих-богом років пронеслося над містом та його мостом і багато їх ще мине. Були і будуть вони різні, але 1914 рік назавжди залишиться виключним, принаймні для тих, хто його пережив. Ці люди певні, що ніколи, скільки б не розповідали і не писали про це, ніхто не в силі розповісти всього, що можна було тоді бачити на самому дні долі багатьох людей, поза межами часу й подій. Хто зможе розповісти (так думали вони) про ці величні потрясіння, що раптом охопили не тільки живих людей, але і все навколо — цілі країни й міста. Як описати людські переживання — від сліпого тваринного страху до самовбивчого захоплення, від найнижчих кровожерливих, розбійничих інстинктів до найвищих подвигів святого пожертвування заради любові до людей, в яких людина підноситься сама над собою і на мить сягає сфер вищого світу, де панують інші закони. Ніхто ніколи про це не розповість, бо той, хто це бачив і пережив, той зацікавлений, а мертві не можуть говорити. Це факти, про які не розповідають і які забувають. Бо коли б їх не забували, як би вони могли повторюватися?

Влітку 1914 року, коли вершители долі багатьох людей, після гри в загальне виборче право, поставили населення Європи перед раніш підготовленими умовами загального військового обов'язку, місто являло собою невеличкий, але красномовний взірєць перших симптомів за-

хворювання, яке з часом стало європейським, а пізніше і всесвітнім. Це був час на грані двох історичних епох, причому багато ясніше можна було бачити кінець епохи, що завершувалась, ніж початок нової, що відкривалася. Тоді для насильства шукали виправдання, а для звірства знаходили якусь назву, позичену з арсеналу минулих століть. Усе, що тоді відбувалося, зберігало і вигляд вдаваного достоїнства і привабливості новизни, — ту жахливу, короткочасну, невловиму привабливість, яка пізніше так раптово зникла, що й ті, хто її тоді дуже гостро відчував, аж ніяк не міг поновити її в своїй пам'яті.

Та про все це ми згадуємо тут лише побіжно. Поети та вчені майбутніх епох будуть вивчати, тлумачити, воскресити всі ці обставини такими засобами і з такою ясністю, свободою та сміливістю духу, що набагато перевищуватимуть наші. Ім, певно, вдасться знайти пояснення і для цього дивного року і визначити його справжнє місце в історії світу та в розвитку людства. Але в даному разі він для нас є, передусім, вирішальним роком для моста на Дрині.

Літо 1914 року залишиться в згадці тих, хто його пережив, як найсвітліше, найкраще і найбільш пам'ятне літо, бо в їх свідомості воно сяє й полум'яніє на велетенському темному обрії страждань і нещастя, що простяглися в безкрайність.

Це літо справді почалося добре, значно ліпше, ніж попередні. Слива вродила, як ніколи, і жита віщували багатий врожай. Після тривожного десятиліття люди сподівалися, що хоч цей рік буде спокійний, благополучний, який у всіх відношеннях мав виправити збитки та утруднення попередніх років. (Найважчим і найтрагічнішим з усіх людських недоліків є цілковита нездатність людини передбачати майбутнє, що йде врозріз з усіма її обдаруваннями, навиками та знаннями).

У цей надзвичайний рік, з особливо щасливою і повільною взаємодією сонячного тепла та вологості ґрунту, широка долина забуяла від достатку життєдайних сил. Земля набрякла, і все, що було на ній, росло, викидало бруньки, вкривалося листям, цвіло й давало багаті плоди. Добре можна було бачити цей подих родючості, який висів, наче тепла синювата імла, над кожною борозною і над кожним стеблом. Важко ступали корови і кози, розставляючи задні ноги від налитого і набряклого вимені.

В річці появилася така сила-силенна риби, яка щороку на початку літа табунцями припливає в Рзав, щоб тут у гирлі нереститись, що на мілинах діти відерцями зачерпували її й викидали на берег. Навіть шпаристий камінь моста відволожився і набубнявів, мов живий, від якоїсь сили та достатку, які били з землі й висіли в повітрі над містом, наче життєдайна пара, в якій все краще дихає і швидше росте.

Таке літо не часто траплялось у вишеградській долині. Але коли надходило, тоді люди забували про всі минулі лиха і не думали про те, що може ще щось впасти на їх голови, а жили повнокровним життям цієї долини, на яку зійшла благодать плодючості, і самі ставали учасниками цієї роботи вологи, теплоти та буяючих соків.

Навіть селянини, який завжди знаходить причину на щось поскаржитись, мусив був визнати, що цей рік видався врожайним, тільки до кожної похвали додавав: «Коли так буде і далі...» Базарні торговці заметушились, наче бджоли та джмелі біля квіткових чашечок; розходились по селах навколо міста і давали завдатки за жито на пні та за сливи, що ще не встигли поспіти. Селянини, схвилюваний такою навалою хитрих покупців та небувалим врожаєм, стояв біля рясного фруктового дерева, що згнивалося від плодів, або біля ниви, що хвилювала, і не міг бути достатньо обережним і стриманим при розмові з городянином, який втомився, йдучи до нього. Ця обережність і стриманість надавали його обличчю напруженого і заклопотаного виразу, схожого, як брати-близнята між собою, на ту сумну маску, якої набирають обличчя селян в неврожайні роки.

До багатих і відомих купців селяни приходили самі. Крамниця купця Павле Ранковича в базарні дні була переповнена селянами, яким потрібні були гроші. Багато селян заходило також у крамницю купця Санто Папо, який вже давно став першим серед вишеградських євреїв. (Незважаючи на те, що вже давно існували банки і можна було користуватись іпотечним кредитом, селяни, особливо старі люди, воліли брати в борг за стародавнім звичаєм у міських купців, у яких купували крам і в яких брали в борг ще їх батьки).

Крамниця купця Санто — одна з найбільших і найсолідніших на вишеградському ринку. Вона вимурована

з міцного каменю, з грубими стінами, з долівкою, вистеленою кам'яними плитами. Важкі двері та віконниці в ній обковані залізом, а на високих і вузьких вікнах товсті, густо переплетені ґрати.

В передній частині крамниці вздовж стін тягнулись дерев'яні полиці, на яких було багато емальованого посуду. Під надзвичайно високою стелею, ледве видні у темноті, висіли легші товари: різного розміру ліхтарі, кавейники, клітки, мишоловки та інші плетені з дроту речі. Все це пов'язане було великими гронами. Біля довгого прилавку стояли ящики з цвяхами, мішки з цементом, гіпсом та різними фарбами, мотики, лопати, кирки без держаків, нанизані, мов важке намисто, на дріт. По кутках — великі бляшані посудини з гасом, лаком, терпентином та олифою. Тут навіть серед літа прохолодно і навіть опівдні темнувато.

Але більша частина товарів знаходиться в приміщеннях, розташованих у задній частині крамниці, куди ведуть низькі залізні двері. Тут лежать важкі товари: залізні печі, обіддя, ломи, плуги, лемеші та інше велике знаряддя. Все це складене у високі купи, так що поміж них можна проходити лише вузькими проходами, наче між високими стінами. Тут панує вічна темрява, і без ліхтаря сюди не заходять.

Від важких мурів, від кам'яної долівки та нагромадженого заліза віє холодний і пронизливий подих каміння та металу, який нічим не можна ні розвіяти, ні зігріти. Цей подих речей на протязі кількох років перетворював рум'яних, жвавих хлопчаків-попихачів на мовчазних, блідих і брезклих; тут вони навчались заощадливості і потім довгі роки служили прикажчиками на одному місці. Безумовно, таке повітря було важким і шкідливим також і для хазяїв, але в той же час воно було для них солодким і дорогим, бо давало відчуття власності, нагадувало про прибутки та джерело багатства.

Людина, яка сиділа тепер у передній частині цієї холодної напівтемної крамниці за невеличким столиком біля великої сталеві каси марки «Вертгайм», зовсім не була подібна до того буйного і жвавого Санто, який тридцять років тому змінив так по-хазяйському вигукнути: «Рому Джоркану!» Його змінили і роки і робота в крамниці. Він поповнішав і обважнів, обличчя в нього пожовкло; навколо очей лягли темні кола, що спускалися

до половини щік; зір у нього послабшав, чорні вирячкваті очі дивилися з-за окулярів з товстими скельцями та з металевою оправою суворо й перелякано. Він ще носив вишневого кольору феску, як єдину згадку про колишній турецький одяг. Його батько, купець Менто Папо, маленький сивий дідок вісімдесяти років, був ще досить бадьорий, але бачив вже погано. Він заходив до крамниці лише в сонячний день. Своїми слізливими очима, які з-за товстих окулярів, здавалося, ось-ось витечуть, він поглядав на сина, що сидів біля каси, на онука за прилавком, вдихав повітря крамниці і повільним кроком знову повертався додому, тримаючись правою рукою за плече десятирічного правнука.

Санто мав шість дочок і п'ять синів; більшість з них вже виходили заміж і поженилися. Його найстарший син Рафо вже сам мав дорослих дітей і допомагав батькові в крамниці. Один з синів Рафо, який носив ім'я діда, вже поступив до сараєвської гімназії. Цей блідий, короткозорий і худорлявий хлопчик, який вже восьми років на шкільних святах досконало декламував вірші Йови Змая¹, взагалі вчився погано, не любив ні ходити до синагоги, ні допомагати під час канікул в крамниці діда і говорив, що хоче піти в артисти або стати кимсь іншим, славним і незвичайним.

Купець Санто сидів над великою, вже досить потертою й засмальцьованою рахівничою книгою з абетковим реєстром, а біля нього на ящику від цвяхів примостився навпочіпки селянин Ібро Джемалович з Узваниці. Санто Папо підраховує, скільки Ібро вже винен йому, і, виходячи з цього — скільки і на яких умовах може одержати зараз під новий врожай.

— Сінкуента, сінкуента і очо... сінкуента і очо, сесіента і трес...² — шепоче купець Санто, підраховуючи по-іспанськи.

А селянин дивиться на нього, заклопотано вичікуючи, начебто йдеться про якесь ворожіння, а не про рахунок, який він знає напам'ять до останнього шеляга і держить в голові навіть уві сні. Коли Санто, підраховувавши, сказав суму боргу з процентами, селянин, щоб виграти час і про

¹ Змай Йован Йованович (1883—1904) — відомий сербський поет. — Прим. ред.

² П'ятдесят, п'ятдесят вісім... п'ятдесят вісім, шістдесят три.

себе порівняти підрахунки Санто з своїми, повільно процідив крізь зуби:

— Невже стільки?

— Стільки, Ібрагиме, аж ніяк не менше,— відповідає, як завжди в таких випадках, купець Санто.

Після узгодження і встановлення дотеперішнього боргу, селянинові треба просити нової позики, а Санто повинен викласти свої можливості та умови; але зробити це було не легко, тут потрібен час. Тоді між ними зав'язувалась розмова, яка була до подробиць схожа на розмову, яку п'ятдесят років тому вели на цьому самому місці батько цього Ібро з Узваниці з батьком Санто—Менто. Справжній і головний предмет розмови починався після потоку слів, які самі по собі нічого не значать і здаються цілком зайвими, майже безглуздими. Недосвідчена людина, яка з боку дивилася б на співбесідників і слухала їх, не могла б і подумати, що йдеться тут про позику та гроші. Так принаймні часом здавалося.

— Вродила слива та й взагалі всяка садовина, як ні в одному повіті,— казав Санто,— буде рік, якого давно не було.

— Еге, слава богу, добре вродило; та коли дасть аллах і так потриває, то буде і садовина, і хліб — не може не бути. Тільки хтозна, які будуть ціни,— говорить заклопотано селянин, розгляджуючи пальцем шов на штанях з грубого зеленого сукна і дивлячись спідлоба на Санто.

— Зараз не знаєш, а коли принесеш у Вишеград, будеш знати. Знаєш, як кажуть: ціна в руках хазяїна.

— Воно-то так. Коли бог дасть, щоб достигло,— знову обумовлює селянин.

— Вірно, без божої волі справді нічого не зібрати і не зжати. Даремно людина трусить над тим, що посіяла, даремно, коли нема божого благословення,— додає Санто, показуючи рукою вгору, звідки повинно прийти це благословення, кудись на високу чорну стелю крамниці, під якою висіли бляшані сільські ліхтарі різного розміру та снопи інших дрібних товарів.

— Даремно! Вірно говориш,— зітхає Ібро.— Посадить людина або посіє і це, їй-богу, все одно, що вона пустила насіння за водою. І окопуєш, і прополюєш, і підрізуєш, і поливаєш. Та марно працюєш: коли не суджено, ніякої користі від цього не матимеш. Але коли бог цього літа

збереже врожай, ніхто не поскаржиться: можна буде і жити, і борги заплатити, і знову взяти позику. Аби тільки бог дав здоров'я!

— Так, так. Здоров'я — перш за все. Хіба можна щось порівняти із здоров'ям? Таке безглузде це життя. Дай людині все, а забери в неї здоров'я — то це так, ніби ти їй нічого не дав,— підтверджував Санто, спрямовуючи розмову в новому напрямі.

Тоді селянин викладає свої погляди на здоров'я, такі ж загальновідомі, як і погляди Санто. На мить здається, що вся розмова загрузне в цих незначних ділах та загальних висловленнях. Але у відповідну хвилину вона, за якимись неписаними стародавніми правилами, повертається до вихідної точки. Тільки тоді починали говорити про нову позику, про її суму, проценти, терміни та спосіб виплати. Домовлялися довго, голосно сперечаючись, потім замовкали, кінець кінцем прийшовши до згоди. Тоді Санто вставав, виймав з кишені ключі на ланцюжку і, не відстібуючи їх, відмикав касу, яка спочатку клацала, тоді поволі й врочисто відчинялась, а потім, як і всі великі каси, закривалася з тонким металевим звуком, що нагадував зітхання. Санто заклопотано й уважно відраховував селянинові гроші до останнього мідного гелера, якось сумно і врочисто. А тоді зовсім іншим голосом, значно жвавіше запитував:

— Ну як, вірно? Ти задоволений, Ібро-аго?

— Авжеж що задоволений, спасибі,— говорив тихо й задумливо селянин.

— Хай бог дає, щоб тобі щастило і ми й надалі з тобою в дружбі жили та здоровими були,— закінчував Санто вже зовсім жваво й весело і послав онука через дорогу на кафану, щоб той приніс двісклянки кави — склянку гіркої і склянку солодкої.

А перед крамницею вже чекав своєї черги інший селянин, у такій же справі і з приводу таких же розрахунків.

Разом з цими селянами та їх надіями на майбутні жнива та збір садовини проникав у глибину крамниці Санто теплий густий подих надзвичайно врожайного року. Від цього подиху на сталевій зеленій касі з'являлися крапельки роси, а Санто відтягав вказівним пальцем комір сорочки навколо гладкої, жовтої й м'якої шиї і, похукавши на скельця окулярів, витирив їх хусточкою.

Так, літо мало бути чудовим.

Але самий початок цього благословенного літа затьмарила зловіща тінь страху і суму. Напровесні в невеличкому містечку біля колишнього турецько-австрійського, а тепер сербсько-австрійського кордону — Уваці почалася пошесть черевного тифу. Оскільки це сталося при кордоні, а два випадки захворювання були і в жандармській казармі, туди виїхав вишеградський військовий лікар Балаш з санітаром та необхідними ліками. Лікар відразу вжив рішучих заходів, щоб хворі були ізольовані, і сам простежив за їх доглядом. Так, з п'ятнадцяти хворих померли тільки двоє; пошесть обмежилася містечком Уваці і була погашена ще з самого початку. Останнім захворів сам лікар Балаш. Незрозуміла причина його зараження, швидкий перебіг хвороби, несподівані ускладнення й нагала смерть — все це несло в собі виключний трагізм.

Зважаючи на небезпеку пошесті, молодого лікаря довелось поховати в Уваці. На похорон прибула пані Бауер з чоловіком і кількома офіцерами. Вона поставила на могилі лікаря пам'ятник з грубо обтесаного каменя і відразу ж після цього залишила чоловіка і Вишеград. В місті говорили, що вона поїхала до якогось санаторію біля Відня. Правда, про це шепталися лише дівчата, а старші люди, як тільки минула всяка небезпека й були відмінені всі заходи, пов'язані з пошестю, забули і про лікаря, і про полковницю. Недосвідчені й неосвічені міські дівчата не знали точно, що саме означає слово «санаторій», але добре розуміли, в чім справа, коли двоє вештаються по стежках та схилах, як до недавнього часу це робили лікар та дружина полковника. І, вимовляючи під час секретних дівочих розмов про нещасну пару це чужоземне слово, вони уявляли собі те, що зветься санаторієм, якимось таємничим, далеким і сумним місцем, де гарні й грішні жінки спокують свою недозволену любов.

А надзвичайно багате й щедре літо розцвітало й достигало на полях та пагорбах навколо міста. Ввечері вікна в офіцерському казино над рікою біля моста були широко відчинені й освітлені так само, як і минулого літа, тільки тепер з них не було чути звуків скрипки та рояля. В колі кількох офіцерів за своїм столом сидів полковник Бауер — добродушний, усміхнений і спитілий від літньої спеки та червоного вина.

На брамі теплими ночами сиділа й співала міська мо-

лодь. Наближався кінець червня і, як кожного року, вже чекали приїзду гімназистів та студентів. У такі ночі тим, хто сидів на брамі, здавалося, що час стоїть, а життя біжить і тече далі — нескінченне, багате й легке, що неможливо й передбачити, до якої межі буде тривати воно й квітнути.

Головні вулиці в нічну пору були освітлені, бо вже навесні цього року в місто провели електрику. Рік тому в двох кілометрах від міста, на березі річки збудували лісопильню, що працювала на електричному струмі, а поруч з нею фабрику по переробці обрізків смереки в терпантин та каніфоль. Фабрика уклала угоду з містом, що своєю станцією буде освітлювати міські вулиці. Так зникли зелені ліхтарі з газовими лампами, кудись подівся і високий Ферхат, який чистив їх і запалював. Головна вулиця, що тягнеться через ціле місто від моста до нового кварталу, була освітлена великими лампами з молочнобілого скла, а на сусідніх вулицях, що вели ліворуч і праворуч і петляли навколо Биковца або підіймалися на Мейдан та Околиште, горіли звичайні невеличкі лампочки. Між цими ланцюгами однакових вогників темніли двори, а на пагорбах — розлогі сади.

В одному з таких садів сиділи вчителька Зорка та Никола Гласинчанин.

Непорозуміння, що трапилось між ними минулого року, коли під час канікул з'явився Стикович, тривало довго, майже до Нового року. Тоді, як і кожного року, в Сербському будинку почалася підготовка до дня св. Сави концерту і спектаклю. В них брали участь Зорка і Гласинчанин; повертаючись додому з репетиції, вони вперше від минулого літа заговорили. Ці розмови спочатку були короткі, сухі і стримані. І все ж таки вони не переставали бачитись і розмовляти, бо молодь більше любить любовні сварки, хай найгірші й найбезнадійніші, ніж самотність і нудьгу без любовних інтриг та мрій. Якось під час цих нескінченних суперечок вони помирилися, самі не помітивши, як і коли. Тепер у ці літні ночі вони зустрічалися регулярно. Ще інколи ставала між ними постать відсутнього Стиковича, і знову спалахувала колишня сварка, але вона їх не роз'єднувала і не віддаляла одне від одного; примирення їх ще більше зближувало.

Тепер вони сиділи в п'ятні теплої ночі на старому поваленому стовбурі горіха і, думаючи кожне про щось своє,

дивилися на вогники внизу, в місті, біля ріки, яка одно-манітно шуміла. Гласничанин, який досі довго говорив, раптом замовк. Зорка мовчала цілий вечір, мовчала так, як уміють мовчати тільки жінки, коли вони в собі розгадують свою любовну журу, яка для них важливіша й найзначніша за все у житті.

Минулого літа, коли з'явився Стикович, вона подумала, що перед нею назавжди відкривається безмежний рай, щастя, в якому повна єдність почуттів та згода бажань і думок виражається в солодкому поцілунку, що триває ціле людське життя. Але ця ілюзія недовго жила; хоч Зорка була недосвідчена й захоплена, проте не могла не помітити, що Стикович швидко запалюється, але так само швидко й гасне — за якимись власними законами, без жодного зв'язку з нею, з тим, що вона вважала більшим і важливішим і за себе, і за нього. Він виїхав, майже не попрощавшись з нею. Вона залишилася в тяжкому нерозумінні, від якого страждала, наче від прихованої рани.

Лист, що надійшов від нього, дуже нагадував його вчинки; це був взірець літературного стилю, поміркований, наче думка адвоката, і прозорий, наче порожній скляний посуд. В листі говорилося про їх любов, але так, наче вони вже сто років, як славні покійники, лежать у своїх могилах. У відповідь на її ширий і теплий лист, якого вона йому написала, надійшла листівка. «В ділах і турботах, що мене пригнічують і терзають, я думаю про тебе, наче про тиху вишеградську ніч, сповнену шуму ріки й пахощів невидимих трав». Оце й усе. Даремно дівчина намагалася пригадати, коли вона чула цей шум ріки й відчувала пахощі невидимих трав. Це існувало тільки в його листівці. Принаймні вона не пам'ятала цього; а він, очевидно, забув про все, що було між ними. Розум у неї мутився від думки, що обманулася і що її обманули; тоді вона знову втішала себе чимось таким, про що й сама не знала, що воно таке, хапаючись за малоюмовірні докази: «Його важко зрозуміти, — запевняла вона сама себе, — чужий, холодний, самолюбивий, обачливий, але, можливо, всі талановиті чоловіки такі». Однак все це більше було схоже на муку, ніж на любов. Глибоко страждаючи і терзаючись, вона відчувала, що весь тягар кохання, яке викликав він, лежить на ній, а він зникає десь у далекій імлі, про яку вона не сміє думати. Адже закохана жінка, навіть і тоді, коли цілком розчаровується, любить своє

кохання, мов ненароджену дитину. Перемігши себе, вона не відповіла йому, але після довгого двомісячного мовчання знову надійшла листівка. Він писав з якоїсь гірської вершини в Альпах. «На висоті двох тисяч метрів, оточений людьми різних національностей, що розмовляють різними мовами, я споглядаю безмежні простори і згадую тебе і минуле літо». Цього було досить і для її невеликого досвіду. Коли б він написав: «Я тебе не любив, не люблю і ніколи не зможу полюбити», і тоді їй не було б ні ясніше, ні болісніше. Адже кінець кінцем мова йшла про кохання, а не про далекі спогади і не про те, з якої височини над морем людина пише і які люди оточують її та якими мовами вони говорять. Кохання нема!

Сирота, без батька й матері, Зорка виросла у Вишеграді в сім'ї своїх родичів. А коли закінчила в Сараєві вчительську школу, одержала місце у Вишеграді й повернулася в ту ж саму хату заможних, але простих людей, з якими її ніщо не пов'язувало.

Зорка зблідла, обезсиліла, замкнулася в собі, але не звиріла своїх переживань нікому і не відповіла на його рідвяне поздоровлення, таке ж коротке, холодне, але щодо стилю бездоганне. Хотіла самотужки, без будь-якої допомоги й розради розібратися в своїй ганебній провині, але слабка, приголомшена, недосвідчена молода дівчина все більше заплутувалась в складній сітці своїх переживань і надій, своїх думок про його незрозумілу й нелюдську поведінку. Коли б вона могла з кимось поговорити, порадитись, їй, безперечно, стало б легше. Але сором не дозволяв їй цього. І так їй часто здавалося, що ціле місто знає про її розчарування і що на неї кидають зловтішні і глузливі погляди, коли вона проходить головними вулицями Вишеграда. Не чекаючи пояснень від людей і не знаходячи їх у книгах, вона сама також не могла ні в чому розібратися. Якщо він її справді не кохав, то навіщо під час літніх канікул йому потрібна була ця комедія пристрасних слів та запевнень? Як могла статися ця сцена на шкільній парті, яку можна виправдати лише коханням, без якого вона така ганебна? Хіба ж можна припустити, що існують люди, які так мало шанують і себе, і інших, і які так легко вдаються до такої гри? Що їх примушує до цього, якщо не кохання? Що ж тоді означало його полум'яні погляди, його гарячий уривчастий погляд і палкі поцілунки? Що це таке, якщо не кохання? Ні,

тут не було кохання! Це вона бачить виразно, надто виразно! Та знову-таки в цим вона не може остаточно і по-справжньому погодитися. (Хіба ж хтось колись з цим міг погодитися?)

Природним кінцем всіх цих терзань була думка про смерть, яка завжди чигає на початку і в кінці нашої мрії про щастя. «Вмерти,— думала Зорка,— ніби випадково впасти з моста в ріку, не попрощавшись і не залишивши листа, без признання і приниження». «Вмерти!» думала вона в останню хвилину перед сном і відразу ж після сну, в хвилини найжвавіших розмов, коли вона весело посміхалась. Все в ній говорило і повторювало одне і теж: «Вмерти! Вмерти!», але вона не вмирала, а жила з тими нестерпними думками в голові.

Полегшення прийшло звідти, звідки вона найменше могла чекати. З наближенням різдвяних свят її приховане страждання дійшло до краю. Такі думки, такі запитання, що залишаються без відповіді, отруюють і нищать людину більше, ніж хвороба. Всі — родичі, директор школи, розумна багатодітна людина, помітили в ній велику перемену, і всі, занепокоївшись, порадили їй лікуватися.

Випадково саме тоді почалися репетиції спектаклю, і після кількох місяців вона вперше знову заговорила з Гласинчанином, який досі уникав зустрічей і розмови з нею. Але теплота, яка звичайно панує під час наївних, але щирих театральних та музичних репетицій в невеличких містах, а крім того світлі холодні ночі, якими вони поверталися додому, — все сприяло тому, що двоє молодих людей, які в свій час посварилися, почали знову зближатися одне з одним. Дівчину примушувала до цього потреба полегшити свої страждання, а юнака — його щира й глибока любов, яка легко все прощає й забуває.

Перші слова, звичайно, були холодні, сухі, двозначні, а перші розмови — довгими нескінченними поясненнями. Та й це приносило дівчині полегкість. Вона тепер могла відкрити людині своє глибоке, приховане горе, хоча й не зізнаючись про те, що було найтяжчим і найганебнішим. Гласинчанин говорив довго і піднесено, але обережно і тепло, щоб не вразити її. Навіть про Стиковича він не висловлювався гостріше, ніж у цьому була потреба. Його думка про цього юнака була такою, яку він висловив йому однієї ночі на брамі, — коротка, сувора й нещадна. Стикович егоїст, потвора, людина, яка не може

любити нікого і яка, поки житиме, сама мучитиметься, не задовольняючись собою, і інших буде мучити, хто обманеться і стане йому близьким. Про свою любов Гласинчанин багато не говорив, але вона відчувалася в кожному його слові, погляді й русі. Дівчина слухала його здебільшого мовчки. Все імпонувало їй у цих розмовах. Після кожної такої зустрічі її думки прояснювались, і вона заспокоювалась. Уперше після стількох місяців вона почала відпочивати від своєї внутрішньої бурі і вперше могла не вважати себе негідним створінням. Бо слова юнака, сповнені любові й поваги, переконували її в тому, що вона не загинула без вороття і що її відчай, як і тогорічна любов, — лише помилка. Його слова відвертали її від того темного світу, в якому вона вже почала гинути, повертали її до реального людського життя, в якому проти всього, або майже проти всього, є ліки й поміч. Розмови продовжувались і після дня св. Сави. Минула зима, а за нею і весна. Вони бачилися щодня. З часом дівчина ожила, зміцніла, поздоровішала, зовсім змінилася — і так швидко й природно, як це буває тільки в молодості. Настало і це врожайне неспокійне літо. Люди звикли дивитися на Зорку й Гласинчанина як на пару, що «кохається».

Правда, довгі міркування Гласинчанина, які вона раніше уважно слухала і пила, наче ліки, тепер стали для неї менш цікавими. Час від часу її починала обтяжувати потреба взаємних запевнень та словідей. З острахом і щирим здивуванням вона запитувала себе — де взялася ця близькість між ними, і згадувала, що взимку він «спас її душу» і, перемагаючи в собі досаду, вона знову слухала його, якомога уважніше, наче вдячний боржник.

Цієї літньої ночі він взяв її за руку. (Це була крайня межа його скромної сміливості). Цей дотик обдур його, теплом. В такі хвилини він ясно усвідомлював, яка вона хороша, і в той же час відчував, що гіркота і незадоволення життям перетворюються в творчі сили, здатні привести двох людей до найдалшої мети, якщо їх поєднує і підтримує любов.

Захоплений цими почуттями, він не відчував себе більше звичайним Гласинчанином, дрібним службовцем великого підприємства у Вишеграді, а якоюсь іншою людиною, впевненою, сильною, яка керує своїм життям легко і мудро, бо ця людина сповнена справжньої, великої і

самовідданої любові, хоч би ця любов і була без взаємності; бачить перед собою обрії, можливості й шляхи, які для багатьох хитрих, самозакоханих людей залишаються назавжди закритими.

Він говорив дівчині, яка сиділа біля нього:

— Думаю, що я не помиляюсь. Якщо не завдяки чомусь іншому, то завдяки тому, що я тебе не міг би обманути. Поки одні говорять і марять, а інші діють і багатіють, я спостерігаю і все ясніше бачу, що тут немає життя. Ще довго не буде тут ні спокою, ні порядку, ні корисної праці. Не створять цього ні стиковичі, ні хераки. Навпаки — буде все гірше. Треба тікати звідси, мов з будинку, що має розвалитися. Ці численні бентежні рятівники, які зустрічаються на кожному кроці, є найпевнішою ознакою того, що ми йдемо назустріч катастрофі. Коли немає можливості допомогти, треба бодай рятуватися.

Дівчина мовчала.

— Я тобі ніколи про це не говорив, але сам часто і багато думав, і дещо таки й робив. Ти знаєш, що мій друг з Околишта — Богдан Джурович — вже третій рік в Америці. Ще з минулого року я з ним листуюсь. Я тобі показував його фотографію, яку він мені прислав. Він кличе мене до себе і обіцяє постійну роботу і добрий зарібок. Знаю, що це не легко і не просто зробити, але думаю, що це можливо. Я все обмірковував і все розраховував. Я б продав усе, що маю в Околиштах. Коли б ти пристала на це, ми б якнайшвидше повінчалися і, не кажучи нікому нічого, поїхали б у Загреб. Там є компанія, яка відправляє переселенців до Америки. В Загребі ми почекали б місяць-другий, поки не одержали б від Богдана свідоцтво на право в'їзду, а тимчасом навчалися б англійської мови. Коли б, у зв'язку з моїм військовим зобов'язанням, не вдалося тут цього зробити, ми б перебравися в Сербію і звідти вирушили б. Я все зроблю, щоб тобі було якнайлегше. В Америці ми обоє працювали б — і ти, і я. Там є наші школи, для яких потрібні вчительки. Я б знайшов також роботу, бо там усе для всіх відкрито і доступно. Ми були б вільними і щасливими. Я все зроблю, якщо тільки ти хочеш... якщо ти погоджуєшся.

Тут юнак спинився. Замість відповіді, вона поклала обидві руки на його руку. Він у цьому відчув подяку. Але вона не сказала ні «да», ні «ні». Подякувала його за піклування й увагу, за його безмежну доброту і, в ім'я цієї

доброти, просила його з місяць почекати: остаточну відповідь вона дасть після закінчення шкільного року.

— Спасибі тобі, Николо, спасибі. Ти хороший, — шепотіла вона, стискаючи його руки.

Знизу, з брами, долітали до них пісні. Це співали вишеградські парубки, а можливо, вже й сараєвські гімназисти. Через п'ятнадцять днів прийдуть і студенти з університетів; не дочекавшись цього, вона не могла ні на що наважитися. Це їй завдавало біль, а найбільше — доброта цієї людини, але в цю хвилину вона не могла б сказати «так», навіть коли б її порубали на шматки. Вона ні на що не сподівалася, але хотіла ще раз побачити «людину, яка нікого не може любити». Лише один раз, а потім хай буде що завгодно. Никола чекатиме, вона знала.

Вони підвелись і, тримаючись за руки, почали повільно сходити стрімким шляхом до моста, звідки долітала пісня.

XXII

В день святого Відое сербські товариства, як і кожного року, влаштували на Мезаліні гуляння. Тут, при зустрічі двох річок — Дрини і Рзава, на високому зеленому березі, під густими горіщинами поставлені були намети, в яких продавали напої, а перед ними на тихому вогні смажили молодих ягнят. У затінку розташувалися сім'ї, які принесли з собою обід. Під навісом з свіжого гілля вже лунали голосні звуки музики. На втопаній галявині ще до обіда почали водити «коло». Танцювали наймолодші й найбільш вільні — ті, хто відразу ж, після служби божої, просто з церкви вирушили сюди, на Мезаліні.

Загальне справжнє гуляння почнеться тільки по обіді. Але «коло» зараз особливо веселе, навіть більш рухливе, ніж воно буде пізніше, коли насуне багато людей і в танок включаться молодіці, невгамовні вдівці, підлітки і воно перетвориться в строкатий і довгий, але безладний і нескладний ланцюг. У цьому невеличкому «колі» більше парубків, ніж дівчат, і воно зривається, наче впущена нитка з намистом. Все навкруги закрутилося, захвилювалося в ритм музики: повітря, густі крони дерев, білі літні хмарини, швидка вода в обох річках. Шалено закрутилася земля під ногами і навколо танцюючих, а вони намагаються тільки пристосувати до цього загального обертання рухи свого тіла. Парубки вже з дороги бігли, щоб приєднатися до танцю, а дівчата деякий час стояли збоку і дивилися на танець, наче відбиваючи такт і чекаючи на якесь таємне гасло, а потім, зігнувши коліна й схиливши трохи голову, швидко приєднувалися до кола, наче кидалися в холодну воду. Мо-

гутній струмінь життєдайної сили бив ключем з гарячої землі, підіймався по ногах танцюючих і розпливався по ланцюгу гарячих рук; а «коло» збивалося, наче одна жива істота, зігріта однією кров'ю, підхоплена одним ритмом. Парубки танцювали з відкинутими назад головами, бліді, з роздутими ніздрями, а в дівчат розчервонілись щоки; вони скромно опускали очі, боячись поглядом видати насолоду, яку вони одержували від танцю.

Вже на самому початку гуляння на краю Мезалінської рівнини, поблискуючи на полуденному сонці зброєю, з'явилися в чорних мундирах жандарми. Було їх більше, ніж в звичайному патрулі, що обходив ярмарки та гуляння. Вони прямували просто до навісу, де сиділи музиканти. Один за одним змовкли інструменти. «Коло» похитнулось і спинилося. Почулися обурені вигуки парубків. Всі ще трималися за руки. Дехто настільки був захоплений танцем, що й далі пританцьовував на місці, чекаючи, що музики знову гратимуть. Але музиканти швидко встали і почали загортати в церату свої труби і скрипки. А жандарми попрямували далі до наметів та до сімей, які то тут, то там порозташовувалися на траві. Сержант всюди вимовляв одні і ті ж слова, тихі й значущі, і вони, наче чарівна формула, відразу гасили веселість, спиняли танець, уривали розмови.

І кожний, до кого були звернені ці слова, швидко схоплювався, залишав місце і, квапливо збираючи свої речі, ішов собі геть. Нарешті розпалося й «коло» парубків та дівчат. Їм не хотілося кидати танцю, і вони аж ніяк не могли зрозуміти, що забаві й гулянню справді настав кінець. Але перед блідим обличчям і налитими кров'ю очима жандармського сержанта відступили й найзавзятіші.

Розчаровані і все ще здивовані люди поверталися широким білим шляхом, і чим ближче підходили до міста, тим більше перешіптувалися вони з тривогою і страхом про замах, що стався сьогодні вранці, — в Сараєві вбито ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружину; скрізь чекали переслідування сербів. Перед будинком конака зустріли перших зв'язаних людей, серед них і молодого священника Милана; жандарми їх вели до в'язниці.

Так друга половина літнього дня, що мав бути vroчистим і веселим, пройшла в збентеженні, тривозі й настороженому очікуванні.

На брамі замість святкового настрою і пожвавлення панувала мертва тиша. Тут уже поставили варту. Солдат у новій формі повільно походжав від кам'яної лави до того місця, де лежала залізна плита; він безперестанку робив цих п'ять-шість кроків; і щоразу, коли повертався, його багнет виблискував на сонці, наче подавав сигнал. А наступного дня на мурі, під турецьким тарихом, появилось надруковане великими літерами й облямоване жалобною рамкою офіціальне повідомлення. В ньому сповіщалось населення про вчинений в Сараєві замах на престолонаслідника й висловлювалося обурення з приводу цього злочину. Але ніхто з перехожих не зупинявся й не перечитував оголошення: всі, проходячи повз нього і повз варту, схиляли голови і поспішали далі.

З того дня на брамі залишилась варта. І все життя міста урвалось і припинилося одним рухом, як «коло» на Мезаліні і як цілий той червневий літній день, що мав бути врочистим і веселим.

Настали дивні дні, що минали в мовчазному напруженому читанні газет, перешіптуванні, в тривозі та страху, в арештах сербів та підозрілих подорожніх, у прискорених військових приготуваннях на кордоні. Літні ночі проходили без пісень, без молоді на брамі, без шепотіння закоханих пар у п'ятні. Місто було переповнене солдатами. А коли о дев'ятій годині вечора сурмачі в бараках на Биковцю та у великій казармі біля моста грали сумну мелодію відбою, вулиці майже зовсім ставали безлюдними. Погані настали часи для тих, хто кохався, бажав зустрітись і потайки поговорити.

Щодня надвечір Гласинчанин приходив до будинку Зорки. Вона чекала його біля вікна першого поверху. Тут вони недовго розмовляли, бо Гласинчанин поспішав, щоб до повної п'ятні перейти міст і повернутися в Околиште.

Так він прийшов і цього вечора. Блідий, з капелюхом у руці, він попросив дівчину вийти до воріт, щоб їй щось по секрету сказати. Зорка нерішуче спустилась і вийшла до нього. Стоячи на порозі воріт, вона була така висока, як і Гласинчанин, який схвильовано, але ледве чутно, пошепки говорив:

— Ми вирішили тікати! Цієї ж ночі. Владо Марич і ще двоє. Думаю, що все добре підготовлено, і ми перейдемо. Але, коли б не пощастило... коли б щось трапилось... Зорко!

Шепіт юнака урвався. В її здивованих очах він побачив страх і збентеження. Хлопець і сам був схвильований, наче каювся, що взагалі сказав їй про це й прийшов попрощатися.

— Я вирішив, що краще буде, коли тобі все скажу.

— Спасибі! Отже, нічого не буде з нашої... Америки!

— Ні, не «нічого». Якби ти погодилась місяць тому, коли я пропонував негайно вийти, мабуть, ми були б тепер уже далеко звідси. Але, можливо, краще, що ми не поїхали. Ти ж бачиш, що діється. Я мушу бути з друзями. Тут війна, і всім нам місце зараз — у Сербії. Так мусить бути, Зорко, це наш обов'язок. А коли я залишуся живим, і ми завоюємо свободу, можливо, не потрібно буде їхати до Америки, за море, бо ми матимем тут свою Америку, країну, в якій можна буде багато й чесно працювати, добре й вільно жити. В ній, коли ти захочеш, і для нас обох знайдеться місце. Все від тебе залежатиме. Я... думатиму про тебе, та й ти... інколи...

Тут юнак, якому не вистачало слів, підняв раптом руку і швидко погладив її густе чорне волосся. Це здавна було його найбільшим бажанням і зараз йому, наче засудженому, дозволено це здійснити. Дівчина злякано відступила, і рука повисла в повітрі. Ворота тихенько зачинились, і вже в наступну хвилину Зорка появилася у вікні, бліда, з широко розкритими очима, з судорожно переплетеними пальцями. Юнак пройшов під самим вікном, закинувши голову й повернувши до неї усміхнене, безжурне, майже красиве обличчя. Наче боячись побачити, що буде далі, дівчина відступила й зникла в кімнаті, в якій вже було темно. Тут вона сіла на ліжко, опустила голову й заплакала.

Спочатку плакала тихо, а потім все голосніше, з тяжким почуттям повної безвихідності. І чим більше плакала, тим більше знаходила причин для плачу, тим безнадійнішим здавалося їй все навколо. Ніколи не зможе вона по-справжньому, як він того заслуговує, покохати доброго й чесного Николу, який пішов від неї геть; ніколи вона не діждеться, щоб той, другий, який не може любити нікого, полюбив її; ніколи не повернуться прекрасні й веселі дні, що ще минулого року пролітали над містом; ніколи нікому з її співвітчизників не пощастить врятуватися з цього кругу темних гір, побачити Америку

і створити країну, в якій можна буде багато працювати, але добре й вільно жити. Ніколи!

Наступного дня поширилися чутки, що Владо Марич, Гласничанин та ще дехто з юнаків перебігли до Сербії. Всі інші серби з сім'ями та майном залишилися у цій закритій котловині, наче в пастці. З кожним днем над містом все більше нависала небезпека. І ось в один з останніх днів липня тут, на кордоні, знялася буря, яка з часом поширилася на цілий світ і стала згубною для стількох країн та міст, а також і для цього моста на Дрині.

Тепер у місті почалося справжнє полювання на сербів і на все, що було з ними пов'язане. Люди поділилися на переслідуваних та переслідувачів. Голодний звір, що живе в людині й не сміє показатися, поки не усунені перешкоди у вигляді добрих звичаїв та законів, тепер був випущений на волю. Знак був поданий, перешкоди усунені. Як це часто трапляється в історії людства, мовчазно були дозволені насильства і грабунки, навіть убивства, аби тільки вони робилися в ім'я вищих інтересів, під популярними гаслами, над обмеженою частиною населення, що мали визначену назву і переконання. Сучасник цих подій, з ясним розумом та доброю спостережливістю, міг бачити, як на протязі одного дня, ніби дивом, перетворювалося ціле суспільство. Протягом кількох хвилин знищений був ринок, що тримався на віковій традиції, де завжди була й прихована зненависть, і суперництво, і релігійна нетолерантність, і освячені часом брутальність та жорстокість, але одночасно були й людяність, і душевність, і почуття порядку та міри, — те почуття, яке всі злі інстинкти й грубі звички тримало в терпимих межах і кінець кінцем стримувало їх і підкоряло загальним інтересам громадського життя. Люди, які сорок років займали видне місце на ринку, зникли на протязі однієї ночі, начебто всі вони нараз вимерли разом з своїми звичаями, поняттями та правилами, які вони втілювали в собі.

Вже наступного дня, після проголошення війни Сербії, по місту почав патрулювати загін шюцкорівців. Цей на швидку озброєний загін, що мав допомагати властям в переслідуванні сербів, складався з п'яниць та інших ледарів, — в основному з тих людей, які здавна не ладили з чесними людьми та законом. Циган Хусо Кокошар, людина без честі й певного заняття, ніс якого ще в ранній молодості був спотворений ганебною хворобою, очолював деся-

ток голодранців, озброєних старими гвинтівками системи «Werndl» з довгими багнетами, і став верховою на ринку.

Перед лицем небезпеки купець Павле Ранкович як голова сербської церковно-шкільної громади разом з чотирма іншими іменитими її членами пішов до начальника повітової управи Сабляка. Це був гладкий і блідий чоловік, зовсім лисий, родом з Хорватії, нещодавно призначений на цю посаду у Вишеград. Він був схвильований і невиспаний; повіки в нього почервоніли, а білі губи пересохли. Він був у чоботях, а за стрічкою зеленого мисливського капелюха видно було якийсь двоколірний чорножовтий значок.

Сабляк прийняв їх стоячи і не запросив навіть сісти. Купець Павле, з жовтим обличчям, з очима, подібними до двох чорних скісних щілин, промовив хрипким, чужим голосом.

— Пане начальнику, ви бачите, що діється і що готується; вам відомо, що ми, вишеградські городяни сербського походження, не були винуватцями того, що скоїлось.

— Нічого я не знаю, — перебив його раптом сердитим голосом начальник, — і нічого знати не хочу. Тепер у мене багато інших, більш серйозних справ, щоб я слухав ваші скарги. Це все, що я вам можу сказати.

— Пане начальнику, — почав знову купець Павле спокійно, наче хотів своєю лагідністю заспокоїти й цю сердиту і збуджену людину, — ми прийшли запропонувати вам наші послуги та запевнити вас...

— Не потрібні мені ваші послуги, і нічого вам мене запевняти. Ви показали себе в Сараєві.

— Пане начальнику, — продовжував купець Павле таким же голосом, але все наполегливіше, — ми бажали б, щоб у межах закону...

— Ага, зараз ви згадуєте про закон! На які закони ви насмілюєтесь посилатися?

— На державні закони, пане начальнику, обов'язкові для всіх.

Начальник раптом посерйознішав і наче трохи заспокоївся. Купець Павле відразу використав це хвилине затишшя.

— Пане начальнику, ми дозволяємо собі спитати вас, чи гарантована безпека наших сімей, нашого життя та майна, а коли ні, то що нам слід робити?

Начальник управи розвів руками, повернувши долоні в бік купця Павле, знизав плечима, заплющив очі й нервово стис бліді тонкі губи.

Купець Павле добре розумів цей характерний — холодний і сліпий, глухий і німий — вираз, якого набирали представники влади в рішучі хвилини, і відразу побачив, що нема жодної рації далі розмовляти. А начальник, після того, як опустив руки, розплющив очі і підвів голову, сказав трохи лагідніше:

— Військові власті кожному визначають, що треба робити.

Тоді купець Павле в свою чергу розвів руками, зажмурих очі, знизав плечима і промовив якимось глибоким, зміненим голосом:

— Спасибі вам, пане начальник!

Четверо членів громади стримано й незграбно поклонились і вийшли, наче засуджені.

На ринку панувало збентеження, люди стиха перешіптувались.

В крамниці Алі-ходжі сиділо кілька іменитих місцевих турків: Наїл-бег Туркович, Осман-ага Шабанович та Суль-ага Мезилджич. Вони були бліді, заклопотані, з тим важким застиглим виразом обличчя, що завжди з'являється в людей, які мають що втратити або які опиняються перед несподіваними подіями та великими переминами. Їх викликали власті, щоб поставити на чолі шюцкора. Тепер вони, ніби випадково, зустрілися тут, щоб на всякий випадок домовитись, що робити. Одні були за те, щоб погодитись, а інші вважали за ліпше утриматись. Алі-ходжа, збуджений, з рум'янцем на щоках і колишнім вогнем в очах, рішуче відкидав будь-яку думку про яку б то не було участь у шюцкорі. Особливо він нападав на Наїл-бега, який стояв за те, щоб вони прийняли зброю і як імениті городяни замість цигана очолили мусульманські добровільні загони.

— Поки живу, я в ці справи не хочу втручатися. І тобі не раджу, якщо в тебе є голова на плечах. Хіба ти не бачиш, що влахи хочуть битися нашими руками і що кінець кінцем все повернеться проти нас?

І з тим же красномовством, з яким він колись переміг на брамі Осман-ефенді Караманлію, він доводив, що для турка не буде добра на жодному боці і що всяке їхнє втручання може їм тільки зашкодити.

— Вже давно нас ніхто ні про що не питає і ніхто на нас не зважає. Вступив шваб у Боснію, але ні султан, ні цісар не спитали нас: чи ви задоволені, беги та панове турки? Потім піднялися Сербія та Чорногорія, вчорашня райа, і зайняли половину турецької держави, а на нас ніхто і не глянув. Тепер цісар пішов на Сербію — і знову нас ніхто нічого не питає, нам тільки нав'язують якісь рушниці та штани, щоб ми стали швабськими гончаками і переслідували сербів. Як би він сам не протер собі штанив, спускаючись навітки з Шаргана. Сам подумай: коли нас на протязі стількох років про такі великі справи зовсім не питали, то звідки взялась тепер оця милість, від якої ребра тріщать? А я тобі скажу, що тут розраховують вони на велику користь, а тому краще не втручатися в це діло. Тут, на кордоні, почали збиратися хмари, але хто знає, до чого все це доведе. Хтось стоїть і за Сербією, інакше й бути не може. В тебе там, у Мезуках, перед самим вікном гора, і ти далі цієї гори не бачиш. Краще обличь це, не йди в шюцкор і інших не намовляй. Краще собі обдирай отих десять орендарів, які в тебе залишились, поки вони тобі щось дають.

Всі мовчали, непорушні й серйозні; мовчав і Наїл-бег, очевидно, ображений, хоч він це і приховував, блідий, наче мрець; у нього в голові визрівало якусь рішення. Алі-ходжа переконав і розхолодив усіх, крім Наїл-бега. Вони курили і мовчки дивились, як через міст тяглася нескінченна валка військових возів та нав'ючених коней. А потім один за одним почали вставати і прощатися. Останнім підвівся Наїл-бег. У відповідь на його похмурі привітання Алі-ходжа ще раз подивився йому в очі і промовив досить сумно:

— Я бачу, що ти надумав іти. Тобі хочеться загинути; боїшся, щоб тебе не випередили цигани, але запам'ятай, що старі люди давно сказали: тепер не вмирати треба, а розібратися, хто яким є. Саме такі тепер часи.

Майдан між крамницею Алі-ходжі і мостом був заповнений возами, кінями, солдатами всіх видів зброї, запасними, які їхали, щоб з'явитися на призов. Час від часу жандарми вели групи зв'язаних сербів — селян або городян. В повітрі кружляла курява. Всі говорили голосніше і рухалися швидше, ніж їм хотілось. Обличчя були спитнілі, розчервонілі, чулися лайки на всіх мовах. Очі блищали від алкоголю, безсоння і болісного неспокою,

який завжди опановує людей при наближенні небезпеки й кривавих подій.

Серед майдану, навпроти моста, мадьярські резервісти в новій формі тесали якісь колоди. Квапливо вистукували молотки й дзижчали пили. Пройшла чутка, що це роблять шибеницю. Навколо товпилися діти. Алі-ходжа бачив з порога своєї крамниці, як були поставлені два стовпи, а потім як один вусатий резервіст виліз наверх і прикріпив до них перекладину. Навалило народу, ніби роздавали халву, і створилось навколо шибениці живе кільце. Здебільшого це були солдати, але юрмилає тут також сільська біднота та міські цигани. Раптом розступились люди, і звідкілясь принесли стіл і два стільці для офіцера та його писаря, а потім шюцкорівці привели спочатку двох селян, а потім одного городянина. Селяни були орендарями з прикордонних сіл Поздерица та Камениці, а городянин, якийсь Вайо, підприємець, родом з Лики, вже давно оселився в місті і жив тут з сім'єю. Всі троє були зв'язані; на їхніх запорошених обличчях помічалась розгубленість. Солдат-барабанщик почав сильно бити в барабан. В загальному гаморі і збентеженні дроб барабана лунав, наче далекий грім.

Навколо шибениці запала тиша. Офіцер, поручик за пасу, угорець за національністю, почав читати смертний вирок німецькою мовою, а за ним перекладав якийсь сержант. Усі троє були засуджені польовим судом до страти, бо свідки заприсяглися, що бачили, як вони вночі на сербському кордоні подавали світлові сигнали. Смертна кара через повішення мала відбутися прилюдно, на майдані, біля моста. Селяни мовчали і тремтіли, наче в лихоманці. А личанин Вайо стирив піт з обличчя і м'яким сумним голосом запевняв, що він не винен; великими переляканими очима він шукав навколо себе, кому б іще це сказати.

Вже мали приступити до виконання вироку, коли крізь натовп проштовхався якийсь чоловіча, рудий, низенький на зріст, з кривими ногами, що нагадували літеру «Х». Це був Густав, колишній старший кельнер у готелі Лотки, а тепер власник кафани на нижньому ринку. Він появився в новій капральській формі, з багровим, як ніколи, обличчям і налитими кров'ю очима. Почалася суперечка. Сержант намагався відігнати його, але войовничий власник кафани не здавався.

— Я тут п'ятнадцять років працюю інформатором, довіреною особою найвищих військових кіл,— кричав він по-німецьки, п'яним голосом.— Мені ще позаторік пообіцяли у Відні, що коли прийде час, я своїми власними руками зможу повісити двох сербів. Ви не знаєте, з ким маєте справу! Я дістав на це право! І ви мене тепер...

У натовпі здійнявся шум і почулося ремствування. Сержант стояв у нерішучості. Густав ставав усе настирливішим і за всяку ціну вимагав, щоб йому дали власноручно повісити засуджених. Тоді підвівся лейтенант, худорлявий і похмурий, з випешеним, блідим обличчям, сповненим такого розпачу, наче він сам був засуджений до страти. Густав, хоч і був п'яний, виструнчився і застиг на місці; лише ворушилились у нього руді вуса і неспокійно бігали вирячені очі. Офіцер підійшов зовсім близько і нахилився до цього розчервоного обличчя так, наче хотів у нього плюнути.

— Якщо ти зараз не підеш звідси, я накажу зв'язати тебе і посадити під арешт. Завтра з'явишся на рапорт. Зрозумів? А зараз іди геть! Марш!

Поручик говорив по-німецьки з угорським акцентом, зовсім тихо, але так гостро й сердито, що п'яний власник кафани відразу зіщулився і зник у натовпі, безперервно віддаючи честь і просячи пробачення.

І всі звернули увагу знову на засуджених. Селяни поводитися, як і раніше. Тремтіли й мружили очі від сонячного проміння і від гарячих подихів з'юрмленого натовпу. Ніби тільки це їх мучило; а Вайо кволим плаксивим голосом запевняв, що він не винен, що його конкурент узяв гріх на душу, бо він навіть не служив у війську і ніколи не чув, що світлом можна подавати сигнали. Він трохи знав німецьку мову і одчайдушно намагався знайти якісь переконливі слова, якими б можна було спинити цей шалений потік, що підхопив його вчора і загрожує ні за що ні про що винести з цього світу.

— Herr Leutnant, Herr Leutnant, um Gottes Willen... Ich unschuldiger Mensch... Viele Kinder... Unschuldigt Lüge! Alles Lüge! — бурмотів Вайо, підбираючи найбільш рятівні слова.

¹ Пане лейтенант, пане лейтенант, ради бога! Я невинний. Багато дітей. Невинний! Брехня! Все брехня! (нім.).

Солдати вже підійшли до одного з селян. Той скинув швидко хутряну шапку, повернувся до Мейдана, де стояла церква, і двічі швидко перехрестився. Офіцер поглядом наказав почати з Ваїо. Тоді личанин, бачачи, що він уже має йти на шибеницю, підніс у розпачі руки до неба і почав заклинати й кричати на весь голос:

— Nein! Nein! Nicht um Gottes Willen! Herr Leutnant, Sie wissen... alles ist Lüge... Gott!.. alles ist Lüge!¹ — вигукував Ваїо, а солдати вже хапали його за ноги та попереки і підіймали на дерев'яну підставку під зашморгом.

Затамувавши подих, натовп стежив за цією сценою, наче за якоюсь грою, що відбувалася між нещасним підприємцем і лейтенантом; завмираючи від цікавості, кожен ніби хотів довідатись, хто виграє, а хто програє.

До Алі-ходжі долітав незрозумілий гомін, але він навіть і не підозрював, що коїться на площі серед натовпу; та ось раптом побачив поверх голів спотворене обличчя Ваїо і відразу кинувся зачиняти крамницю, незважаючи на суворий наказ військових властей, що всі крамниці повинні бути відчинені.

В місто вступали все нові й нові війська, а слідом за ними прибували амуніція, продовольство й спорядження — і не тільки залізницею, що була перевантажена, але й старим проїзним шляхом через Рогатицю. Вдень і вночі через міст їхали валки, і перше, що їх зустрічало при в'їзді в місто, були трое повішених людей на майдані, а оскільки передні підводи, як правило, затримувалися в переповнених вулицях, кожна валка змушена була зупинитися на мосту або на майдані біля шибениці, поки попередню не звільнявся шлях. Запорошені, розчервонілі, охрипілі від лютого крику, сержанти продиралися верхи поміж возів та нав'ючених коней, страшенно жестикулюючи руками, лаючи на всіх мовах Австро-Угорської монархії всіх святих і всі віри.

На четвертий або п'ятий день рано-вранці, коли міст знову був заповнений підводами, що повільно продиралися у напрямі ринку, над містом почувся різкий незвичний свист, і в середину моста, в кам'яне поруччя біля самої брами, вдарив снаряд. Осколки заліза й шмат-

¹ Ні! Ні! Ради бога! Пане лейтенант, ви знаєте... все брехня! Боже!.. усе брехня! (нім.).

ки каміння посипались на коней та людей, почалася метушня; коні рвонулися з місць, всі люди кинулись тікати. Одні кинулись вперед, на ринок, а інші — назад, по тому шляху, яким прийшли. Впало ще три снаряди — два у воду, а один знову на міст в купу людей та коней. В одну мить міст опустів; на ньому залишилися тільки видні здалеку, немов темні плями, поперекидані вози і трупи. З Буткових Стін озвалася й австрійська польова артилерія і почала стріляти по сербській гірській артилерії, що продовжувала гатити шрапнеллю по обозу, який скупчився по обидва боки моста.

Тепер гірська батарея з Паносу без упину обстрілювала міст та казарму біля нього. Через кілька днів знову вранці, зі сходу, приблизно від Голеша, почувся новий звук. Гуркіт гармат був значно віддаленіший, але його було краще чути, і снаряди важко гули над містом. Стріляли цього разу дві гаубиці. Перші снаряди впали в Дрипу, а дальші — на майдан перед мостом, де вони пошкодили навколишні будинки, в тому числі готель Лотки та офіцерське казино, а потім почали літати через однакові проміжки часу і все точніше влучати в міст і казарму. Вже через годину казарма запалала. Солдатів, які намагалися гасити пожежу, обстрілювала шрапнеллю гірська артилерія з Паносу. Казарму залишили напризволяще. Стояла спека, і все, що було дерев'яне, швидко загорялось; час від часу продовжували падати снаряди і розвалювати внутрішню частину будови. Так і вдруге був зруйнований Кам'яний заїзд і перетворений на купу каміння.

Після цього обидві гаубиці з Голеша регулярно обстрілювали міст, зокрема середню опору. Снаряди то падали в ріку, ліворуч і праворуч від моста, то влучали в масивні біки, то знову падали на проїзну частину моста, але ні один не влучив у залізну плиту над колодезем, що вів у глиб середньої опори, в якій лежала вибухівка.

Десятиденне бамбардування не завдало мосту ніякої значної шкоди. Снаряди вдарялися в гладенькі опори й кругле склепіння, відскакували від них і вибухали в повітрі, не залишаючи на кам'яних мурах ніякого сліду, крім легких, білих, ледве помітних подряпин. А шрапнель відскакувала від гладких міцних плит, немов град. Тільки снаряди, що падали на проїзну частину моста,

залишали на бруку неглибокі ямки та воронки, але їх можна було помітити тільки йдучи мостом. Так серед цієї нової бурі, що налетіла на місто, потрясла його й порушила всі стародавні звички, перевернула долю живих людей і те, що створено людськими руками, міст і далі продовжував стояти, як і завжди, білий, міцний і непошкоджений.

XXIII

Безперервний обстріл майже зовсім припинив удень рух на мосту; цивільне населення переходило вільно, перебігали солдати поодиноці, але як тільки переходила трохи більша група, з Паносу починали стріляти шрапнеллю. Через кілька днів обстріл став регулярним. Люди помітили, коли він сильнішав, коли слабшав і коли зовсім припинявся і, в залежності від цього, вони переходили через міст і робили свої найважливіші справи, якщо тільки австрійські патрулі їм у цьому не перешкоджали.

Гірська батарея з Паносу стріляла тільки вдень, але гаубиці з Голеша били і вночі, намагаючись перешкодити переміщенню військ та військового обозу з одного берега на другий.

Городяни, будинки яких були в центрі міста, недалеко від моста та шосе, переселилися з сім'ями на Мейдан або в інші захищені та віддалені квартали до родичів або знайомих, щоб сховатися від обстрілу. Ця втеча з дітьми та найпотрібнішими речами нагадувала ті тяжкі ночі, коли місту загрожувала «велика повідь». Тільки на цей раз люди різних релігій, пов'язані почуттям солідарності та спільного нещастя, не змішувались і не сиділи разом, як колись, шукаючи підтримки й полегшення в спільній розмові. Турки оселилися в турецьких хатах, а серби, на яких дивились як на зачумлених, у сербських. Але, відокремлені одні від одних, вони жили більш-менш однаково. Скупчені по чужих хатах, не знаючи, куди діти вільний час, сидячи з своїми невеселими думками і боячись за своє життя, вони, не відаючи, куди прикласти свої руки і нічого не знаючи про своє майно, нагадували погорільців; їх

мучили протилежні надії й бажання, але одні і другі однаково їх приховували.

Як і колись, під час великих поводей, тепер діди — турки і серби — намагалися розважати всіх навколо себе жартами та розповідями, підбадьорити своїм удаваним спокоєм та штучним оптимізмом. Але виявилось, що під час подібного нещастя старі жарти та удавання не допомагають, що всі колишні розповіді поблякли і всі жарти втратили всякий сенс, а нові вигадувати важко і довгий на це потрібен час.

Вночі люди прикидалися, що сплять, хоча насправді ніхто не міг склепити ока. Розмовляли пошепки, самі не знаючи, для чого така обережність, коли без перестанку гуркотіли то сербські, то австрійські гармати. Найбільше боялися звинувачень «в подаванні сигналів ворогові», хоча ніхто як слід не знав ні як ці сигнали подаються, ні що вони означають. Але страх був настільки великим, що ніхто ніде не смів навіть сірника засвітити. Вогонь уночі не запалювали. Чоловіки, коли хотіли покурити, зачинялися в душних кімнатах без вікон або вкривалися з головою ковдрами. Всі задихались від духоти, обливалися потом, але двері були замкнені й усі вікна закриті віконницями й позавішували. Місто нагадувало нещасного, який, не в стані захищатись від ударів, затулив очі руками і чекав. Всі будинки здавалися наглухо замуrowаними, бо хто хотів залишитися живим, примушений був прикидатися мертвим, але і це не завжди допомагало.

У домах мусульман жилося трохи веселіше. В той час, коли над їх головами змагалися дві християнські артилерії, в них невчасно прокидалися давні войовничі інстинкти. Але були в них і серйозні приховані турботи, і безпорадне горе, і цілковита безвихідь.

В домі Алі-ходжі біля Замка — справжня школа. До його дітей, яких було і без того досить, приєдналося ще дев'ятеро дітей Муй-аги Мутапджича, з яких тільки трое більшенькі, а решта — дрібні, всі одне одному до вуха. Щоб не стежити за ними і не гукати кожної хвилини, помістили їх разом з дітьми Алі-ходжі в прохолодну велику кімнату, і тут матері та старші сестри гляділи їх серед загальної метушні та писку.

Муй-ага Мутапджич, прозваний Ужичанином, вважався в місті зайдою. (Нижче ми познайомимся з його історією). Це був високий на зріст чоловік, років п'ятдесяти,

геть сивий, з орлиним носом та зморшкуватим обличчям, з низьким голосом та різкими солдатськими манерами. Хоч і був він на десять років молодший від Алі-ходжі, але здавався старішим за нього.

Зараз він сидить з Алі-ходжею в хаті, без упину палять, зайнятий своїми думками, важкість яких відбивається на його обличчі та на рухах; він зрідка і мало говорить. Час від часу він підводиться, виходить з хати і з городу оглядає навколишні пагорби на обох берегах ріки. Іноді стоїть з піднятою головою і допитливо дивиться в небо, наче його цікавить, яка буде погода. Алі-ходжа намагається весь час розважити і заспокоїти його, виходить слідом за ним, ні на хвилину не залишає його на самоті.

Тут серед гарного великого городу панує спокій і мир літніх днів. Цибуля вже зібрана і лежить на землі, а сонячник ще у повній силі; навколо його чорних і важких голів дзичать бджоли та джмелі. Вздовж межі вже починають осипатися дрібні квіти. З цього підвищеного місця можна виразно бачити місто, розташоване на піщаній косі, між двома річками, оточене кільцем не однаково високих, різних на вигляд гір. В долині навколо міста та по стрімких схилах пагорбів чергують латки та смуги достиглого ячменю з клинами зеленої кукурудзи. Біліють стіни будинків, а далі чорніють ліси, що здаються звідси врочистими і нешкідливими — такий великий простір землі і неба, що простягається в сяйві літнього дня, який тільки-но народжується.

Тут і в заклопотаного Муй-аги розв'язується язик. Він відповідає Алі-ходжі на його ласкаві слова і розповідає йому про свою долю — не тому, що ходжа не знає її, а тому, що тут, на сонці, він повинен якось розв'язати або полегшити вузол, який його давить і душить під горлом, бо доля його вирішується саме тут і зараз — кожної миті цього літнього дня, при кожному пострілі гармати з одного або з другого боку.

Йому не було ще й п'яти років, коли турки мусили залишити міста Сербії. Османлії переїхали в Туреччину, а його батько Суль-ага Мутапджич — ще молодий чоловік, але вже помітний серед ужицьких турків — вирішив повернутися до Боснії, звідки й був родом. Посадивши дітей у великі кошики, взявши з собою гроші, які можна було при таких обставинах виторгувати за землю і хату,

Суль-ага назавжди покинув Ужицю. З кількома сотнями ужицьких переселенців він перейшов до Боснії, що ще була під турецькою владою, і оселився з сім'єю у Вишеграді, де віддавна жила парость ужицьких Мутапджичів. Тут він провів десять років і вже домігся помітного становища, коли почалась австрійська окупація. Суворий, неспокійний чоловік, він вважав, що не варто було тікати від однієї християнської влади, щоб жити під другою.

Через рік після приходу австрійців він знову з цілою сім'єю залишив Боснію разом з кількома сім'ями, які не хотіли марнувати свій вік у країні, «де дзвонять дзвони», і переселився у Нове Місто в Санджак. (Муй-азі було тоді трохи більше п'ятнадцяти років). Тут Суль-ага Мутапджич відкрив крамницю, тут у нього народилася й решта дітей. Та він ніколи не міг перестати нудьгувати за тим, що залишив в Ужиці, й пристосуватися до нових людей та інакшого життя в Санджаку. Це й було причиною його передчасної смерті.

Вродливі і статечні його доньки добре повиходили заміж. Сини розширили успадковані від батька землі. І саме тоді, коли вони поженились і почали глибше пускати коріння в новий ґрунт, почалася балканська війна 1912 року. В опорі, що його чинили турки сербській та чорногорській армії біля Нового Міста, брав участь і Муй-ага. Опір був коротким, і не можна сказати, щоб він був сам по собі слабким або безуспішним, але все-таки, наче якимись чарами, доля війни і багатьох тисяч живих людей вирішувалася не тут, а десь далеко і незалежно від слабкого або сильного опору, і турецьке військо залишило Санджак. Не бажаючи чекати ворога, від якого він ще дитиною тікав з Ужиці і проти якого й тепер без успіху боровся, не маючи куди податися, Муй-ага вирішив тікати назад до Боснії, під захист влади, від якої колись тікав його батько. І, таким чином, втретє цей біженець перебрався з цілою сім'єю до Вишеграда, де він, у свій час, проводив дитинство.

В Муй-аги збереглось трохи грошей, і він з допомогою вишеградських турків, серед яких були і його кривні, протягом двох років спромігся розпочати невеличке діло. Та було йому не легко, бо, як ми бачили, надійшли неспокійні часи, заробітки траплялись жалюгідні навіть і для тих, хто давно щось придбав. Чекаючи кращих і спокійні-

ших часів, він, в основному, жив на свої заощадження. І от тепер, після дворічного тяжкого життя у місті, Муй-ага на правах біженця знову попав у біду: налетіла буря, і він тепер не знає, що робити; єдине, що йому залишається, — це заклопотано слідкувати за подіями і тремтіти, очікуючи наслідків.

Про це вони тепер і розмовляли вдвох, тихими й нескладними реченнями, як говорять про дуже добре відомі справи, які можна розглядати з кінця, з початку, або з середини. Алі-ходжа, який дуже любив і цінував Муй-агу, намагався знайти якесь слово, щоб розрадити або заспокоїти його; не тому, що сподівався цим допомогти, а просто відчував потребу і вважав за свій обов'язок якимось чином узяти участь у гіркій долі цього поважного, нещасного чоловіка, справжнього мусульманина. Муй-ага сидів і курив; глянувши на нього, можна було сказати, що доля занадто непривітна до Муй-аги. На лобі та скронях виступали великі краплі поту, висіли якийсь час, поки не виростали й не важчали, виблискуючи на сонці, і не збігали струмочками по зморшкуватому обличчі. Та Муй-ага не відчував їх і не стирив. Каламутними очима він дивився на траву перед собою і замислено прислухався до того, що творилося в ньому самому і що було сильнішим від усіх втішливих слів і голоснішим за найгучнішу канонаду. Час від часу він тільки злегка махав рукою і бурмотів кілька слів, що були скоріш уривками його внутрішньої розмови, ніж якоюсь відповіддю на те, що йому говорили або що діялося навколо нього.

— Такі часи настали, друже Алі-ходжа, що нікуди подітись. Один бог бачить, що і мій небіжчик батько і я робили все, щоб додержуватися правдивої віри й жити за ісламом. Мій дід залишив свої кістки в Ужиці; від його могили тепер, мабуть, не лишилося й сліду. Батька я поховав у Новому Місті і не знаю, чи його могилу не топче зараз худоба влахів. Я сподівався померти тут, де ще чути голос муєдзіна, але весь час мені здається, що судилося зникнути нашому насінню; забудуть і про наші могили. Може, така воля божа, чи що? Тільки бачу, що далі нікуди. Надійшов час, про який сказано, що правдива віра не матиме іншого виходу, крім одного: загинути. До кого мені пристати? Піти з Наїл-бегом та шюцкорівцями й загинути з швабською рушницею в руці, знеславивши себе на цьому й на тому світі, чи отак сидіти

й чекати, поки Сербія прийде сюди? Очікувати те, від чого п'ятдесят років тому ми тікали з одного місця на друге?..

Алі-ходжа відкрив рота, щоб сказати щось таке, що підбадьорило б і вдихнуло в нього трохи надії, але його перервала канонада австрійської батареї з Буткових Стін, на яку відразу почали відповідати гармати з Паносу. Відгукнулася артилерія і з Голеша. Снаряди різного калібру пролітали в обох напрямках якраз над їх головами і досить низько, з таким сумним звуком, від якого в людини стискається серце і стукотить у скронях. Алі-ходжа встав і запропонував сховатися бодай під дахом, і Муй-ага пішов слідом за ним, наче уві сні.

В сербських хатах, що побудовані були навколо церкви на Мейдані, навпаки, не було ні скарг на минуле, ні страху перед майбутнім — страшним був тільки сьогоднішній день. Тут панувала особлива, німа розгубленість, яка завжди охоплює людей після перших ударів жорстокого терору — арештів та вбивств без слідства і суду. Однак, за тою розгубленістю було, як і раніше, як і завжди: таке ж приховане очікування, як колись, понад сто років тому, коли на Паносу горіли вогнища повстанців; та ж сама надія, обережність і така ж рішучість все перетерпіти, якщо не може бути інакше, і така ж віра в щасливий вихід десь там, на самому кінці всіх переживань.

Онуки та правнуки тих, які з цього ж пагорба так само ховались по хатах, стурбовані, перелякані й схвилювані до глибини душі, напружували слух, щоб почути далеку луну гармати Кара-Георгія з Велетова, так само слухали тепер, як у теплу ніч над їхніми головами пролітають важкі гаубичні снаряди. Вони вгадували за звуком, котрі сербські, а котрі швабські, говорили з ласкою про них або проклинали їх, вигадували їм клички та назвиська. Та все це тільки доти, поки снаряди летіли високо й падали за містом, а коли стрілянина переносилася на міст і місто, вони раптом замовкали, припиняли розмови, бо кожному здавалося — і вони готові були в цьому записатись, — що в цій повній тиші на такому великому просторі і та й інша сторона намагається влучити лише в них, у ту хату, де вони ховались. І лише після того, як стихав гуркіт від близького вибуху, люди починали розмовляти зміненими голосами і запевняти один

одного, що снаряд упав зовсім близько і що він найстрашніший і найнебезпечніший за всі інші.

У будинку Ристича, що стоїть поруч з кам'яницею священика, значно більшому й кращому за чей, з обох боків захищеному від обстрілу гармат густими сливами, зібралось багато населення з району базарної площі. Мужчин було мало, а більше жінок з дітьми, чоловіки яких були заарештовані або взяті як заложники.

Будинок був просторий і багатий; в ньому мешкав лише господар Михайло Ристич з дружиною та невісткою-вдовою, яка, після смерті чоловіка, не захотіла ні вдруге вийти заміж, ні повернутись додому, а залишилась тут, щоб разом з цими старими людьми поставити на ноги дітей. Її найстарший син, вісімнадцятирічний юнак, два роки тому перебрався до Сербії й загинув як доброволець біля Брегалниці.

Старий Михайло, його дружина та невістка прислужували своїм незвичним гостям, наче на родинному святі. Особливо невтомним був дід, який навіть скинув червону феску, що було дивним, бо він її ніколи не скидав. Густе сиве волосся спадало йому на вухо та на чоло, а срібні густі вуса, трохи пожовклі від тютюну, облямовували рот так, що здавалось, ніби він постійно посміхається. Як тільки господар Михайло помічав, що хтось переляканий або розгублений більше за інших, він підходив до нього, заспокоював його і частував ракією, кавою або тютюном.

— Не можу, куме Михайле, спасибі тобі, батьку, не можу, я вже ось як сита! — захищається одна ще молода жінка, показуючи рукою на свою повну білу шию.

Це була дружина Петара Гатала з Околишта. Петар нещодавно поїхав у торгових справах до Сараева. Там його й захопила війна, і відтоді не було від нього звістки. Австрійські солдати її вигнали з хати, і тепер вона знайшла притулок з дітьми в старого Михайла, що доводивсь їй кумом по чоловіку. Тужачи за чоловіком і рідною домівкою, вона ламала руки й увесь час плакала й зітхала.

Господар Михайло не спускав з неї ока і постійно був коло неї. В цей день стало відомо, що Петара, коли він повертався з Сараева, схопили в поїзді як заложника й відправили у Вардиште і, в зв'язку з якимсь вигаданим закомлотом, помилково розстріляли. Це ще приховували від неї,

і старий Михайло дбав, щоб хто-небудь не повідомив її про це раптово й необережно. Жінка часто намагалася встати й вийти на подвір'я, подивитися в бік Околишта, але Михайло спиняв її всіма можливими способами; він знав, що хата Гатали на Околишті вже горить і хотів оберегти нещасну вдову принаймні хоч від цього видовища. Він жартував, сміявся й невтомно її частував.

— Ану, кумо Станойко, випийте-но, овечко моя! Хоч одну чарочку. Це ж ліки, а не ракія.

І жінка покірливо випивала. Господар частував усіх підряд і своєю наполегливістю та невтомною сердечністю примушував кожного підкріпитися. Потім знову повертався до жінки Петра Гатали. В неї й справді відступив болісний клубок від горла. Вона стала спокійніша, тільки замислено дивилася поперед себе. Але господар не залишав її, а все переконував, наче дитину, що мине лиха година, і її Петар живий і здоровий повернеться з Сараєва, і вони знову заживуть у своїй хаті в Околишті.

— Знаю я твого Петра змалку, на його хрестинах був. Про ті хрестини довго пам'ятали. Пригадую, ніби це сьогодні було: я ще парубкував, коли з моїм покійним батьком, який хрестив усіх дітей в старого Янка, пішов на Околиште, на хрестини твого Петра.

І він розповів про хрестини Петра Гатали, як це вже не раз робив, але в цей незвичайний нічний час всі слухали його з такою увагою, ніби він розповідав уперше.

Господар Михайло говорив, а чоловіки й жінки підсоувались ближче до нього і, слухаючи, забували про небезпеку і не звертали уваги на гуркіт гармат.

В добрі мирні часи, коли в місті був священником славнозвісний отець Никола, в Янка Гатали з Околишта після багатьох років сімейного життя, на протязі яких появилася на світ ціла низка дівчат, народився син. Першої ж неділі дитину понесли хрестити. Разом з щасливим батьком та кумом пішли й деякі родичі та сусіди. Ще по дорозі з Околишта вони часто зупинялись і з великої кумової фляги попивали міцну ракію. Дійшовши до брами, вони сіли трохи відпочити й ще трохи потягнути з фляги. Стояла пізня осінь; день випав холодний, і на брамі вже не було кав'ярника, бо місцеві турки вже не приходили сюди, щоб посидіти за чашкою кави. Тому околиштяни розсілися тут, наче вдома, порозв'язували торби з їжею й почали нову флягу ракії. Красномовно й щиро

поздоровляючи один одного, вони забули і про дитину, і про священника, який мав охрестити її після відправи. Через те, що в ті часи — сімдесяті роки дев'ятнадцятого сторіччя — не дозволяли дзвонити в церкві, підпили люди не помічали, як минає час, і зовсім не думали про те, що служба божа давно вже закінчилася. Захопившись розмовами про майбутнє дитини і згадуючи своє минуле, вони перестали зважати на час. Кілька разів у кума прокидалася совість, і він нагадував, що вже пора рушати, але інші відразу примушували його замовкнути.

— Ходімо, люди, і здійснимо те, чого вимагає закон та християнська віра, — заікався кум.

— Та що тобі так приспичило, їй-богу! Ще ніхто в цій парафії не залишався нехрещеним! — відповідали інші й частували його з своїх фляг.

Батько також покvapився було йти, але ракія всіх подолала. Жінка, яка досі тримала дитя в посинілих від холоду руках, загорнула його в строкату ковдру і поклала на кам'яну лаву, а воно, мов у колиці, то спало, то з цікавістю розплющувало оченята, наче брало участь в загальній гулянці.

— Видно, що вишеградець, — промовив кум, — любить компанію і місце гулянок.

— Будь здоров, Янко, — кричав один із сусідів, — хай буде щасливим і довгі роки живе твій син! Хай бог дасть, щоб ти прославився серед батьків, щоб серби тільки про тебе й говорили; щоб ти був у честі і було в тебе всякого добра вдосталь. Хай бог дасть, щоб...

— Та якось вже треба було б його охрестити, — перебив батько.

— Це неважко зробити, — кричали всі й знову поверталися до ракії.

— Рагиб-ефенді Боровац нехрещений, а он який: кинь під ним гнетесья, — зауважив один з сусідів під загальний сміх.

Та якщо ці люди на брамі втратили почуття часу, то не втратив його отець Никола; він почекав їх якийсь час перед церквою, а потім розсердився, одяг свою шубу, підбиту лиссячим хутром, і пішов з Мейдана в місто. Тут йому хтось сказав, що люди з дитиною сидять на брамі. Він попростував туди, щоб пробрати їх як слід, але вони зустріли його з такою радістю і так щиро почали пробачатися перед ним і висловлювати йому найкращі побажання,

що отець Никола, який зовнішньо був різкою й суврою людиною, але серцем — справжній вишеградець, пробачив їх і сам узявся за флягу й закуску. Нахилившись над малятком, він люб'язно промовив: «Нівроку собі», а дитина спокійно дивилася на його широке обличчя з великими синіми очима й широкою рудою бородою.

Говорили, що мали і похрестили на брамі, але це неправда. Тут тільки довгенько розмовляли й щедро кружляли ракію, проголошуючи численні здравиці. Вже давно перейшло за полудень, коли веселе товариство піднялося на Мейдан; відімкнули церкву: тут кум, ледве повертаючи язиком і гикаючи, від імені нового парафіянина відрікся від диявола.

— Так ми похрестили Петра, дай, боже, йому здоров'я і довгих літ — прожив він сорок років і нічого з ним не трапилось поганого, — закінчив свою розповідь кум Михайло.

Гості, щоб легше було на душі і забулась дійсність, знову випили ракії, а потім кави. Розмова пішла легше й вільніше, і всім почало здаватись, що в житті, крім цієї п'янки, страху та смертоносної стрілянини, є світлі, більш приємні для людини речі.

Так минала ніч, а з нею й години життя, сповненого небезпек та страждань, але ясного, незмінного й глибоко реального. Керовані стародавніми, успадкованими інстинктами, вони розділили й поділили життя на хвилини враження й безпосередні потреби, цілком віддаючи їм. Бо лише проживаючи кожну мить окремо, не дивлячись ні вперед, ні назад, можна терпіти таке життя й чекати кращих днів.

Починало світати. Це означало, що стрілянина поживає і при сонячному світлі продовжиться незрозуміла й нескінченна забава війни. Адже самі по собі дні вже не мають ні назв, ні сенсу, час втратив своє значення й ціну. Люди вміють лише чекати й терпіти. Іншими словами, вони мислять, працюють, розмовляють і рухаються, наче автомати.

Так, або приблизно так, жило населення у верхніх кварталах міста поблизу Замка та на Мейдані.

А внизу, в самому центрі, залишилося дуже мало цивільного населення. Ще в перший день війни було наказано тримати крамниці відчиненими, щоб солдати військ, які проходять через місто, могли купувати собі дрібні ре-

чі, а ще більше для того, щоб у городян складалось враження, ніби ворог далеко і місту не загрожує жодна небезпека. Цей наказ до певної міри залишився в силі й зараз, під час обстрілу, але кожний намагався більшу частину доби під пристойним приводом тримати крамницю зачиненою. Крамниці, що були зовсім близько до моста та Кам'яного заїзду, як наприклад Павле Ранковича та Алі-ходжі, були зачинені на протязі цілого дня, бо їм найбільше загрожував обстріл. Звільнений і закритий був також готель Лотика; дах був пошкоджений снарядом, а стіни пощерблені шрапнеллю.

Алі-ходжа на протязі дня тільки один або два рази сходив з свого пагорба, щоб подивитися, чи все в порядку, а потім знову повертався додому.

Лотика з цілою сім'єю покинула готель ще в перший день обстрілу моста. Вона перебралась на лівий берег Дрини і влаштувалася в новому просторому турецькому будинку, що стояв в улоговині, далеко від шляху, й так утопав у густому саду, що виглядав тільки його червоний дах. Власник будинку з родиною жив у селі.

Готель залишили, коли зовсім смеркло; в цей час, як правило, панує повне затишшя. З слуг пішов з ними тільки Милан, вірна і надійна людина, старий холостяк, все ще показний і франтуватий на вигляд; йому вже нікого було викидати з кафани; решта слуг, як це в подібних випадках часто трапляється, розбіглась з першим же пострілом, що пролунав над містом. Як завжди у всьому, так і при цьому переселенні, всім беззаперечно керувала і розпоряджалася Лотика. Вона вирішувала, що з найпотрібніших і корисних речей взяти з собою, а що залишити; хто що повинен одягти, хто поведе Деборину слабоумну дитину, хто поведе хворобливу і сліпливу Дебору, а хто — ошалілу від страху Міну, перезрілу стару діву. Так, використовуючи темряву паркої літньої ночі, з небагатьма речами та хлопчиком-калікою на ручному візку, з чемоданами та клунками в руках — Лотика, Цалер, Дебора і Міна перейшли через міст. Уперше на протязі тридцяти років готель був зовсім замкнений і в ньому не було ні душі. Похмурий, пошкоджений першими снарядами будинок вже походив на старовинну руїну. А група людей, старих і слабосилих, розжирілих і кривоногих калік, незвичних ходити пішки, відразу, як тільки ступила на міст, набрала вигляду єврейської бідно-

ти — нещасних біженців, які споконвіку топчуть дороги світу.

Так вони перейшли на другий берег, добралися до просторого турецького будинку і зупинились на ночівлю. Тут Лотика розмістила речі, склала як слід багаж, потурбувалася про своїх рідних. Але коли потрібно було і їй самій лягти у напівпорожній чужій кімнаті, без своїх речей та паперів, з якими Лотика провела свій вік, у неї ніби обірвалося щось усередині і вперше за все своє свідоме життя вона відчула, як раптом покинули її сили. В порожній кімнаті почувся неймовірний лемент, щось таке, чого ніхто ніколи не бачив, не чув і не підозрював; страшний, тяжкий і приглушений, схожий на чоловічий, але нестримний і безперервний плач. В сім'ї настало напружене, майже побожне мовчання, а потім почалося загальне голосіння, зойки і ридання. Для всіх знесилення тітки Лотики було важчим ударом, ніж війна, втеча і втрата домівки, бо з нею все можна було перенести і подолати, а без неї не можна було нічого ні подумати, ні зробити.

А коли настав ясний літній день, з пташиним співом, рум'яними хмарами та рясною росою, він, замість колишньої Лотики, яка до вчорашнього вечора керувала долею всіх своїх родичів, застав скоцюрблену на підлозі, стару й немічну єврейку, яка не могла вже потурбуватися навіть про себе саму: яка тільки тремтіла від невідомого страху і плакала, мов дитина, не вмючи сказати, чого вона боїться і що в неї болить.

Тоді сталося друге чудо. Старий, обважнілий, сонливий Цалер, який і замолоду не мав ні своєї волі, ні своєї думки і який завжди погоджувався, щоб ним і цілою сім'єю керувала Лотика, тепер раптом показав себе справжнім головою сім'ї, мудрим, рішучим, здатним приймати належні рішення і достатньо сильним, щоб здійснювати їх. Він утішав свояченицю і доглядав її, наче малу дитину, і турбувався про всіх так, як це раніше робила вона. Ходив під час затишшя в місто і приносив з залишеного готелю потрібні харчі, речі й одяг. Він розшукав десь лікаря і привів його до хворої. Лікар констатував, що літня жінка просто перевтомлена, тому вона й обезсиліла. І порадив, щоб хвору чим скоріше вивезли з району воєнних дій, прописав якісь краплі, а сам незабаром виїхав з транспортом поранених.

Цалер виклопотав у військових властей віз, щоб переїхати з цілою сім'єю спочатку в Рогатицю, а потім до Сараєва. Треба було тільки почекати один-два дні, щоб Лотика трошки очуняла і їй можна було вирушити в дорогу. Але вона лежала, мов паралізована, голосно плакала і на своїй мішаній образній мові промовляла слова без всякого зв'язку, які свідчили про її відчай, страх і огиду. Навколо неї повзав по голій підлозі нещасний Деборин хлопчик, дивився зацікавлено в обличчя тітки і звертався до неї нечленороздільними гортанними звуками, які Лотика так добре розуміла, але на які тепер не озивалася. Вона нічого не їла і не могла нікого бачити. Її переслідували кошмари, що чергувалися з фізичними болями. То їй здавалося, ніби дві мостини підлоги під нею раптом розсуваються, немов відчиняється якась хитра пастка, і вона раптом падає промежи них у невідому глибину, і тільки одчайдушний крик може врятувати її від загибелі. То їй здавалося, що вона — велика, легка і могутня істота з велетенськими ногами й дужими крилами, яка біжить, подібно до страуса, і кожен крок її рівний відстані звідси до Сараєва. Під її ногами хлюпають ріки й моря, наче невеличкі калюжі, хрустять міста і села, мов пісок або скло. Від цього в неї починало швидко калатати серце і завмирав подих. Не знає, де зупиниться, куди приведе її цей крилатий біг, але знає, що вона звільняється й рятується від тих облудно й хитро зсунутих дошок, які зникають з-під неї з швидкістю блискавки. Вона знає, що залишає за собою землю, на якій краще не затримуватись, і переступає, наче через брудні калюжі, через села та великі міста, в яких люди обманюють одні одних і брешуть словами й цифрами, а коли слова вичерпані і цифри переплутані, вони, наче фокусники, раптом міняють гру і роблять усе наперекір тому, що говорили й рахували, висувають уперед гармати і гвинтівки і якихось інших, нових людей з налитими кров'ю очима, з якими не можна ні поговорити, ні домовитися й порозумітися. Перед цією навалою вона раптом перестає бути птицею, що швидко біжить уперед, і перетворюється в немічну, бідну бабусю, яка лежить на голій підлозі. А ці люди народжуються тисячами, мільйонами; вони стріляють, колють, душать і нищать усіх підряд немилосердно й безглуздо. Один з них нахилився над нею; вона не бачить його обличчя, але відчуває, як він при-

тискає вістря багнета до її грудей, у те місце, де розходяться ребра і де тіло найм'якше.

— Ах, а-а-а-ах! Ні, не давайте! Не давайте! — з зойком прокидається Лотика і рве торочки на сірій легкій шалі, якою її вкрили.

Хлопчик-каліка сидить поруч, навпочіпки, спершись спиною на стіну, і дивиться на неї своїми великими очима, в яких більше цікавості, ніж страху або жалю. З другої кімнати вбігає Міна, заспокоює Лотику, витирає їй холодний піт з обличчя і дає випити валер'янки.

А довгий літній день над зеленою улоговиною здається таким нескінченним, що людина не пам'ятає, коли розвиднілось, і не думає, коли буде смеркатися. І тут було тепло, але спека не відчувалася. Кімнати відлунювали кроками. Цалерів навіщали городяни. Заходили іноді солдати або офіцери. Харчів та фруктів було вдосталь. Милан безперервно варив каву. Все нагадувало б довгий святковий відпочинок на селі, коли б час від часу не розлягався розпачливий зойк Лотики і не чути було далекого гуркоту, що докочувався в цю улоговину, наче якесь дивовижне іржання. Все це свідчило, що в світі не все гаразд і що спільне нещастя значно ближче і значно більше, ніж це могло здаватися в цю чудову, пригожу годину літнього дня.

Ось що вчинила війна з готелем Лотики та з її мешканцями!

Крамниця купця Павле Ранковича була також замкнена. Її господар, вже на другий день війни, разом з кількома іншими поважними сербами був узятий як заложник. Частина сербів тримали на станції, де вони відповідали своїм життям за порядок, спокій і правильну роботу транспорту, а інші перебували під арештом недалеко від моста, в нижній частині базарної площі в невеличкому дерев'яному бараку, де в базарні дні знаходилась громадська вага і сплачували мито. Ці заложники відповідали за те, що ніхто не зруйнує і не пошкодить міст.

Тут, на стільці, принесеному з кафани, сидів і купець Павле Ранкович. Зі складеними на колінах руками, з похилою головою, він схожий був на виснажену від якоїсь великої натуги людину, яка присіла тільки для того, щоб трохи відпочити. Він сидів так нерухомо годинами, в одному і тому ж положенні. Біля дверей, на купі порожніх мішків, сиділи два солдати-резервісти. Двері були зачи-

нені, і в бараці панувала півтемрява і духота. Коли з Паносу або з Голеша пролітав з гуркотом снаряд, у Павла Ранковича щось підступало до горла, і він слухав, де він вибухне, куди вдарить. Старий знав, що міст давно замінований, і ввесь час думав про це, запитуючи себе, чи зможе такий снаряд підпалити вибухівку, якщо влучить у неї. А під час кожної зміни варті він слухав, як унтер-офіцер давав вказівки солдатам. І щоразу його інструкції закінчувалися словами: «При найменшій спробі пошкодити міст, або при найменшій підозрілій ознаці, що подібне готується, що людину треба відразу ж застрелити». Павле Ранкович вже звик до цих слів і слухав їх спокійно, наче вони його й не стосувалися. Його більше непокоїли снаряди та шрапнель, які інколи вибухали так близько від барака, що щепинь і осколки металу стукотіли по дошках. Але найбільше мучили його нестерпні думки і відчуття того, що так повільно тягнеться час.

А думав Павле Ранкович про все, що сталося з ним, з його будинком і майном. І чим більше він думав, тим більше йому все це здавалося подібним до поганого сну. Бо як же інакше пояснити те, що звалилося на нього та його сім'ю на протязі кількох останніх днів? Двох синів-студентів жандарми забрали вже в перший день війни, і вдома залишилась тільки жінка з доньками. Велика бондарня в Осойниці згоріла на його очах. Орендарі по навколишніх селах, очевидно, постраждали й порозбігалися хто куди. Стільки грошей, розданих по цілому повіту в кредит, втрачено. Його крамниця, найкраща в місті, розташована ось тут, в кількох кроках від нього, замкнена; цілком можливо, що її пограбують, або вона згорить від якогось снаряда. А сам він сидить у цьому напівтемному бараку заложником і відповідає головою за те, що зовсім не залежить від нього: за долю цього моста.

Бурхливо і безладно, як ніколи досі, кипіли в його голові думки, перебивали одна одну і згасали. Яке відношення він має до моста, коли він ціле життя турбувався тільки про свою роботу та свою сім'ю? Не він його мінував, не він і обстрілює. І тоді, коли він був підмайстром, ще нежонатим, то він не сидів на брамі і не марнував часу, як вишеградські юнаки, за піснями та пустими жартами. Перед його очима проходило все життя з подробицями, про які він давно забув.

Він згадував, як прийшов голодним чотирнадцятирічним хлопчаком з Санджака в подертих опанках¹. Він найнявся служити за одягу, харчі та дві пари опанків на рік до купця Петара. Доглядав дітей, допомагав у крамниці, носив воду, чистив коней. А спав він під сходами, у вузенькій темній комірчині без вікна, де не міг навіть простягнути ніг. Він витримав це важке життя і в вісімнадцять років перейшов остаточно в крамницю «за платню», а на його місце взяли нового хлопчика з Санджака. Вже тоді він пізнав і усвідомив велике значення ощадливості, відчув пекучу, але чудову солодкість могутньої сили грошей. П'ять років він спав у малесенькій кімнатці за крамницею. За цих п'ять років він ніколи не опалював її і не світив світла. Було йому двадцять три роки, коли його купець Петара одружив з хорошою і багатою дівчиною з Чайнича, дочкою купця. Тепер вони почали заощаджувати вдвох. Настала окупація; у зв'язку з цим пожвавішала торгівля, легші стали траплятися заробітки. Люди почали більше витратити. А Ранкович утримувався од зайвих витрат, як слід використав ці часи добрих заробітків, відкрив крамницю й почав наживатися. Тоді неважко було розбагатіти. І багато людей швидко багатіло, але ще швидше розорилося. Важко було зберегти нажите. Та він зумів не тільки зберегти, а з кожним днем і далі наживатися. І коли настали ці останні роки, а з ними неспокій та «політика», він, хоч і був уже літньою людиною, робив усе можливе, щоб зрозуміти нові часи, зуміти протистояти їм або пристосуватися до них, щоб, таким чином, захиститись від шкоди та зберегти своє добре ім'я. Він був заступником голови міської управи, головою церковної громади, головою сербського хорошого товариства «Згода», головним акціонером Сербського банку, членом адміністративної ради Крайового банку. Керуючись своїм торговельним досвідом, він намагався, не поспішаючи, з гідністю пливати між суперечностями та труднощами, що множились і зростали з кожним днем; намагався при всіх труднощах захистити свій інтерес і одночасно не завинити перед властями і не осоромитись в очах народу. Люди вважали його недосяжним ідеалом гідності, спритності й обережності.

¹ Опанки — сербське народне взуття, схоже на постоли. — Прим. перекладача.

Так він більшу частину свого життя працював, заощаджував, прагнув, винаходив, намагався не наступати й на комаху, поступався перед кожним, знав тільки своє діло і мовчки й успішно йшов своїм шляхом. І от куди його цей шлях привів: він сидить між двома солдатами, наче останній розбійник, і чекає, коли якийсь снаряд або якась пекельна машина пошкодить міст, а його за це приколють або застрелять. Йому спадало на думку (і це було найболючіше), що даремно він мучився і обмежував себе у всьому, що взагалі йшов помилковим шляхом, що його сини та решта молоді мають рацію, бо дійсно надійшли часи якихось нових мір та розрахунків, коли нічого не можна зміряти і ні на що не можна розраховувати. У всякому разі його розрахунок виявився неточним, а міра короткою.

«Так воно і є, — говорив купець Павле сам собі, — так воно і є. Все тебе вчить і примушує працювати і заощаджувати — і церква, і власті, і твій власний розум. А ти слухаєш їх, обережно ступаєш, праведно живеш, вірніше, не живеш, а тільки працюєш, заощаджуєш і метушишся, і в цьому проходить все твоє життя. І раптом все перемішалось; настали часи, коли люди кепкують з розуму, коли закривається і замовкає церква, а влада замінюється на грубе насильство, коли ті, хто чесно і важкою працею придбав, втрачають, а нероби й насильники наживаються. І нікого нема, хто б шанував твої зусилля, і нікому тобі допомогти та порадити, як зберегти те, що зароблено й заощаджено... Невже таке може бути? Хіба це можливо?» безперервно запитував себе Павле Ранкович і, не знаходячи відповіді, знову повертався до вихідної точки своїх думок про втрату всього майна.

Як він не намагався думати про щось інше, це йому ніяк не вдавалося. Так поверталася до нього та ж сама думка, а час минав нестерпно повільно. Йому здавалося, що цей міст, через який він тисячу разів проходив, але до якого він ніколи добре не придивлявся, лежав тепер усім своїм тягарем на його плечах, наче непояснима фатальна таємниця; і це йому здавалось страшним і непробудним сном.

Ось чому купець Павле сидів такий замислений, з похиленою головою й зігнутою спиною. Він відчував, як під твердою накрохмаленою сорочкою виступив піт. Піт стру-

мочками витікав також з-під фески. Він не стирав його, а дозволяв йому падати важкими краплями на долівку, і йому здавалося, що це витікає з нього саме життя.

Обидва солдати, вже немолоді угорські селяни, мовчки жували хліб та сало, посипане червоним перцем; їли по-волі, відрізаючи маленькою бритвою то шматок хліба, то шматок сала, наче сиділи на ниві. Потім потягли по ковтку вина з бляшаної фляги і запалили свої короткі люльки. Затягаючись димом, один з них тихо сказав:

— Ніколи я не бачив, щоб хто-небудь так упрівав.

І обидва мовчки продовжували палити в повному мовчанні.

Та не тільки купець Павле обливався кривавим потом і мучився від тяжких думок, від яких не було просвітку. В ці літні дні на цьому клаптику землі між Дриною та сухопутним кордоном, в місті і по селах, по дорогах і в лісах — скрізь були люди і в поті чола шукали смерті, і своєї, і чужої, і в той же час тікали й захищалися від неї усіма засобами і всіма своїми силами. Ця дивна людська забава, що зветься війною, набирала все більшого розмаху, ширилася і підкоряла своїй владі все живе і мертве.

Недалечко від барака розташувався цього ранку загін незвичайного війська. Солдати були в білій формі, білих тропічних шлемах. Це були німецькі солдати, так звані Скутарський загін. Вони були до війни послані в Скутари, де мали в складі міжнародних військ забезпечувати порядок і спокій. Коли вибухла війна, цей загін дістав наказ залишити Скутари й перейти в розпорядження командування найближчих австрійських військ на кордоні Сербії. У Вишеград вони прибули вночі і зараз відпочивали в улоговині біля базарної площі. Тут, у цьому прихованому кутку, чекали дальших розпоряджень. Було їх близько ста двадцяти чоловік. Їхній капітан, рудий і огрядний чоловік, що знемагав від спеки, саме зараз лаяв жандармського вахмістра Данила Рєпаца; лаяв так, як лають командири тільки в німецькій армії: голосно, нестримано й педантично. Капітан скаржився, що його солдати вмирають від спраги і не мають навіть найнеобхіднішого, а навколо них позамикані, очевидно, переповнені всім, крамниці, хоч і є наказ, щоб вони були відкриті.

— Хто ви тут? Жандарми чи ляльки? Що, мені вмирати зі своїми людьми, чи я повинен, наче розбійник, сам

розбивати крамниці? Негайно ж знайдіть господарів і забезпечте нас усім потрібним і кращими напоями! Негайно! Ви розумієте, що значить негайно?

З кожним словом капітанові все сильніше вдаряла кров у голову. В білій формі, з червоною, наче мак, наголо стриженою головою, він, немов смолоскип, горів від якоїсь гнівної сили.

Сержант Рєпац, задерев'янівши на місці, блимав очима і лише повторював:

— Розумію, пане капітан. Все буде зроблено негайно. Розумію. Буде зроблено негайно.

І враз перейшовши зі стану одерев'яніння до шаленої діяльності, він повернувся й кинувся бігти на ринок. Здавалося, що від занадто близького зіткнення з капітаном, що палав якимось гнівом, раптом і вахмістра охопило це полум'я і примусило його бігти, лаятись, загрозувати й бити всіх навколо себе.

Першою живою істотою, на яку він наскочив, був Алі-ходжа. Він якраз зійшов з Мейдану, щоб подивитися на свою крамницю. Поглядаючи на добре знайомого вахмістра Рєпаца, який біг йому назустріч з перекривленим обличчям, здивований ходжа запитував себе, невже ця збуджена й перелякана людина справді той самий ввічливий вахмістр, якого він бачив майже щодня, як він спокійно й поважно проходив повз його крамницю. Тепер похмурий, кістлявий Рєпац дивився на нього якимись новими очима, які більше не впізнають нікого й не бачать нічого, крім свого власного страху. Вахмістр відразу почав горлати, повторюючи те, що він щойно чув від німецького капітана.

— Повісити всіх вас треба, бодай вам сонце не світило! Хіба вам не було наказано тримати крамниці відчиненими? А я через вас...

І раніше, ніж схвилюваний ходжа міг вимовити слово, вахмістр ударив його в праву щоку так, що чалма в нього пересунулась з правого вуха на ліве, а сам, наче ошалілий, побіг далі, відкривати інші крамниці.

Ходжа поправив чалму, відчинив крамницю й сів на поріг, все ще не тямлячи себе від здивування. Біля крамниці почали товпитись дивні на вигляд солдати, в білій формі, якої ходжа ніколи не бачив. Все схоже було на сон. Але тепер, коли з неба почали падати ляпаси, його ніщо більше не дивувало.

Так минув цілий місяць в регулярному обстрілі моста та стрілянині по навколишніх горах, в усяких стражданнях та насильствах, і в очікуванні ще гіршої біди.

Ще в перші дні війни більша частина городян залишила Вишеград, що опинився між двома вогнями. А наприкінці вересня почалася повна евакуація міста. Останні чиновники виїхали вночі через міст, бо залізничне сполучення було перерване. Потім поступово залишили правий берег Дрини і війська. Залишилася тільки незначна охорона — невеличкі загони саперів та окремі патрулі жандармерії.

Міст стояв, наче приречений до смерті, між двома воюючими світами, все ще цілий і неушкоджений.

XXIV

Вночі небо захмарилося, наче настала осінь; хмари чіплялися за гори, згущалися низько над землею. Австрійці використали темну ніч для відведення останніх загонів. Ще до світанку всі відступили не тільки на другий берег Дрини, але й далі в гори, за Лиештанську вершину, і опинилися поза полем зору сербів і обстрілом їхніх гармат.

На світанку раптом почав мрячити дрібний холодний дощ. Під цим дощем останні патрулі обходили будинки й крамниці поблизу моста, щоб переконатися, що в них нікого не залишилося. Все наче вимерло: офіцерське казино, готель Лотики, зруйнована казарма й три-чотири крамниці при вході на ринок. Лише перед крамницею Алі-ходжі вони застали її власника, який щойно прийшов і відчинив її. Жандарми, які знали ходжу як дивака, наказали йому негайно закрити крамницю й залишити ринок, бо затримуватися тут найсуворіше заборонено, адже будь-яке дальше перебування поблизу моста «небезпечно для життя». Ходжа подивився на них, наче на п'яних людей, які не знають, що говорять, і вже хотів був їм відповісти, що все тут мертве, що життя зберігається тільки завдяки дотриманню порядку, але передумав, навчений гірким досвідом останніх днів, і спокійно відповів, що прийшов лише взяти дещо з крамниці і зараз повернеться додому. Жандарми, очевидно, поспішали; вони ще раз нагадали йому, щоб він швидше забирався звідси, і попрямували через ринок до моста. Алі-ходжа дивився, як вони віддалялись нечутними кроками по глибокій пилюці, яку дощ перетворив на мокрий товстий килим. Бачив, як

вони переходили через міст, закриті до половини кам'яним поруччям, так що видно було лише їхні плечі й голови та довгі багнети на гвинтівках. Верхівки Буткових. Стін осяяло перше сонячне проміння.

«Такі всі їх накази — суворі, категоричні, а по суті діла — безглузді», подумав Алі-ходжа і засміявся в душі, наче школяр, що обдурив учителя. Відхилив двері, наскільки було потрібно, щоб просунути всередину, а потім зачинив їх за собою так, щоб зовні крамниця здавалася зачиненою. Опинившись у темряві, він проліз у свою малу комірчину, де стільки разів ховався від настирливих людей, від розмов, що отруюють і стомлюють, від сім'ї та своїх власних турбот. Зітхнувши, він сів, підгорнувши ноги під себе, на низьку лаву. Ще деякий час він відчував у собі хвилювання від зовнішніх вражень, а потім заспокоївся і врівноваживсь. Вузький простір його «домовини» швидко наповнився теплом від його тіла, і ходжа відчув те приємне почуття самоти, спокою й забуття, яке перетворювало тісну, темну й брудну комірчину в райські сади з зеленими кущами та невидимими, лагідно-дзюркотливими струмочками.

Навіть у п'ятні й тісноті цього вузького приміщення відчувалися і свіжість дощового ранку, і схід сонця. Навколо панувала незвична тиша, яку — о диво! — не порушували ні постріли, ні людський голос, ні кроки! Алі-ходжа був сповнений почуттям щастя і вдячності. «Ось, — думав він, — досить цих кількох дощок, щоб правдивій людині з божою поміччю захиститися й спастися, наче в чарівному човні, від усякої біди й напасти — і від безпорадних турбот, і від вогнедишних гармат, з яких дві армії невірних, в однаковій мірі ненависних, стріляють одна в одну. Відколи почалася війна, не було ще такої тиші, — продовжував радісно думати ходжа, — а тиша така солодка й чудова: з нею повертається хоч на мить дещо із справжнього людського життя, якого залишається щораз менше і яке, під гуркіт гяурських гармат, і зовсім зникло. Тиша необхідна для молитви, вона й сама наче молитва».

Раптом у цю мить ходжа відчув, як лава під ним підскочила догори і підняла його, наче іграшку; його «солодка тиша» раптом порушилась, і все перетворилося в гуркіт і оглушливий тріск, що сповнив повітря, уразив слух і зріс настільки, що вухом вже не можна було сприймати

його; полиці на протилежній стіні закрипили, і всі речі з них полетіли на нього, а він на них.

«Ох!» простогнав ходжа. Вірніше, простогнала лише його думка, бо він не мав більше ні голосу, ні слуху і начебто покинув землю. Все навколо було сповнене гуркотом, заглушено, зрушено з місця і хиталося разом з ним. Трапилося щось неймовірне, наче невеличку смугу землі між двома річками, на якій було розташоване місто, щось вирвало з землі й кинуло в простір, в якому й досі вона несеться з страшним ревінням; наче обидві річки вилетіли з свого річища й рвонулися до неба, а зараз падають у порожнечу всією вагою своїх водяних мас, наче два водоспади, які ще падають і ще не розбризкалися. Хіба це не день страшного суду, не судний час, про який говорять книги та вчені люди, коли згорить і погасне, мов іскра, — не встигнеш і оком змигнути, — цей брехливий світ? Але для чого потрібен богу, який одним поглядом запалює й гасить світила, такий оглушливий шум? Ні, це шум не від бога. Але звідки ж тоді така сила в людській руці? Що може відповісти на це захоплена зненацька, обдурена людина, приголомшена жахливим ударом, який намагається все звалити, зламати й приглушити, навіть людську думку? Алі-ходжа не знає, яка сила несе його, не знає, куди він летить і де зупиниться, але знає, що він, Алі-ходжа, завжди і в усьому мав рацію.

«Ох!» знову застогнав ходжа, цього разу від болю, бо та сама сила, що підкинула його, тепер грубо й жорстко кинула назад, але не на те саме місце, а на долівку між дерев'яною стіною й перекинutoю лавою. Він відчув тупий удар у голову і біль у ногах та в спині. В загальному гуркоті він вловив вухом особливий звук; потім щось важке вдарило в дах крамниці, і там, за перегородкою, почувся брязкіт і тріск металевих та дерев'яних речей, наче всі вони ожили, полетіли й зіштовхнулися між собою. Після цього удару посипався град дрібного каміння на дах і на брук. Але Алі-ходжа знепритомнів і лежав нерухомо в своїй «домовині».

Надворі вже зовсім розвиднілося.

Ходжа не зміг би навіть приблизно сказати, як довго він так пролежав. З глибокої непритомності його повернули до пам'яті одночасно і якесь світло, і чийсь голоси. Він ледве очумався. Алі-ходжа знав добре, що сидів у

повній темряві, а тепер крізь вузьку щілину з крамниці пробивалося світло. Ходжа згадав, що світ був сповнений звуків, оглушливого тріску, від яких людина втрачає слух і все в ній перевертається, а зараз панувала тиша, немов зла сестра попередньої, зовсім не подібна до тої, якою він насолоджувався, поки не почувся гуркіт і не звалив його. Наскільки була глибока ця тиша, він лише тоді відчув, коли до нього долетів слабкий голос, хтось, ніби здалеку, вигукував його ім'я.

Зрозумівши, що він живий і знаходиться в своїй «домовині», ходжа вибрався з-під речей, що попадали на нього з полинь і встав, увесь час повторюючи своє болюче «ох!» Тепер він ясно почув голоси: це гукали його з вулиці. Він зігнувся і продерся низьким отвором у крамниці. Тут усе було завалено предметами, що попадали й порозбивалися. Приміщення було залите денним світлом. Крамниця була широко відкрита, бо двері самі відчинилися від вибуху.

Посередині лавки, в купі безладно розкиданого краму та різних предметів, лежав важкий камінь, завбільшки з людську голову. Ходжа подивився на стелю. Зверху пробивалося денне світло. Очевидно, камінь влетів, проломивши тонкий дах і дерев'яні крокви. Потім ходжа знову подивився на камінь — білий, ніздрюватий, гладенький і обтесаний з обох боків, а взагалі нерівний і грубий.

«Ах, міст!» подумав ходжа, але той голос з вулиці кликав його все голосніше і не давав йому далі думати.

Ще не зовсім отямившись від падіння, ходжа опинився перед групою з п'яти-шести чоловік, молодих, неголених, запорошених, одягнених у сіру форму, в солдатських шапках та опанках на ногах. Усі були озброєні й оперезані навхрест патронташами, повними дрібних блискучих патронів. Разом з ними був і слюсар Владо Марич, але без свого слюсарського кашкета, а в хутровій шапці на голові та патронташами через плече. Один з цих людей, очевидно, командир — молода людина з тонкими чорними вусами, правильними різкими рисами обличчя, з запаленими очима — відразу попрямував до ходжі. Гвинтівка в нього була перекинута по-мисливському за спину, а в правій руці він тримав тоненьку лісову палицю. Молодик почав голосно лаятися:

— Ти тут? Хіба крамницю залишають навстіж відчиненою? А потім, коли в тебе щось пропаде, скажеш, що

це мої солдати пограбували її? Що, може, я повинен стерегти твій крам?

Обличчя цієї людини було спокійне, майже нерухоме, але голос звучав сердито, а палиця в його руках загрозило підіймалася. В цей час підійшов до нього Владо Марич і щось шепнув йому на вухо.

— Гаразд, гаразд, хай буде й добрий і поважний, але коли ще одного разу знайду його крамницю відкритою і без догляду, це йому так легко не минеться.

І озброєні люди вирушили далі.

«І ці також,— говорив ходжа сам собі, дивлячись їм услід.— Шойно прийшли й відразу накинулися на мене! Ех, жодна переміна в цьому місті не може відбутися, щоб я не потерпів!»

Так він стояв, глибоко замислившись біля своєї пошкодженої вибухом крамниці, з важкою головою і тупим болем у тілі. Перед ним простягався ринок, що в першому промінні ранкового сонця здавався полем битви, вкритим дрібним і великим камінням, черепками та уламками дерев. Ходжа глянув на міст. Брама залишилася на своєму місці, але відразу ж за нею міст був розірваний. Сьомої опори не було; між шостою та восьмою опорою зяяла порожнеча і крізь неї, як глянути навкоси, видні були зелені води Дрини. Від восьмої опори міст залишався цілим і вів до другого берега, гладенький, правильний, білий, яким був учора й завжди.

Ходжа кілька разів моргнув, а потім зажмурився. Він пригадав, як солдати п'ять-шість років тому, під зеленим наметом довбали отвір в опорі, воскресла в пам'яті залізна плита, що роками закривала вхід в заміновану середину опори, а поряд з нею загадкове, але значуще обличчя фельдфебеля Бранковича — глухе і німе. Він здригнувся і знову розплющив очі, але перед ним залишалась та ж сама картина: ринок, вкритий дрібним і великим камінням і міст без однієї опори; між двома грубо зруйнованими арками зяяла порожнеча.

Тільки уві сні можна пережити й побачити такі речі. Тільки уві сні! Відвернувшись від цієї неймовірної картини, він знову побачив перед собою свою крамницю і великий камінь — частину сьомої опори, — що лежав між розкиданим крамом. Коли це сон, то він був скрізь.

Від ринку почулися перегукування, голосна команда сербською мовою та прискорені кроки, що наближалися.

Алі-ходжа швидко зачинив двері, замкнув великий замок і попрямував угору додому.

З ним і раніше траплялося, що в нього при ходьбі спинявся подих і прискорено калатало серце. Вже давно, від п'ятдесяти років цей рідний пагорб здавався йому все стрімкішим і стрімкішим, а дорога додому — все довшою. Але ніколи ще не було йому так важко йти, як сьогодні, коли він хотів чим швидше віддалитися від ринку і чим скоріше дійти додому. Серце билось нерівно, запирило дух, і він змушений був часто зупинятися.

Там, внизу, здається, співають. Там стоїть зруйнований міст, так жахливо, по-варварському розірваний на дві половини. І не обертаючись (Алі-ходжа не обернувся б ні за що на світі!), він бачить усе виразно: гладенько зрізану біля самої основи, наче велетенське стебло, мостову опору, розірвану на тисячу шматків і розкидану навкруги, а ліворуч і праворуч від тої порожнечі грубо зламані арки. Між ними зяє прірва в п'ятнадцять метрів завширшки. А розірвані плечі зруйнованих арок болісно тягнуться одне до одного.

Ні, ні за що на світі він не обернеться! Але і вперед, угору він уже не може йти, бо його все більше мучить власне серце, та й ноги відмовляються слухатись. Він зупинився, щоб трохи перепочити і перевести дух. Це йому допомагало завжди. Повинно допомогти й зараз. І справді, в грудях стає трохи легше. Між рівномірним глибоким подихом і стукотом серця створюється рівновага. Він знову крокує, і думка про домівку та ліжко підганяє й підбадьорює його.

Але ходжа йшов надто повільно і перед його очима безперервно стояла картина зруйнованого моста. Не завжди, коли ми відвертаємось від якоїсь речі, вона перестав переслідувати й мучити нас. Навіть коли б він замури́в очі — бачив би те ж саме.

«Так, — думав ходжа, трохи легше дихаючи, — тепер видно, чим були й до чого привели їхні порядки й пригонування, вся їх метушня і діяльність. (Він завжди мав рацію у всьому й наперекір усім. Але зараз і усвідомлення цього не змогло його задовольнити. Вперше в житті йому не до цього, хоча він і мав рацію!) Скільки років він спостерігав, як не покладаючи рук працювали коло моста: чистили його, лагодили, підправляли фундамент, проклали через нього водопровід, на ньому засвітили електрич-

не світло, і от зараз висадили все в повітря, наче це якийсь перевал у горах, а не будова на спомини душі, не священний дар величної краси. Тепер видно, хто вони і до чого йдуть. Він це знав завжди, а зараз це бачив і останній дурень. Вони почали руйнувати те, що найтвердіше й найміцніше, і належить богові. І хто знає, до чого це доведе! Коли вже навіть візирів міст почав розсипатися, наче намисто, то руйнація продовжуватиметься, і ніхто її більше не зупинить».

Ходжа знову спинився. Йому забивало подих: підйом раптово став стрімкішим. І він знову примушений був глибоким диханням заспокоїти серце. І знову це допомогло йому, він перепочив і рушив швидше.

«Але, — продовжував він думати, — коли тут руйнують, то хай в іншому місці зводять. Існують, очевидно, десь і мирні краї й розумні люди, які люблять бога. Коли бог одвернувся від цього нещасного міста на Дрині, то це не означає, що він відвернувся від цілого світу і всієї землі. Не вічно житимуть ті, хто руйнує! Та хто знає? (Ох, коли б трохи більше вдихнути повітря! Хто знає? Можливо, ця погана віра, що приводить усе до порядку, чистить, виправляє й лагодить, щоб потім відразу все проковтнути й зруйнувати, поширитися по цілій землі? Можливо, невірні цілий божий світ перетворять на голе поле для своїх безглузких будівництв та кривавого руйнування — пасовисько для свого ненаситного голоду й незрозумілих капризів? Все може бути. Але одного ніколи не буде: щоб зовсім і назавжди зникли великі, розумні і богобоязливі люди, які в ім'я любові до бога зводять тривалі споруди, що прикрашають землю і роблять життя людини легшим і щасливішим. Коли б вони зникли, це означало б, що згасла б і зникла з світу і божа любов. А цього не може бути».

Думаючи про це, ходжа ступав усе важче й повільніше.

Тепер ясно було чути, що в місті співають. Коли б він тільки міг вдихнути в легені більше повітря, коли б дорога була менш стрімкою і йому вдалося дійти додому, лягти в своє ліжко, побачити й почути кого-небудь з своїх близьких! Це єдине, чого він ще бажав. Та він уже не міг, не міг зберегти правильного ритму між диханням і роботою серця; серце спинилося й перервало дихання, як це інколи трапляється уві сні. Але рятівного пробуджен-

ня не було. Він відкрив широко рот і відчув, що очі в нього вилазять з орбіт. Круча, що все зростала, тепер при-
сунулась зовсім до його обличчя. Перед його очима ле-
жала тверда спадиста дорога, що перетворювалася в
пітьму, яка цілком огорнула його.

На пагорбку по дорозі на Мейдан лежав Алі-ходжа, і,
коротко дихаючи, помирав.

Белград, липень 1942—грудень 1943.

Іво Андрич —

славських письменників

Його роман-хроніка «Міст

світової війни (1942—1943 рр.), кори-

в Югославії. Він вийшов кількома виданнями . . .

жавної премії.

Вдавшись до оригінального літературного прийому — розповіді
про виникнення і існування легендарного моста через річку Дрину,
зведеного турецьким візиром Мехмед-пашею Соколи в XVI ст. і
змальовуючи різноманітні події, що відбувалися навколо цього мо-
сту, Іво Андрич з винятковою майстерністю зображує життя народу
Боснії на протязі майже чотирьох століть.

Немає сумніву, що ця книга з великим інтересом буде сир-
йнята українським радянським читачем.